

ZAVIČAJNI MUZEJ – VISOKO

RADOVI

KNJIGA I

2022.

BROJ 2

RADOVI

ZAVIČAJNOG MUZEJA – VISOKO

Zavičajni
muzej
Visoko

RADOVI ZAVIČAJNOG MUZEJA – VISOKO

Izdavač

JU Zavičajni muzej – Visoko

Glavna i odgovorna urednica

Đenana Ganić, prof.

Urednički savjet

doc. dr. Mehmed Kardaš, Mubera Pulo, dipl. orijent., Habiba Efendira-Čehić,
prof., Tarik Silajdžić, MA

Redakcija

prof. dr. Ibrahim Krzović (Filozofski fakultet, Sarajevo), dr. Aladin Husić
(Orijentalni institut, Sarajevo), prof. dr. Adnan Kaljanac (Filozofski fakultet,
Sarajevo), doc. dr. Aiša Softić (Filozofski fakultet, Sarajevo), prof. dr. Esad
Delibašić (Filozofski fakultet, Zenica), dr. Ramiza Smajić (Institut za historiju,
Sarajevo), doc. dr. Haris Dervišević (Filozofski fakultet, Sarajevo), doc. dr.
Amra Šaćić Beća (Filozofski fakultet, Sarajevo), dr. Enes Dedić (Institut za
historiju, Sarajevo)

Međunarodna redakcija

doc. dr. Iva Kaić (Filozofski fakultet, Zagreb), dr. Angelina Raičković Savić
(Arheološki institut, Beograd), dr. Slaviša Perić (Arheološki institut, Beograd)

Sekretar redakcije

Tarik Silajdžić, MA

ISSN 2712-1879 (print)

ISSN 2744-1377 (online)

<https://zavicajnimuzej.com/izdavackadjelatnost/>

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNIKA.....	5
---------------------	---

ČLANCI

Adnan Kaljanac i Jesenko Hadžihasanović: Rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu Kundruci kod Visokog (prethodno saopštenje)	9
Tarik Silajdžić: Svibe – prilozi istraživanju rimske antike na području centralne Bosne.....	72
Đenana Ganić: Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko s procjenom stanja oštećenja / očuvanosti – III faza.....	109
Mustafa Uzunalić: Keramičke lule iz Zavičajnog muzeja u Visokom.....	124
Habiba Efendira-Čehić i Dženana Arnautović: Kolekcije fotografija, dopisnih karti i razglednica iz Fototeke Zavičajnog muzeja Visoko – Prilog proučavanju porodice Vojnović iz Visokog.....	139
Haris Dervišević: U ozračju ruhanijetskih harfova: kaligrafija šejha hafiza Zilke Žolje.....	180
Esad Delibašić: Odgovor na krizu muzeja: <i>nova muzeologija</i> i ekomuzej	194
Mubera Pulo: Orijentalna zbirka Zavičajnog muzeja u Visokom – Katalog dokumenata na arapskom jeziku	211

PRIKAZI

Срђан Рудић, <i>Босанска властела у XV веку, Просопографска студија</i> , Историјски институт Београд, Посебна издања, књ. 75, Универзитет у Бањој Луци, Центар за напредне средњовековне студије, Едиција Фронтистерион, књ. 2, Београд – Бања Лука, 2021, стр. 330.	247
Hana Younis, <i>Biti kadija u kršćanskom carstvu. Rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878.–1914.</i> , Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021, str. 439.	252
<i>Visoko i okolina kroz historiju II: Osmanski period</i> , Grupa autora, Zavičajni muzej, Visoko, 2021, str. 360.	261
Amila Kasumović, <i>Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914</i> , Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021, str. 165.	267
Lidija Klepo i Jasmina Drugović, <i>Gradska biblioteka Visoko 1946–2016</i> , Visoko, 2021, str. 149.	272
Izložba <i>Priča o čovjeku: Omer Pobrić (1945–2010)</i>	275
Pregled najvažnijih aktivnosti Zavičajnog muzeja u Visokom za period 2020–2022. god.	278
Podaci o autorima	283

RIJEČ UREDNIKA

Veoma smo ponosni što smo i pored trenutne nestabilnosti u društvenim tokovima uspjeli izdati drugi broj časopisa *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*. Svaki pojedinac u ovom turbulentnom i zbunjujućem vremenu mora da nađe svoj put i, shodno tome, vlastiti angažman u kojem nadograđujemo svoje znanje, ali i znanje društva u cjelini, jedini je ispravan put djelovanja. Ovaj pristup smatramo dobrim te smo u periodu 2020–2022. god. putem izdavačke djelatnosti, odnosno putem pisane riječi pokušali da sa svojim čitateljima podijelimo nova saznanja i zanimljivosti iz različitih oblasti humanističkih nauka s akcentom na Visoko i okolinu.

Prvi broj časopisa *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko* izašao je 2020. god. i ovim izdanjem smo napravili iskorak u izdavačkoj djelatnosti, jer smo po prvi put od osnivanja Zavičajnog muzeja izdali vlastiti naučno-stručni časopis. Prema mišljenju naučne i stručne, ali i šire javnosti, prvim brojem časopisa ispunili smo osnovni cilj, a to je da putem utemeljene metodologije rada stručnjaci iz različitih oblasti humanističkih nauka predstavljaju rezultate svojih istraživanja i na taj način ukažu na značaj i ulogu muzejskih ustanova u afirmaciji i očuvanju kulturnohistorijskog naslijeđa kao bitnog faktora u definisanju identiteta jedne države.

Početkom 2021. god. krenuli smo u pripremu drugog broja časopisa *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko* i zahvaljujući dobrom odazivu autora dobili smo veoma kvalitetne i zanimljive radove koji se bave predstavljanjem bogatog kulturnohistorijskog naslijeđa Visokog i okoline. I u ovom broju su predstavljeni predmeti i kolekcije iz bogatog fundusa Zavičajnog muzeja – Visoko.

U drugom broju predstavljeno je osam radova i šest prikaza. Zastupljeni su radovi iz oblasti zaštite kulturnohistorijskog naslijeđa, muzeologije, etnologije, arheologije, umjetnosti. Časopis sadrži i pregled najvažnijih aktivnosti Zavičajnog muzeja u periodu 2020–2022. godine.

Nadamo se da ćemo i ovim brojem opravdati ukazano povjerenje naših čitalaca i zadržati fokus naučne i stručne javnosti na našem novom broju časopisa *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*. Zahvaljujemo na saradnji autorima, JU Opća biblioteka “Muhamed Kantardžić” Breza i svima koji su dali svoj doprinos u pripremi ovog broja časopisa.

ČLANCI

Adnan Kaljanac i Jesenko Hadžihasanović

Rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu Kundruci kod Visokog (prethodno saopštenje)

Apstrakt: Cilj članka je prezentiranje rezultata arheoloških istraživanja obavljenih tokom 2020. god. na lokaciji Kundruci u zaseoku Hadžići kod Visokog. Na osnovu navedenog, prvo je kratko opisana metodologija korištena tokom dviju kampanja arheoloških istraživanja i tok radova na terenu. Potom je opisano stanje prije istraživanja lokaliteta, nakon čega je uslijedio opis ranijih arheoloških istraživanja. U nastavku slijedi predstavljanje rezultata arheoloških iskopavanja vršenih tokom dviju kampanja istraživanja i geofizičkih snimanja obavljenih tokom prve kampanje arheoloških istraživanja.

Ključne riječi: neolit, Kundruci, Visoko, arheološka iskopavanja, geofizika

Cilj istraživanja

Arheološka istraživanja na lokalitetu Kundruci / Kunduci¹ u zaseoku Hadžići kod Visokog obavljena su u dvije kampanje na zahtjev JU "Zavičajni muzej" Visoko i Službe za urbanizam, stambene, geodetske poslove i katastar nekretnina Grada Visoko, a uz saglasnost investitora radova "Nayef Abu Shaibah" Društvo za proizvodnju, trgovinu i usluge d.o.o. Visoko. U prvoj kampanji arheoloških istraživanja arheološki radovi su rađeni u skladu s metodološkim parametrima definisanim *Planom implementacije arheološka istraživanja lokaliteta Kundruci kod Visokog*, na osnovu kojeg su bili predviđeni arheološki radovi na prostoru k.č. 707/1 k. o. Radovlje, općina Visoko, *s ciljem utvrđivanja rasprostriranja arheološkog potencijala unutar parcele*. U drugoj kampanji istraživanja arheološki radovi su izvršeni u skladu s metodološkim

¹ Prema katastarskim podacima i lokalnom stanovništvu, lokalitet se zove *Kunduci*, međutim, zbog činjenice da je naziv lokaliteta u arheološkoj literaturi zabilježen kao *Kundruci*, ovaj će se naziv koristiti u ostatku teksta.

parametrima definisanim Elaboratom o projektu “Sistematska arheološka istraživanja na lokalitetu Kundruci kod Visokog”.

Tok istraživanja, organizacija rada, sastav ekipe, metodologija rada

Primijenjena metodologija tokom prve kampanje arheoloških istraživanja uglavnom je temeljena na prethodno formiranom Planu implementacije arheoloških istraživanja lokaliteta Kundruci kod Visokog, bez većih odstupanja. Druga kampanja arheoloških istraživanja započeta je 30. 10. te trajala do 6. 11. 2020. godine. Arheološka istraživanja na lokalitetu Kundruci rađena su u skladu s Rješenjem broj 10-36-8336-2/20 od 26. 10. 2020. god. od Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko-dobojskog kantona. Suštinski govoreći, metodološka problematika je primarno usklađivana s uputama nadležnih institucija te je u tom smislu cjelokupan proces podijeljen na dvije osnovne prethodno navedene faze. Prva faza, s obzirom na postojanje određenih podataka iz ranijih faza, podrazumijevala je otvaranje testnih iskopa i jedne sistematske sonde s ciljem definiranja horizontalne distribucije arheološkog lokaliteta u prostoru spram ranije publiciranih podataka o lokalitetu, te sistematske sonde, koja je imala za cilj potvrdu od ranije poznatog kulturološkog opredjeljenja samih nalaza. S obzirom na to da su na samom lokalitetu zatečeni već iskopani kanali za temelje objekta u izgradnji, a koji su pozicijom odgovarali zonama prethodnih istraživanja provedenih u okviru projekta *Die Rekonstruktion spätneolithischer Siedlungsprozesse in Zentralbosnien*,² predmetni prostor Sonde 1 je izdvojen i zbog mogućnosti revizionih istraživanja. Prvenstveno, uz činjenicu da su tradicionalno rezultati inostranih istraživanja na prostoru Bosne i Hercegovine rijetko dostupni ili pak dostupni isključivo užim krugovima, jedan od ciljeva koji se pojavio ovom prilikom bilo je i utvrđivanje stanja i stepena istraženosti prethodnim istraživanjem. Ovo je rezultiralo i odabirom pozicija probnih istraživanja kao i same sistematske sonde. S obzirom na to da je prilikom testnih iskopa broj 17, 18 i u manjoj mjeri broja 19 evidentirana nejasna pojava krupnijeg zaobljenog kamenja, ovi podaci su

² Finansiranog od strane Deutsche Forschungsgemeinschaft kroz program Aktenzeichen Mu 1259/10/1-3.

detaljnije komparirani s postojećim snimcima geofizičkih istraživanja rađenim 2008. god. u sklopu projekta Die Rekonstruktion spätneolithischer Siedlungsprozesse in Zentralbosnien³ od strane tima arheologa iz Institut für Ur- und Frühgeschichte der CAU Kiel, a tom prilikom je zapaženo određeno odstupanje trenutnih georeferenciranih podataka u rasterima, kao i neobična pojava geofizičkih anomalija uz bušotine koje su rađene BP 02 i 03,⁴ a koje nije bilo moguće potvrditi testnim iskopima. Tragajući za rješenjem ovih nejasnoća probna istraživanja prve faze su proširena te je izvršeno dodatno geofizičko snimanje uređajem *Geoscan RM15 earth resistance meter*.

Primijenjena metodologija arheoloških istraživanja uglavnom je preuzeta iz Elaborata o projektu "Sistematska arheološka istraživanja na lokalitetu Kundruci kod Visokog" bez većih odstupanja od plana. S obzirom na to da je zahtjevna situacija tokom implementacije istraživanja iziskivala simultano izvođenje nekoliko metodološki različitih tipova istraživanja, djelatnosti su organizirane u nekoliko grupa. U prvom dijelu istraživanja tokom jula 2020. god. vršeno je iskopavanje slojeva u testnim rovovima do pojave arheoloških kulturnih slojeva, nakon čega bi se evidentirale sve pojave u testnim rovovima. Paralelno s iskopavanjem testnih rovova, uz zatečene kanale, otvorena je jedna testna sonda. U drugom dijelu arheoloških istraživanja tokom 17. 8. 2020. god. obavljena su geofizička istraživanja.

S obzirom na dobivene rezultate i u skladu s uputama nadležnih institucija pokrenuta je druga faza istraživanja koja je centralni fokus imala na cjelinu evidentiranu kao anomalija u geofizičkim rezultatima te su stoga i sistematska iskopavanja započeta upravo na tom prostoru. Istovremeno, uslijed činjenice da je prilikom prve faze evidentirana veća količina arheoloških nalaza na prostoru gdje su istraživanja rađena u okviru inostranog projekta, probna iskopavanja platoa su nastavljena u formi sistematskih iskopavanja. Na taj način su istraživanja podijeljena u dvije sekcije: prva na južnom dijelu lokaliteta te druga koja je vršila dodatna iskopavanja na platou u okviru Sondi 1 i 2.

Nadzor nad svim prethodno nabrojanim aktivnostima tokom obje arheološke kampanje implementirali su članovi Zavičajnog muzeja u Visokom i članovi Instituta za arheologiju. Tehničku kontrolu i

³ Furholt 2012.

⁴ Furholt 2013: 147.

praćenje plana u pojedinačnim aktivnostima implementiralo je osoblje konzorcija, Instituta za arheologiju i Zavičajnog muzeja u Visokom.

Opis lokacije na kojoj su obavljena arheološka istraživanja

Lokalitet Kundruci nalazi se u zaseoku Hadžići istočno od Visokog, a smješten je na blagom uzvišenju koje se nalazi neposredno južno od Radovljanske rijeke, zapadne pritoke rijeke Bosne. Na početku prve kampanje arheoloških istraživanja u julu 2020. god. na lokalitetu su zatečeni iskopani kanali, koji se jasno vide na satelitskoj podlozi snimljenoj 25. 6. 2020. god. (Satelitska snimka 1). Do početka implementacije druge kampanje arheoloških istraživanja kanali nisu bili zatrpani.

Sl. 1. Google Earth podloga snimana 25. 6. 2020. god.
na kojoj se vide iskopani kanali

Sl. 2. Pogled na kanale neposredno prije početka implementacije
prve kampanje arheoloških istraživanja
(Foto: Ajla Sejfuli)

Sl. 3. Pogled na jugoistočnu stranu uzvisine na kojoj se nalazi lokalitet Kundruci
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Historijat istraživanja

U jugozapadnom dijelu lokaliteta Kundruci 1972. god. došlo je do prokopavanja puta uza sam lokalitet, zbog čega je došlo do manjeg oštećenja arheoloških slojeva, no to je omogućilo Slaviši Periću da obavi površinski pregled cjelokupnog lokaliteta 1982. god., pa je tom prilikom uočio kulturni sloj debeo između 0,60 i 1,00 metra. Na osnovu nalaza iz površinskog pregleda Perić je svrstao lokalitet u završnu fazu butmirske kulture.⁵ Nešto opsežnija istraživanja organizirana su tokom 2008. god. u sklopu projekta Die Rekonstruktion spätneolithischer Siedlungsprozesse in Zentralbosnien,⁶ kada su urađena geomagnetna i geoelektrična istraživanja, vađenje bušotina, a čije pozicije se mogu vidjeti na Slici 4. Također je otvoreno 6 arheoloških sondi koje su obuhvatale površinu od cca 140 m², a njihove su pozicije prikazane na Slici 5. Tokom ovih istraživanja pronađeni su ostaci više stubova, prahistorijske keramike, kamenog okresanog i glačanog alata te veća koncentracija gorskog kristala. Arheološke nalaze je Martin Furholt datirao u kasni neolit, odnosno period butmirske kulture.⁷ Na širem geografskom području oko samog lokaliteta u ranijem periodu su vršena istraživanja lokaliteta koji su datirani u neolit i eneolit. Prije svega, riječ je o lokalitetima istraživanim tokom prve decenije 2000. – Okolište⁸ i Donje Moštre,⁹ a uz njih se može svrstati i lokalitet Gornje polje (Obre II), koje je istraživao Alojz Benac u saradnji s Marijom Gimbutas.¹⁰

⁵ Perić 1995: 29.

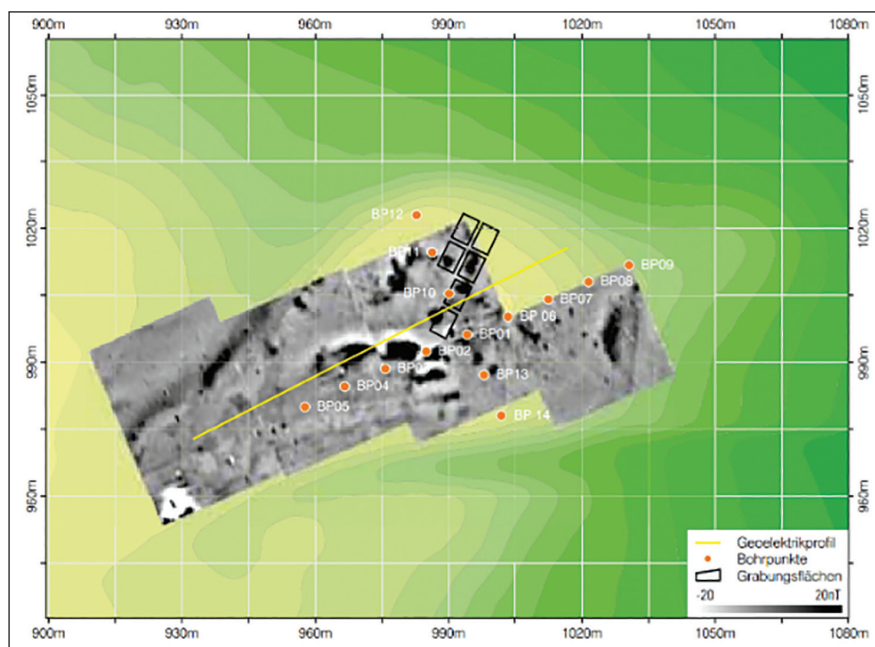
⁶ Finansiranog od strane Deutsche Forschungsgemeinschaft kroz program: Aktenzeichen Mu 1259/10/1–3.

⁷ Furholt 2012.

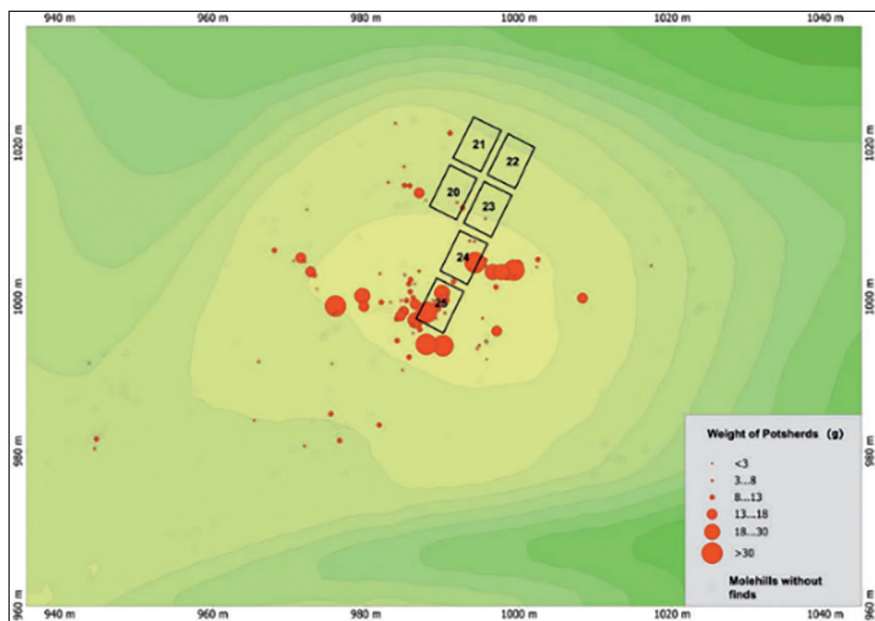
⁸ Müller et al. 2013.

⁹ Hoffman – Müller-Scheeßel 2013.

¹⁰ Benac 1971; Gimbutas 1974.

Sl. 4. Karta s geomagnetnim snimkama i pozicijama arheoloških sonde iskopvanih tokom 2008. god. (Prema: Furholt 2013: 174)

Sl. 5. Karta s ucrtanim koncentracijama površinskih nalaza arheoloških nalaza i pozicija arheoloških sonde iskopvanih tokom 2008. god. (Prema: Furholt 2012: 205)

Prva arheološka kampanja

Arheološko iskopavanje

Tokom prve kampanje arheoloških iskopavanja na lokalitetu Kundruci od 27. 7. do 29. 7. 2020. god. vršeno je otvaranje dvadeset i jednog testnog rova i jedne arheološke sonde. Testni rovovi su pozicionirani s ciljem istraživanja što veće površine k.č. 707/1 k. o. Radovlje, općina Visoko, a uzimajući u obzir konfiguraciju terena i vegetacije na navedenoj parceli. Najvažniji je Rov 4, zbog nalaza ostataka koji sugeriraju prisustvo ognjišta, vatrišta ili jame u kojoj su skupljani različiti arheološki nalazi. Arheološka sonda, nazvana Sonda A, postavljena je uz zapadnu ivicu sjeverozapadnog ugla zatečenih kanala.

Tokom istraživanja izvršen je i pregled gomila zemlje za koje se može pretpostaviti da su ostale nakon iskopavanja kanala (koji su zatečeni na lokalitetu pri početku radova). Zbog činjenice da je prvobitni položaj pronađenih predmeta nepoznat, moguće je samo navesti broj za navedene predmete u statistici nalaza.

Tab. 1. Površine iskopanih cjelina na lokalitetu Kundruci tokom prve arheološke kampanje

Broj rova	Dimenzije			Napomene
	Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)	
Rov 1	11,00	2,70	29,70	
Rov 2	6,80	2,30	15,64	
Rov 3	10,50	2,40	25,20	
Rov 4	9,00	1,20	10,80	
Rov 5	4,30	1,40	6,02	
Rov 6	3,75	1,40	5,25	
Rov 7	4,40	1,40	6,16	
Rov 8	2,90	1,40	4,06	
Rov 9	2,90	1,40	4,06	
Rov 10	3,60	1,40	5,04	
Rov 11	3,00	1,40	4,20	
Rov 12	4,10	1,40	5,74	
Rov 13	3,10	1,40	4,34	
Rov 14	3,00	1,40	4,20	

Broj rova	Dimenzije			Napomene
	Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)	
Rov 15	2,90	1,50	4,35	
Rov 16	3,20	1,40	4,48	
Rov 17	3,00	1,40	4,20	
Rov 18	2,80	1,40	3,92	
Rov 19	2,80	1,40	3,92	
Rov 20	2,60	1,40	3,64	
Rov 21	3,00	1,40	4,20	
Sonda A	3,00	1,00	3,00	
Ukupna iskopana površina			159,12 ¹¹	

Rov 4

Tab. 2. Opis slojeva u Rovu 4¹¹

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00–0,20	Površinski sloj humusne zemlje. Rastresita tamnosmeđa zemlja. Oranica.
002	0,20–1,20	Nabijena tamnosmeđa zemlja s manjom količinom kamenja. U sloju pronađena vanredno velika količina keramike.
003	1,20–1,57	Nabijena tamnosmeđa zemlja s manjom količinom kamenja i kućnog lijepa u profilu. U sloju pronađena vanredno velika količina keramike. Evidentirani ostaci govore u prilog postojanju ognjišta, vatrišta ili jame za otpad na ovoj poziciji.
004 DNO	1,57	Nabijena smeđa zemlja s manjom količinom kamenja i kućnog lijepa.
Dokumentiran je zapadni profil.		

¹¹ Zbog činjenice da je došlo do manjeg preklopa između Rovova 2 i 4 tokom iskopavanja, zbir ukupne iskopane površine umanjen je za površinu preklapanja Rova 2 i 4.

Sl. 6. Pogled na sjeverni profil potencijalnog ognjišta
unutar Rova 4 slikan 29. 7. 2020. god.
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Tab. 3. Opis slojeva u dijelu Rova 4 s potencijalnim ognjištem

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00–0,15	Tamnosmeđa zemlja s tragovima gara.
002 DNO	0,10–0,45	Sloj smeđe zemlje u kojoj je nađena velika količina crvenog lijepa i keramike i nešto gara. Po završetku arheološke kampanje evidentirani nalazi ostavljeni su <i>in situ</i> i zaštićeni prije zatrpavanja.
003 DNO	0,15–0,45	Svijetlosmeđa zemlja koja je bila podloga na kojoj je izgrađena arheološka cjelina.
Dokumentiran je sjeverni profil.		

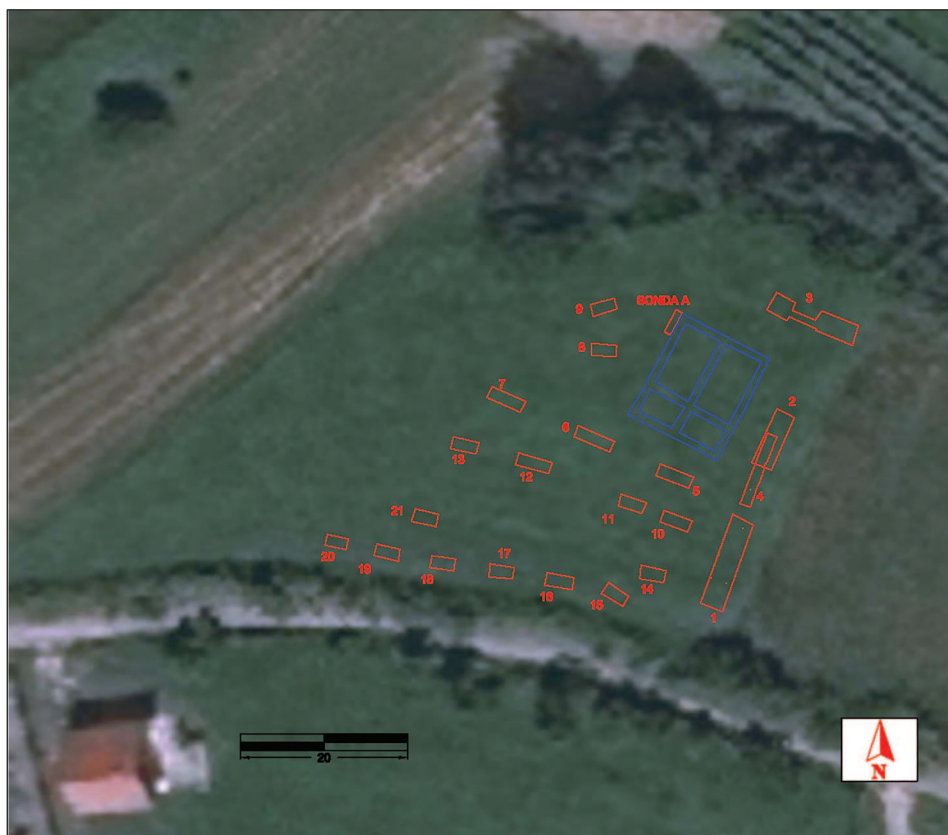
Sonda A

Sl. 7. Pogled na sjeverozapadni profil Sonde 1 slikan 29. 7. 2020. god.
(Foto: Tarik Silajdžić)

Tab. 4. Opis slojeva u Sondi

Broj sloja	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
001	0,00–0,10	Površinski sloj humusne zemlje. Rastresita tamnosmeđa zemlja.
002	0,10–0,65	Sivosmeđa nabijena zemlja u kojoj su evidentirani ostaci koji sugerišu da se ovdje nalazilo vatrište.
003	0,65–1,40	Sivosmeđa nabijena zemlja u kojoj je pronađena veća količina keramičkih fragmenata.
004 DNO	1,40	Sivosmeđa nabijena zemlja u kojoj se naziru obrisi dviju jama.
005 DNO	1,40	Ispuna jame. Tamnosiva nabijena zemlja.
006 DNO	1,40	Ispuna jame. Tamnosiva nabijena zemlja.
Dokumentiran je zapadni profil.		

Sl. 8. Georeferencirane pozicije istraženih cjelina tokom prve arheološke kampanje. Crvenom su označene pozicije arheoloških rovova, a plavom pozicija kanala zatečenih na lokalitetu.

Pregled zemlje iz kanala

Sl. 9. Pregled gomile zemlje za koju se pretpostavlja
da su iz kanala zatečenih na lokalitetu
(Foto: Mehmed Muminović)

Sl. 10. Pregled zemlje iskopane iz Rova 4
(Foto: Mehmed Muminović)

Geofizička istraživanja

Kao što je prethodno istaknuto, prilikom izvođenja radova u okviru prve arheološke kampanje zapažena su pojedina odstupanja, prvenstveno u rezultatima geofizičkih snimaka u pojedinim zonama lokaliteta na kojim nisu vršena ranija iskopavanja, samim pozicijama anomalija kao i razmjerima u okviru lokaliteta spram podataka publikiranih u okviru projekta *Die Rekonstruktion spätneolithischer Siedlungsprozesse in Zentralbosnien* (Sl. 5). Shodno navedenom izvršeno je proširenje istražnog prostora izvođenjem novih geofizičkih snimanja uređajem *Resistance Meter RM85* i kompariranjem s postojećim rezultatima iz navedenog projekta. Snimanja su provedena u sljedećem opsegu:

1. Na prostoru parcela lokaciji k.č. 707/1 k. o. Radovlje, općina Visoko, obavljeno je snimanje jedne geofizičke mreže površine 30 x 10 metara

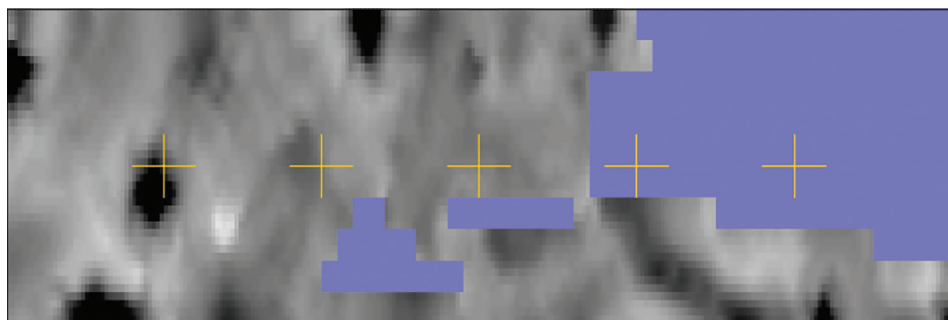
Sl. 11. Pogled na ekipu tokom snimanja uređajem *RM 85 Resistance Meter*
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

2. Osnovne tehničke specifikacije postavki uređaja *RM85* prilikom snimanja obavljenih na lokalitetu Kundruci su sljedeće:
 - Dubina snimanja, odnosno penetracije u tlo je do 1,5 metra (150 cm);

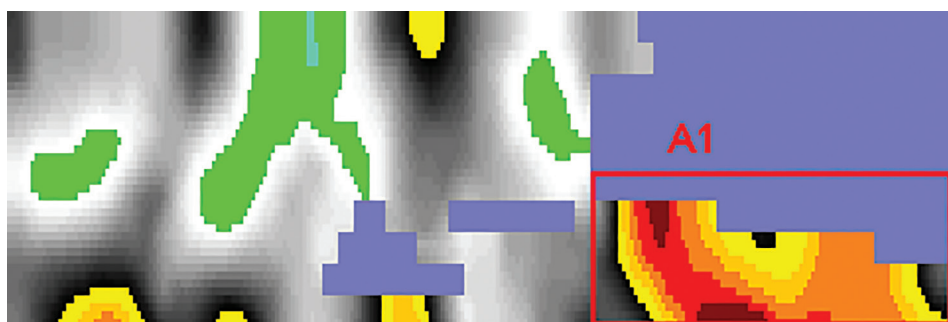
- Linija orijentacije prvog Traversa prilikom snimanja geofizičkih mreža postavljena je u smjeru istok – jugoistok (ESE);
- Širina i dužina (Grid Length / Grid Width) iznosi 30 x 10 m orijentacije linijom;
- Sample Interval iznosi 0,5 m;
- Traverse Interval iznosi 1 m;
- Kao podešeni Traverse Mode korišten je Zig-Zag smjer kretanja prilikom obavljanja snimanja;
- Korištene jedinice mjere su izražene u Omima (Ohm);
- Podešeni Current Range je 1 mA;
- Podešeni Gain Range je x10;
- Podešeni Baud Rate je 9600;
- Korištena frekvencija prilikom snimanja iznosi 137 Hz;
- Podešeni High Pass Filter iznosi 13 Hz;
- Sonde uređaja *RM85* prilikom snimanja su povezane kao PA20 array Single 1 m Twin;
- Korišteni Software prilikom obrade dobivenih podataka je Geoplot 3.0.

Kompariranjem novih rezultata snimanja s prethodnim, usprkos činjenici da stariji georeferencirani podaci nisu bili dostupni, bilo je moguće konstatirati da je u prostoru dodatne geofizičke provjere detektirana anomalija koja nije podudarna s postojećim iz navedene publikacije. Naime, tokom snimanja u augustu 2020. god. na geofizičkom snimku, usprkos činjenici da je znatan dio prostora bio prekriven većim zemljanim nasipima, uočena je karakteristična anomalija (obilježena s A1 na Sl. 13), kao i određeni broj manjih segmenata koji su ukazivali na prisustvo veće koncentracije materijala čvršće strukture, dok slične pojave na ranijim snimcima iz projekta *Die Rekonstruktion spätneolithischer Siedlungsprozesse in Zentralbosnien* nije bilo moguće uočiti. Tačnije rečeno, anomalija A1 vidljiva na Sl. 13 se nalazi udaljena nekoliko metara od evidentiranih prethodnim snimanjima, dok na njenom prostoru ne postoje vidljivi tragovi koji bi upućivali na prisustvo bilo kakvih arheoloških struktura. Iako je prema okvirnom preklapanju ovih rezultata moguće pretpostaviti da je blizina struktura koje bi ukazivale na arheološke elemente naznaka da su one djelomično prisutne na oba snimka, jasno definirana forma iz prethodnih istraživanja nije ukazivala na takvu pojavu. Dodatno, veličina rezultata iz revizionih istraživanja u opsegu evidentirane anomalije od gotovo

10 m dužine bacala je dodatnu sumnju na ispravnost jednog ili dva rezultata te je iz tog razloga potreba za arheološkim iskopavanjem bila uvećana. S druge strane, u okvirima oba postignuta rezultata bilo je moguće konstatirati zajedničke elemente kao specifične orijentire te je tako prepoznatljiva prisutnost pristupnog puta parceli i okruženju, nasipa od susjednih parcela te nekolicine pojedinačnih anomalija (vidi Sl. 15). S obzirom na to da je nekonzistentnost geofizičkih snimanja, uz činjenicu da je ranije neregistrirana pojava A1 pozicionirana na prostoru gdje ranije nisu evidentirani značajniji arheološki nalazi, kao i uz činjenicu da je ova pojava znatne veličine i da su na njenom prostoru probnim iskopima evidentirani tragovi većeg kamenja, izvršena je izrada plana dodatnih arheoloških istraživanja na prostoru koji je obuhvaćao prostor geofizičkih snimanja te je u skladu s tim i s ciljem provjere dobivenih rezultata izvršena priprema za drugu arheološku kampanju.

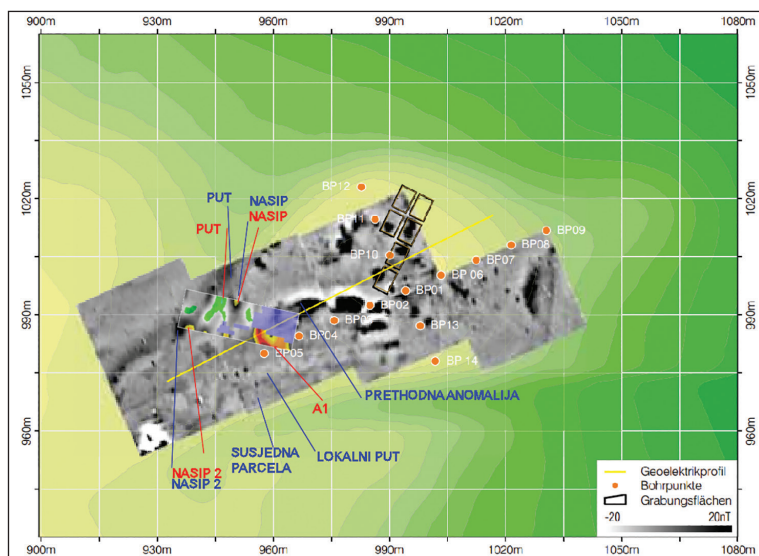
Sl. 12. Geofizička snimka s lokaliteta Kundrači

Sl. 13. Geofizička snimka s lokaliteta Kundrači

Sl. 14. Pozicija snimljene mreže na istraženom prostoru u odnosu na georeferencirane pozicije kanala zatečenih na lokalitetu – označeni tamnoplavim linijama, dok su svijetloplavim linijama označene konture kamene podnice evidentrane u Kopu 1 tokom arheoloških iskopavanja unutar druge arheološke kampanje

Sl. 15. Preklapljeni rezultati geomagnetnih snimanja i pozicija arheoloških soni iskopanih tokom 2008. god. (Prema: Furholt 2013: 174) s rezultatima geofizičkih snimanja iz 2020. god. Plavom bojom su označene anomalije registrovane geomagnetnim snimanjima iz 2008. god., dok su crvenom bojom naznačene anomalije registrovane geofizičkim snimanjima iz 2020. god.

Druga arheološka kampanja

Arheološko iskopavanje

Druga kampanja arheoloških iskopavanja na lokalitetu Kundruci implementirana je u periodu između 30. 10. i 6. 11. 2020. godine. Ovom prilikom su prije iskopavanja određene i izdvojene jasne istraživačke površine unutar kojih su otvarane pojedinačne istraživačke jedinice označene kako slijedi: KOP 1, KOP 2, Sonda 1, Sonda 2.

Istraživačke površine bile su koncentrirane na perifernim dijelovima (jugozapadna i sjeverna strana) površine k.č. 707/1 k. o. Radovlje, općina Visoko, uz iznimku Sonde 2 pozicionirane unutar prostora omeđenog kanalima zatečenim tokom prve kampanje arheoloških istraživanja. Radi jasnijeg vođenja terenske dokumentacije, a s obzirom na veličinu istraživačkih jedinica, svaka jedinica unutar istraživačke površine podijeljena je na kvadrante, od kojih je svaki evidentiran kao zasebna cjelina u kojoj su stratigrafskim jedinicama dodjeljivani brojevi od 0001 pa nadalje. U toku iskopavanja vodilo se računa o determiniranju stratigrafskih odnosa između jedinica, struktura i cjelina, što je rezultiralo otkrićem jasno izdvojene kamene strukture unutar Kopa 1, te nekoliko cjelina unutar Sonde 1 i Kopa 2. S tim u vezi na lokalitetu su tokom druge kampanje arheoloških istraživanja evidentirane ukupno sedamdeset i tri stratigrafske jedinice.

Tab. 5. Površine iskopanih cjelina na lokalitetu Kundruci tokom druge arheološke kampanje

Broj kopa ili sonde	Broj kvadranta	Dimenzije			Napomene
		Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)	
Kop 1	KV 1	5	5	25	
	KV 2	5	5	25	
	KV 3	5	5	25	
	KV 4	5	5	25	
	KV 5	5	5	25	
	KV 6	5	5,80	29	
	KV 7	1	5	5	
	KV 8	5	6,35	31,75	

Broj kopa ili sonde	Broj kvadranta	Dimenzije			Napomene
		Dužina (m)	Širina (m)	Površina (m ²)	
Kop 2	KV 1	10	5	50	
	KV 2	10	5	50	
	KV 3	10	5	50	
Sonda 1	/	2,26	3,42	7,72	
Sonda 2	B	2,33	2,78	6,47	Površina iskopana tokom istraživanja
Ukupna iskopana površina		354,94			

Kop 1

Istraživačka cjelina površine 10 x 20 m, otvorena na jugozapadnoj periferiji lokaliteta na prostoru koji zahvata anomaliju A1 evidentiranu na geofizičkim snimanjima rađenim u augustu 2020. god. (Sl. 13), podijeljena je na osam (8) manjih cjelina (kvadrata) dimenzija 5 x 5 m. Potrebno je naglasiti da su se tokom istraživanja zbog pojave kamenih konstrukcija kvadranti 6 i 8 proširili za 0,8 i 1,35 m. Na navedenoj površini evidentirano je sveukupno dvadeset i četiri stratigrafske jedinice. Površinski sloj, označen kao SJ 0001 u svakom od kvadranta, uklonjen je s cijele površine Kopa 1, a sadržavao je malo ili nimalo arheoloških nalaza. U svakom od kvadranta je sloj označen kao SJ 0002 predstavljao tanak sloj smeđe zemlje, s primjesama sitnog kamena i recentnih nalaza. Ovaj sloj je bio jednake debljine na cijeloj površini Kopa 1 – cca 13 cm. Kamena struktura označena kao SJ 0003 javlja se u kvadratima 1–8, s tim da najvećim dijelom zauzima površinu kvadranta 2–6 i 8. Konzistencija kamena je veća u kvadrantima 2, 3, 4, 5 i 6, dok se u kvadrantima 7 i 8 već smanjuje. Dio kvadranta 7 nije otkopan u cijelosti pa situacija u njemu nije jasna, odnosno nepoznato je da li se konstrukcija proteže kroz cijeli kvadrant. Kamena struktura se može podijeliti u tri cjeline K–1, K–2 i K–3 (vidjeti Sl. 27). Sve tri cjeline su izrađene od kamenih oblica, odnosno riječnih oblutaka i lomljenog kamena, različitih dimenzija, koje su poredane na zemlju zdravicu.

Cjelina K-1, dimenzija 2,0 x 2,5 m, nalazi se u arealu kvadranta 1, ali iako je sličnog sastava i kompaktnosti kao i cjelina K-2, ipak nije stratigrafski vezana za ostale cjeline, prvo zbog činjenice da se cjelina K-1 nalazi na plićej dubini u odnosu na ostale, ali i zbog toga što cjelina K-2 nema fizičkog kontakta s ostalim cjelinama. Kako se iskopavanje nije nastavilo prema istočnoj strani od kvadranta 1, nije moguće odrediti da li cjelina K-1 ima veće dimenzije od trenutno istražene, koja je njena orijentacija, te njena moguća namjena.

Cjelina K-2, dimenzija 8,0 x 16,5 m, zauzima kvadrante 2-6 i 8, te su na njenoj površini pronađeni ostaci komada kućnog lijepa, koji su mogli biti dio podnice kojom je konstrukcija bila potpuno prekrivena, ili je podnica bila kombinovana s kamenjem kao kompozitna podnica. Prosječna debljina konstrukcije iznosi 40 cm. U slojevima neposredno oko kamene konstrukcije nisu zamijećene nikakve promjene koje bi upućivale na postojanje ili upotrebu masivnijih drvenih stubova, ali se ne može isključiti mogućnost da je korištena lagana drvena konstrukcija koja je natkrivala cjelokupnu površinu podnice. Sporadični nalazi koji su dio ove stratigrafske jedinice predstavljaju ostatke sitnijih fragmenata keramičkog posuđa, kremenih odbitaka i nalaz glačane perforirane kamene sjekire. Orijentacija cjeline K-1 na iskopanom dijelu je istok – zapad po dužoj osi.

Na kraju, u kvadrantu je registrirana cjelina K-3, dimenzija 5,5 x 2,3 m, koja je nešto manje kompaktna nego cjeline K-1 i K-2 zbog manje količine kamenja. Kako se iskopavanje nije nastavilo prema zapadnoj strani od kvadranta 8, nije moguće odrediti da li cjelina K-3 ima veće dimenzije od trenutno istražene, koja je njena orijentacija, te njena moguća namjena.

Tab. 6. Opis slojeva u Kvadrantu 1 unutar Kopa 1

Br. stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00-0,10	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,10-0,23	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,23-0,63	Kamena konstrukcija formirana od riječnih oblutaka. Evidentirani arheološki nalazi na površini konstrukcije.

Tab. 7. Opis slojeva u Kvadrantu 2 unutar Kopa 1

Br. stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,10	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,10–0,23	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,23–0,63	Kamena konstrukcija formirana od riječnih oblutaka. Evidentirani arheološki nalazi na površini konstrukcije.

Tab. 8. Opis slojeva u Kvadrantu 3 unutar Kopa 1

Br. stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,10	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,10–0,23	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,23–0,63	Kamena konstrukcija formirana od riječnih oblutaka. Evidentirani arheološki nalazi na površini konstrukcije.

Tab. 9. Opis slojeva u Kvadrantu 4 unutar Kopa 1

Br. stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,10	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,10–0,23	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,23–0,63	Kamena konstrukcija formirana od riječnih oblutaka. Evidentirani arheološki nalazi na površini konstrukcije.

Tab. 10. Opis slojeva u Kvadrantu 5 unutar Kopa 1

Br. stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,10	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,10–0,23	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,23–0,63	Kamena konstrukcija formirana od riječnih oblutaka. Evidentirani arheološki nalazi na površini konstrukcije.

Tab. 11. Opis slojeva u Kvadrantu 6 unutar Kopa 1

Br. stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,10	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,10–0,23	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,23–0,63	Kamena konstrukcija formirana od riječnih oblutaka. Evidentirani arheološki nalazi na površini konstrukcije.

Tab. 12. Opis slojeva u Kvadrantu 7 unutar Kopa 1

Br. stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,15	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,15–0,25	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,25–0,35	Kamena konstrukcija formirana od riječnih oblutaka. Evidentirani arheološki nalazi na površini konstrukcije.

Tab. 13. Opis slojeva u Kvadrantu 8 unutar Kopa 1

Br. stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,15	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,15–0,25	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,25–0,30	Kamena konstrukcija formirana od riječnih oblutaka. Evidentirani arheološki nalazi na površini konstrukcije.

Sl. 16. Satelitska snimka snimljena 31. 10. 2020. god. prije početka druge kampanje arheoloških istraživanja

Sl. 17. Pogled na Kop 1 tokom istraživanja (Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 18. Pogled na radove u Kopu 1 Kvadrantu 2 tokom istraživanja
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

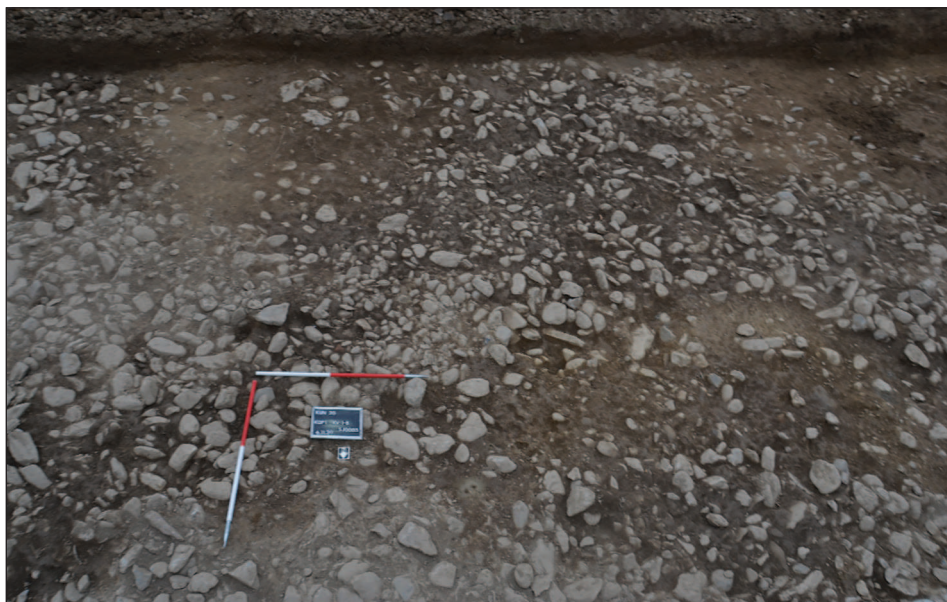
Sl. 19. Pogled na kamenu konstrukciju u Kopu 1 tokom istraživanja
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 20. Pogled na iskopani dio Kvadranta 1 unutar Kopa 1
na kojem je vidljiva kamena konstrukcija K-1
(Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 21 Pogled na iskopani dio Kvadranta 2 i 4 unutar Kopa 1
na kojem je vidljiv dio kamene konstrukcije K-2
(Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 22. Pogled na iskopani dio Kvadranta 3, 4, 5 i 6 unutar Kopa 1
na kojem je vidljiv dio kamene konstrukcije K-2
(Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 23. Pogled na iskopani dio Kvadranta 8 unutar Kopa 1 na kojem je vidljiv
dio kamene konstrukcije K-2, te slabo očuvane kamene konstrukcije K-3
(Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 24. Zračna fotografija radova na površini kamenih konstrukcija K-1 i K-2 evidentiranih u Kopu 1 (Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 25. Georeferencirane pozicije istraženih cjelina tokom druge arheološke kampanje. Žutom su označene cjeline iz Kopa 2, ljubičastom označeni dijelovi kamene konstrukcije evidentirane u Kopu 1, bijelom granice arheoloških sondi i kvadranta, a plavom georeferencirane linije kanala zatečenih na lokalitetu.

Sl. 26. Pogled na *in situ* poziciju sjekire pronađene tokom iskopavanja Kvadranta 4 unutar Kopa 1 (Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 27. Pozicije kamenih konstrukcija K-1, K-2 i K-3 (označenih ljubičastom bojom) unutar Kopa 1 na lokalitetu Kundruci

Rasprava o kamenim konstrukcijama

Tokom druge kampanje arheoloških istraživanja na lokalitetu Kundrući su unutar areala Kopa 1, koji djelomično zahvaća prostor anomalije A-1 evidentirane tokom prethodnih geofizičkih snimanja (vidjeti sl. 13 i 14), utvrđeni ostaci više kamenih konstrukcija izrađenih od riječnih kamenih oblica. Tako su evidentirane sveukupno tri kamene konstrukcije: K-1, K-2 i K-3 (vidjeti Sl. 27). Od tri navedene cjeline samo se K-2 može analizirati, uslijed činjenice da su K-1 i K-3 sačuvane u premaloj mjeri za pružanje dovoljno podataka koji bi omogućili adekvatnu analizu. Ranije u tekstu su opisane osnovne dimenzije i karakteristike kamenih konstrukcija te je neophodno predstaviti iste ili slične pojave s područja Bosne i Hercegovine, izvršiti komparaciju s pojavama zabilježenim na području centralne i sjeverne Bosne, ali i prostora Dalmacije. Tako je na području centralne Bosne evidentirano nekoliko primjera iz neolita gdje je tokom konstrukcije horizontalnih elemenata nastambi iskorišteno kamenje kao gradivni element, i tako kako slijedi od hronološki najstarijeg do najmlađeg:

- S lokaliteta Gornje Tuzle u stratumu VIa, koji se može povezati sa starčevačkom kulturom,¹² te sinhronizirati sa protokakanjskom fazom kakanjske kulture,¹³ evidentiran je slabo očuvani pod jedne građevine izrađen od složenih malih kamenih ploča.¹⁴ Nažalost, zbog činjenice da je uhvaćen samo ugao nastambe,¹⁵ nije moguće odrediti njene dimenzije ni orijentaciju.
- Na lokalitetu Obre I u sloju koji odgovara fazi III naselja, prema Bencu datiranom u prvu fazu kakanjske kulture,¹⁶ pronađeni su ostaci objekta K-2, gdje su kamene ploče i drugo kamenje najvjerovatnije korišteni pri učvršćivanju okomitih drvenih stubova na uglovima kuća, ali i za popločavanje jedne od dviju istraženih prostorija nastambe. Potrebno je navesti i podatak da je ovaj objekt imao dimenzije 9 x 7 metara, te da je bio orijentisan po dužoj strani na osi istok – zapad.¹⁷

¹² Čović 1961: 111–112.

¹³ Benac 1971: 98.

¹⁴ Čović 1961: 88.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Benac 1973: 98.

¹⁷ Ibidem 13–14, T. I, 5.

- Još jedna nastamba na lokalitetu Obre I, u istom sloju koji odgovara fazi III naselja, u objektu K-3c pronađeni su ostaci kamenih ploča u sloju izgorjele i neizgorene ilovače, koje su, prema Bencu, vjerovatno tvorile kombinovani pod od gline i kamena. Dimenzije ove nastambe su bile približno u razmjeru 5,5 x 3 metra, a bila je orijentisana po dužoj osi u pravcu istok – zapad.¹⁸
- Također s lokaliteta Obre I, u sloju koji odgovara prelazu iz faze III u fazu IV naselja, koji prema Bencu odgovara prelazu iz prve u drugu fazu kakanjske kulture,¹⁹ evidentiran je objekat K-5, koji se sastoji od jedne prostorije prekrivene kamenim pločama i većom masom crne izgoretine. Zbog nedostatka drugih nalaza, te činjenice da se radi o objektu dimenzije 3,5 x 3,2 metra, Benac smatra da se ovdje najvjerovatnije radi o ekonomskom objektu.²⁰
- Na lokalitetu Obre II su u prvom horizontu, datiranom prema Bencu u prvu fazu butmirske kulture,²¹ pronađeni objekti K1 i K4 kod kojih je iskorišteno kamenje tokom njihove konstrukcije. Kod objekta K1 krupno kamenje iskorišteno je samo za dodatno osiguravanje drvenih stubova u iskopanim jama,²² dok je kod objekta K4 kamenje nasuto tako da je služilo kao postament za zidove i stubove na južnom dijelu objekta.²³
- Također na lokalitetu Obre II nalaze se i dva primjera objekata u 5. i 6. građevinskom horizontu, gdje je također korišteno kamenje u konstrukciji objekata, ali se prema Bencu u slučaju objekta iz 5. horizonta radi o postavljanju reda kamenja s unutrašnje strane zida za njegovo učvršćivanje i neku određenu izolaciju, dok je kamenje u 6. horizontu postavljeno na rubu površine prekrivene žutom ilovačom.²⁴ Peti horizont se datira u drugu fazu butmirske kulture prema Bencu,²⁵ dok se 6. horizont datira u treću fazu butmirske kulture također prema Bencu.²⁶

¹⁸ Ibidem 14, T. II, 1

¹⁹ Ibidem 98.

²⁰ Ibidem 15.

²¹ Benac 1971: 29, 155–173.

²² Ibidem 29–30

²³ Ibidem 30–31.

²⁴ Ibidem 31.

²⁵ Ibidem 29, 155–173.

²⁶ Ibidem.

- Uz ove nastambe potrebno je navesti i primjer objekta Haus 3 s lokaliteta Kundruka, pronađen tokom ranijih istraživanja 2008. godine. Slično kao i na nastambi K-1 pronađenoj pri istraživanju lokaliteta Obre II, kod objekta Haus 3 evidentirano je korištenje krupnog kamenja za osiguravanje statičke stabilnosti jednog od stubova nastambe.²⁷ Datira se u fazu 3 lokaliteta Kundruci,²⁸ što bi odgovaralo fazi 3a butmirske kulture prema Hoffmanu,²⁹ odnosno trećoj fazi butmirske kulture prema Bencu.³⁰
- Na kraju, na lokalitetu Nebo kod Han Bile evidentirana je pojava izrade banaka od kamenja te dodatno učvršćivanje stubova s nekoliko komada kamenja.³¹ Benac ovaj lokalitet datira u kasnu butmirsku fazu, sinhronu s fazom III lokaliteta Obre II.³²

Što se tiče primjera upotrebe kamena za izradu podnica iz susjednih područja, može se navesti samo jedan primjer iz Dalmacije, gdje je evidentirana upotreba sitnog kamenja za izradu podnice, i to iz arheoloških slojeva s lokaliteta Pokrovnik, koji se mogu datirati u period danilske kulture.³³ Ovdje bi se također, uslovno, mogli uzeti i primjeri podnica nanesenih na poravnati kameni živac iz slojeva ranog neolita s lokaliteta Crno Vrilo u Dalmaciji.³⁴

Da bi se izvršila komparativna analiza, neophodno je navesti i neke primjere drugih podnica iz neolita u neposrednoj okolini lokaliteta Kundruci. Tako su sa sigurnošću podnice od nabijene zemlje i ilovače iz perioda srednjeg neolita evidentirane samo na lokalitetu Obre I.³⁵ Pojava podnica od zemlje i ilovače evidentirana je na sljedećim lokalitetima koji se datiraju u kasni neolit: Kundruci,³⁶ Obre II,³⁷ Nebo,³⁸

²⁷ Furholt 2013: 185.

²⁸ Ibidem 177.

²⁹ Müller et al. 2012: 42.

³⁰ Benac 1979: 453.

³¹ Benac 1952: 14, 16–17.

³² Benac 1988: 202–203.

³³ Marijanović 2017: 26, 31.

³⁴ Marijanović 2009: 37; 2013: 83.

³⁵ Benac 1973: 12–16.

³⁶ Furholt 2013: 182–189.

³⁷ Benac 1971: 29–35.

³⁸ Benac 1952: 13–23.

Butmir,³⁹ Okolište,⁴⁰ Dobrovac kod Čelića,⁴¹ Varoš kod Koraja,⁴² Babića brdo u Glavićima kod Bijeljine⁴³ i Veliki Gradac u Batkovićima kod Bijeljine.⁴⁴ Druga pojava je upotreba drvenih dasaka ili oblica za konstrukciju podnih površina, i tu pojavu imamo evidentiranu na Obrama II,⁴⁵ dok se na lokalitetu Varoš kod Koraja javlja pojava upotrebe drvenih oblica postavljenih između dva sloja gline.⁴⁶

Na osnovu prethodno navedenih primjera može se uočiti da je korištenje kamena kao sirovine za konstrukciju nastambi, posebno horizontalnih elemenata, vrlo rijetka pojava tokom neolita. Također je vidljivo da je velika većina evidentiranih primjera s područja centralne Bosne, dok su izvan tog područja gotovo nepostojeći. Čak se na osnovu primjera može reći da se primjena kamenja u izgradnji podnica (u kombinaciji s glinom) javlja samo tokom srednjeg neolita, kao što je to slučaj s gore navedenim primjerima iz Gornje Tuzle i Obra I, dok se u ostalim slučajevima upotreba kamena za horizontalne elemente konstrukcije svodi na dodatno ojačavanje stubova ili zidova, eventualno za izradu banka unutar nastambe. Ovakva distribucija pojave kamenih podnica može da pomogne pri relativnom datiranju, što upućuje na zaključak da se one javljaju tokom mlađih faza srednjeg neolita, dok se druge pojave korištenja kamena u konstrukciji nastambi mogu povezati s kasnim neolitom, i to samo u krugu butmirske kulture. Prema tome se i kamena konstrukcija K-2 može datirati najprije u mlađe slojeve srednjeg neolita. Također se ova konstrukcija može datirati u srednji neolit na osnovu njene pozicije po dužoj strani na osi istok – zapad, što bi odgovaralo nastambama s Obra II navedenim ranije u tekstu.

Za kraj, kao manje važan segment, može se pričati o podnici s Crnog Vrila. Naime, dok se u slučaju Kundruka, Obra I, Obra II i Pokrovnika može govoriti o prilagođavanju prirode čovjeku (donošenjem i ugrađivanjem kamena na mjestu gdje se ne nalazi prirodno u takvom obliku i količini), u slučaju Crnog Vrila ipak se radi o prilagođavanju

³⁹ Radimsky – Hoernes 1895: 7–13; Fiala – Hoernse 1898: 9–22; Kaljanac – Brigić 2020: 30–31.

⁴⁰ Müller et al. 2012: 50–57.

⁴¹ Kosorić 1970: 10.

⁴² Benac 1958.

⁴³ Kosorić 1979: 192–195.

⁴⁴ Kosorić – Stalio 1967: 21–23.

⁴⁵ Benac 1971: 34

⁴⁶ Benac 1958: 13.

ljudi okruženju. Ovo se može potvrditi opservacijom Brunislava Marijanovića da se u nedostatku prave gline koristilo blato iz Miljašićeve jaruge i glinovita zdravica iz okoline naselja i nanosilo direktno na kamenu živac i prvotno tlo.⁴⁷ Stoga se ovaj primjer paralele treba uzeti s velikom dozom opreza, zbog potencijalno različitih razloga nastanka podnica na Kundrucima i Crnog Vrila.

Kop 2

Istraživačka površina nazvana Kop 2 otvorena je na sjevernoj ivici Kopa 1, s dužom osom orijentisanom jugozapad – sjeveroistok. Podijeljena je na tri podužne cjeline nazvane Kvadrant 1, 2 i 3. Unutar navedenih cjelina evidentirane su sveukupno trideset i dvije stratigrafske jedinice, od kojih šest stratigrafskih jedinica čine zapune jama otkrivenih unutar kvadranta, sedam čine obrisi jama prije iskopavanja i šest stratigrafskih jedinica su ukopi jama nakon iskopavanja. Jednu stratigrafsku jedinicu čine obrisi kanala, dok je dvanaest jedinica dio kompaktnih stratigrafskih kulturnih slojeva. Površinski sloj u svim kvadrantima, označen kao SJ 0001, uklonjen je u debljini od 20 cm, nakon čega se pristupilo uklanjanju pojedinačnih slojeva u zavisnosti od zatečene stratigrafske situacije. Na osnovu navedenog je u sjevernom dijelu kopa bilo moguće ukloniti gotovo cjelokupni geološki sloj, tačnije sloj kompaktne riječne naplavine u vidu sitnog kamena s primjesama šljunka. To je učinjeno samo u jednom kvadrantu, s obzirom na to da su se arheološke strukture ukopane u ovaj sloj pojavile na različitim dubinama.

Tab. 14. Opis slojeva u Kvadrantu 1 unutar Kopa 2

Broj stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,20	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,20–0,50	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,50–0,90	Sloj svjetlije smeđe zemlje, bez kamenja. U sloju je evidentirana veća količina arheoloških nalaza.
0004	0,90–1,10	Sloj smeđe do žute zemlje s evidentiranom velikom količinom arheoloških nalaza.

⁴⁷ Marijanović 2009: 37; 2012: 81.

Tab. 15. Opis slojeva u Kvadrantu 2 unutar Kopa 2

Broj stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,20	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,20–0,50	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,50–0,90	Sloj svjetlije smeđe zemlje, bez kamenja. U sloju je evidentirana veća količina arheoloških nalaza.
0004	0,90–1,10	Sloj smeđe do žute zemlje s evidentiranom velikom količinom arheoloških nalaza.

Tab. 16. Opis slojeva u Kvadrantu 3 unutar Kopa 2

Broj stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,20	Površinski sloj humusa. Bez evidentiranih arheoloških nalaza.
0002	0,20–0,30	Sloj smeđe zemlje s primjesama sitnijeg kamena. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,30–0,55	Sloj svjetlije smeđe zemlje, bez kamenja. U sloju je evidentirana veća količina arheoloških nalaza.
0004	0,55–1,00	Sloj smeđe do žute zemlje s evidentiranom velikom količinom arheoloških nalaza.

Sl. 28. Pogled na iskopani dio Kvadranta 1, 2 i 3 unutar Kopa 2
(Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 29. Pogled na iskopani dio Kvadranta 1, 2 i 3 unutar Kopa 2
(Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 30. Pogled na iskopani dio Kvadranta 2 i 3 unutar Kopa 2
(Foto: Maida Turkmanović)

Jama 1

Cjelina Jama 1 predstavlja formaciju u vidu okrugle, pravilne jame za stub, obložene riječnim oblucima na samom dnu, dok je zapuna formirana kao tamnosmeđa masa, s primjesama gara, u kojoj su nađeni fragmenti keramike.

Sl. 31. Pogled na površinu Jame 1 unutar Kopa 2 prije iskopavanja
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 32. Pogled na Jamu 1 unutar Kopa 2 tokom iskopavanja ispune
(Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 33. Pogled na Jamu 1 unutar Kopa 2 nakon iskopavanja ispune
(Foto: Maida Turkmanović)

Jama 2

Cjelina Jama 2 predstavlja formaciju nepravilnog oblika, ukopanu u kompaktni sloj svijetložute pjeskovite zemlje. Nalazi se na znatno nižoj dubini u odnosu na Jamu 1. Iskopavanjem / pražnjenjem jame došlo se do stepenastog oblika unutrašnjih zidova jame. Zapuna jame označena je kao zasebna stratigrafska jedinica koju čini svijetlosmeđa do siva glinovita, masna zemlja. U zapuni je pronađen veći broj keramičkih ulomaka posuda i kućnog lijepa.

Sl. 34. Pogled na površinu Jame 2 u Kopu 2 prije iskopavanja
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 35. Pogled na Jamu 2 unutar Kopa 2 nakon iskopavanja ispune
(Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 36. Pogled na istočni profil Jame 2 unutar Kopa 2 nakon iskopavanja ispune
(Foto: Maida Turkmanović)

Jama 3

Cjelina Jama 3 nalazi se u istom stratigrafskom sloju kao i jama 2. Kvadratnog je oblika, dubine oko 15 cm. Zapuna jame sadržavala je veću količinu kućnog lijepa, ulomaka keramičkih posuda i gara. U osnovi jame se jasno uočavaju tragovi sloja žute pjeskovite zemlje.

Sl. 37. Pogled na površinu Jame 3 u Kopu 2 prije iskopavanja
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 38. Pogled na površinu Jame 3 u Kopu 2 nakon iskopavanja
(Foto: Maida Turkmanović)

Jama 4

Cjelina Jama 4 je arheološka formacija, koja bi mogla predstavljati i otvoreno vatrište s obzirom na to da je u njenom centralnom dijelu otkriven sloj nabijene gline te pepela i gareži. Presjekom je ustanovljeno da nije u pitanju jama niti ognjište. Vatrište je bilo položeno na kompaktni sloj žute zemlje. Iskopavanjem nisu evidentirani ostali arheološki nalazi.

Sl. 39. Pogled na površinu Jame 4 u Kopu 2 nakon iskopavanja
(Foto: Maida Turkmanović)

Jama 5

Cjelina Jama 5 otkrivena u Kopu 2 u samoj njegovoj osnovi je nepravilnog oblika i nalazi se oko 70 cm niže u odnosu na Jamu 2 i Jamu 3. Obrisi jame ukazuju na to da je vjerovatno riječ o jami istog tipa kao i Jama 2. Na površini je evidentirano par nalaza. Obrisi zapune su tamnije sive boje. Nije iskopavana.

Sl. 40. Pogled na površinu Jame 5 u Kopu 2 (Foto: Maida Turkmanović)

Jama 6

Cjelina Jama 6 nalazi se uz Jamu 2, na 30 cm niže od nje. Nepravilnog je oblika i zbog dinamike iskopavanja u Kopu 2, odlučeno je da se uradi samo presjek jame kako bi se dobili odgovarajući podaci. S tim u vezi evidentno je da se radi o identičnom tipu kao i Jama 2, sa zapunom od svijetlosmeđe do sive glinovite mase, sa sporadičnim nalazima ulomaka keramičkog posuđa i kućnog lijepa.

Sl. 41. Pogled na sjeverni profil Jame 6 u Kopu 2 (Foto: Maida Turkmanović)

Pepelište

Cjelina Pepelište otkrivena u Kopu 2 u Kvadrantu 3 najvjerojatnije je vezana za Jamu 3 i čini dio cjeline koji se može staviti u radioničke procese koji se odvijaju u naselju. Pepelište je istraženo na način da se iskopala jedna polovina u cilju dobivanja presjeka ove vrste jame. Nepravilnog je oblika, zapunjeno sivom zemljom koja predstavlja kompaktan sloj pepela s pojedinačnim nalazima ulomaka keramičkog posuđa.

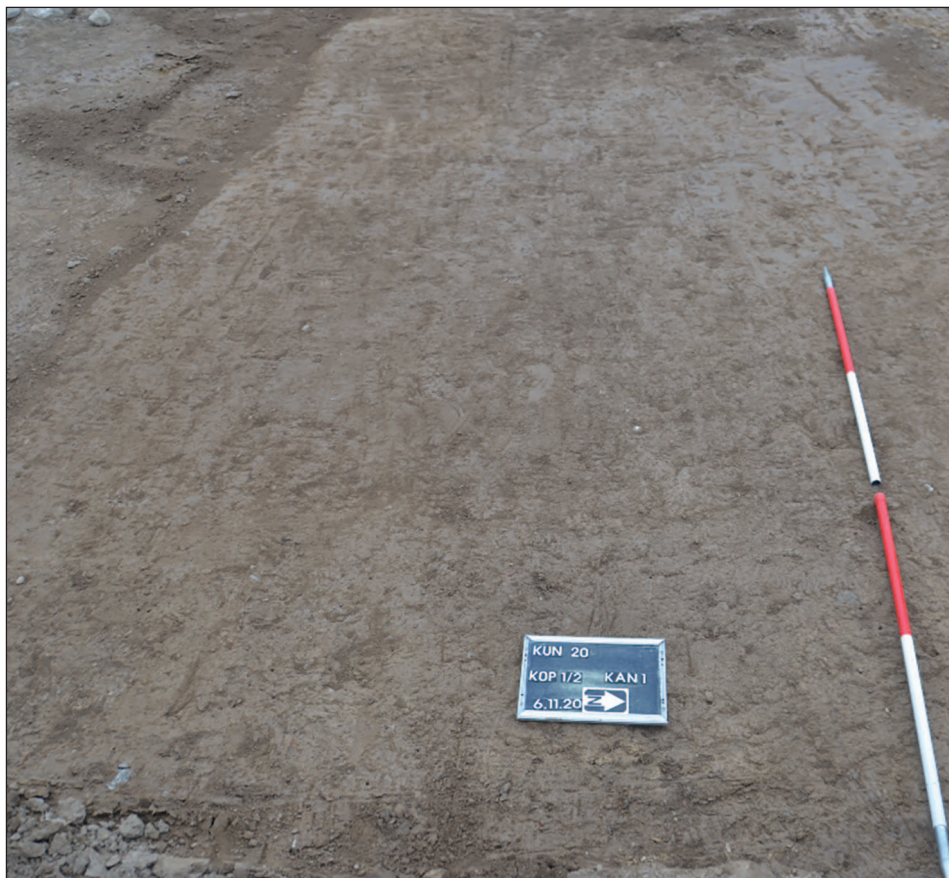
Sl. 42. Pogled na iskopanu površinu Pepelišta u Kopu 2
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 43. Pogled na sjeverni profil Pepelištu u Kopu 2
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Kanal

Cjelina Kanal se prostire čitavom dužinom na granici Kopa 1 i Kopa 2 i njegovi obrisi su evidentirani nakon čišćenja osnove, a po skidanju posljednje stratigrafske jedinice u nizu slojeva. Obrisi su uočljivi u vidu tamnosive zemlje, širine oko 1,5 m. Kanal nije iskopavan.

Sl. 44. Pogled na Kanal u Kopu 2 (Foto: Maida Turkmanović)

Sonda 1

Manja istraživačka jedinica, na samom sjevernom rubu lokaliteta, površine 2,26 x 3,42 m, Sonda 1 orijentirana je u pravcu sjever – jug po dužoj osi. Unutar ove sonde evidentirano je ukupno pet stratigrafskih jedinica, od kojih su dvije stratigrafske jedinice slojevi (SJ 0001, 0002), a tri pripadaju pronađenoj jami (SJ 0003, 0004, 0005). Humusni sloj,

označen kao SJ 0001, uklonjen je, nakon čega se pristupilo iskopavanju prateći stratigrafske odnose unutar istraživane površine. Stratigrafska jedinica 0002 prostirala se čitavom površinom sonde u jednakoj debljini i čini kulturni sloj s nemalim brojem ulomaka keramičkih posuda i kućnog lijepa.

Unutar Sonde 1 se nalazi cjelina Jama 1 koja je evidentirana uz zapadni rub sonde, a ulazeći svojom polovinom u profil, odnosno ispod profila iskopane površine. Obrisi jame označeni su kao SJ 0003, dok je zapuna označena kao SJ 0004 sadržavala manji broj keramičkih ulomaka posuda. Debljina zapune je 10 cm, što navodi na zaključak da se radi o vrlo plitkoj jami. Imajući u vidu da je u ranijim periodima došlo do erozije tla i stanjivanja slojeva, može se pretpostaviti da je u tom procesu veći dio sloja i zapune jame dislociran. Jama nije do kraja istraжена.

Tab. 17. Opis slojeva u Sondi 1

Broj stratigrafske jedinice	Relativna dubina (m)	Opis, interpretacija
0001	0,00–0,10	Površinski sloj humusa. Sadrži nalaze.
0002	0,10–0,20	Sloj svijetlosmeđe zemlje. Evidentirani arheološki nalazi.
0003	0,20	Obris jame
0004	0,20–0,50	Zapuna jame u vidu tamnosmeđe do crne zemlje s primjesama gara i fragmentima keramike.
0005	0,50	Ukop jame nepravilnog oblika. Iskopana samo jedna polovina. Druga ulazi u zapadni profil sonde.

Sl. 45. Pogled na zapadni profil Sonde 1 (Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 46. Pogled na Jamu 1 unutar Sonde 1 nakon iskopavanja
(Foto: Tarik Silajdžić)

Sl. 47. Pogled na otkopavanje keramičkog fragmenta
posude s visokom nogom iz Sonde 1
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 48. Pogled na Sondu 1 sa keramikom *in situ*
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

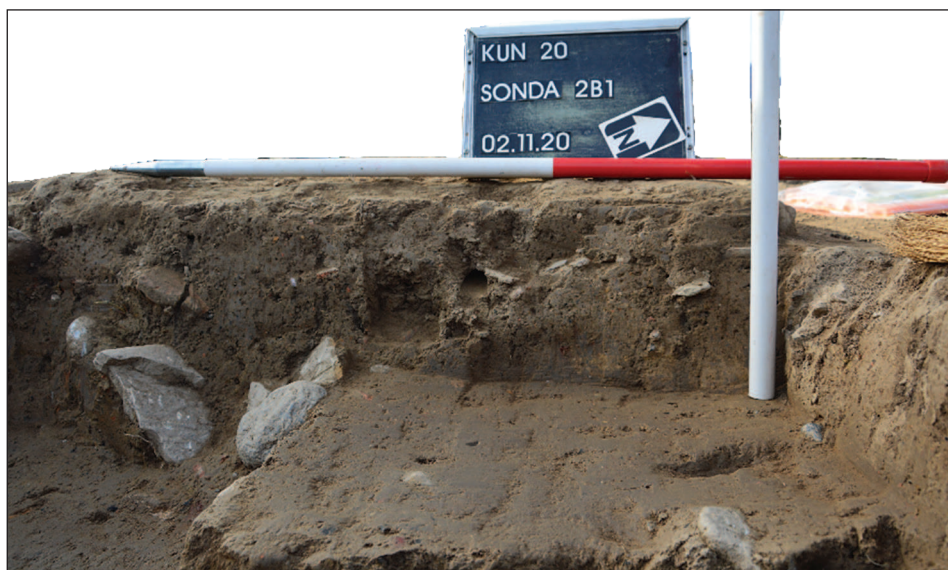
Sonda 2

Istraživačka jedinica označena kao Sonda 2, dimenzija 2,84 x 4,69 m, postavljena je na centralnom dijelu parcele, na prostoru omeđenom kanalima zatečenim tokom prve kampanje arheoloških istraživanja. U ovom dijelu lokaliteta upotrijebljena je blok metoda iskopavanja koja je bila uvjetovana situacijom u kojoj se iskopana površina

nalazila. Blok unutar sonde podijeljen je na dva kvadrata (A i B), s tim da je samo kvadrat B bio predmet istraživanja. Dimenzije kvadrata A su 2,26 x 2,84 m, dok su dimenzije kvadrata B 2,33 x 2,78 m. Unutar kvadrata B je ukupno šest stratigrafskih jedinica koje predstavljaju kulturne slojeve. Kako je kvadrat bio podijeljen na manje istraživačke cjeline, dokumentacija za svaki manji kvadrat, kojih je bilo četiri, vođena je zasebno, čime dobivamo ukupno dvanaest stratigrafskih jedinica unutar kvadrata 2. Potrebno je naglasiti da su stratigrafske jedinice u svim kvadratima iste, odnosno da predstavljaju iste kulturne slojeve. U njima je evidentirana velika količina pokretnih arheoloških nalaza: ulomci keramičkih posuda, kremen i odbici i kućni lijep. Formacije u vidu jama, ognjišta ili temelja objekata nisu evidentirane.

Sl. 49. Pogled na Sondu 2B tokom iskopavanja
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 50. Pogled na Kvadrat B1 Sonde 2B
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 51. Pogled na Kvadrat B2 Sonde 2B
(Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 52. Pogled na Kvadrat B3 Sonde 2B (Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Sl. 53. Pogled na Kvadrat B4 Sonde 2B (Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 54. Pogled na Kvadrat B4 Sonde 2B (Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 55. Vertikalni pogled na Kvadrat B4 Sonde 2B
(Foto: Maida Turkmanović)

Sl. 56. Georeferencirane pozicije istraženih cjelina tokom prve i druge arheološke kampanje. Crvenom su označene granice arheoloških rovova iskopane tokom prve kampanje, dok su crnom označene granice arheoloških sondi i kvadranta iskopanih tokom druge kampanje. Plavom su označene georeferencirane linije kanala zatečenih na lokalitetu.

Tab. 18. Statistika pronađenih arheoloških nalaza sa lokaliteta Kundruci

Statistika pronađenih arheoloških nalaza s lokaliteta Kundruci			
Prva kampanja		Druga kampanja	
Broj rova	Ukupno komada	Kop/Sonda	Ukupno komada
Rov 1	59	Kop 1 – Kvadrant 1	142
Rov 2	29	Kop 1 – Kvadrant 2	59
Rov 3	55	Kop 1 – Kvadrant 3	36
Rov 4	321	Kop 1 – Kvadrant 4	89
Rov 5	9	Kop 1 – Kvadrant 5	34
Rov 6	14	Kop 1 – Kvadrant 6	159

Statistika pronađenih arheoloških nalaza s lokaliteta Kundruci			
Prva kampanja		Druga kampanja	
Broj rova	Ukupno komada	Kop/Sonda	Ukupno komada
Rov 7	20	Kop 2 – Kvadrant 1	140
Rov 8	13	Kop 2 – Kvadrant 2	79
Rov 9	16	Kop 2 – Kvadrant 3	186
Rov 10	0	Sonda 1	165
Rov 11	5	Sonda 2	631
Rov 12	2	Nalazi iz kanala	30
Rov 13	4	Sveukupno nalaza iz druge kampanje istraživanja	1750
Rov 14	0		
Rov 15	0		
Rov 16	5		
Rov 17	0		
Rov 18	1		
Rov 19	0		
Rov 20	0		
Rov 21	1		
Sonda A	274		
Nalazi iz kanala	221		
Sveukupno nalaza iz prve kampanje istraživanja	1049		

Preliminarna analiza arheološkog materijala

Nakon preliminarne tipološke analize iskopanog arheološkog materijala, nalazi pronađeni tokom obje arheološke kampanje istraživanja mogu se relativno datirati u period kasnog neolita. Naime, ovo se može tvrditi na osnovu poređenja arheoloških predmeta pronađenih tokom istraživanja iz 2020. god. na Kundrucima s onim od ranijih istraživanja s istog lokaliteta, i to kako slijedi:

- visoka valjkasta noga s ravnim dnom od posude⁴⁸ kao na T. 1, sl. 3;

⁴⁸ Furholt 2013: 200, T. 4, 5–6; 203: T. 7, 3.

- obod ukrašen urezivanjem⁴⁹ kao na T. 1, sl. 10;
- motiv utisnutog prsta neposredno ispod oboda⁵⁰ kao na T. 2, sl. 2 ili T. 3, sl. 3;
- motiv rađen urezivanjem i grupisan u polja⁵¹ kao na T. 2, sl. 3;
- motiv šrafiranih traka⁵² kao na T. 3, sl. 6.

Također se materijal može povezati s lokalitetom Okolište:

- kremena strelica⁵³ sličnog tipa kao na T. 1, sl. 5;
- jednostavni urezani motiv⁵⁴ veoma sličan predmetu na T. 2, sl. 10;
- posude s perforiranim stijenkama,⁵⁵
- obod ukrašen urezivanjem⁵⁶ kao na T. 1, sl. 10.

Na kraju se arheološki materijal s Kundruka može povezati i s onim pronađen na lokalitetu Butmir:

- pojava motiva utisnutog prsta⁵⁷ kao na T. 2, sl. 2;
- motiv urezane trake ispunjen motivom riblje kosti⁵⁸ kao na T. 2, sl. 8.
- također je evidentiran motiv plastično urađene tzv. ruže, kao na T. 3, sl. 1, koji se javlja još od ranog neolita,⁵⁹ ali se i dalje javljaju u kasnome neolitu.⁶⁰

Uz ovo su na fragmentima crnoglačane keramike primijećene vrlo blage kanelure, slične kojima imaju i posude na Obrama II⁶¹ i Okolištu,⁶² te je uočeno nekoliko primjeraka keramike s dvostrukim bradavičastim ispupčenjem, slične onima u Okolištu.⁶³

⁴⁹ Ibidem 197, T. 1, 6.

⁵⁰ Ibidem 198, T. 2, 2.

⁵¹ Ibidem 202, T. 6, 2.

⁵² Ibidem 202, T. 6, 1.

⁵³ Müller-Scheeßel 2013: 256.

⁵⁴ Hoffman 2013: 611, T. 61, 13.

⁵⁵ Radimsky – Hoernes 1895: T. IV, 9; Hoffman 2013: 613, T. 62, 28.

⁵⁶ Hoffman 2013: 543, T. 27, 14.

⁵⁷ Radimsky – Hoernes 1895: T. IX, 18.

⁵⁸ Fiala – Hoernes 1898: T. X, 1.

⁵⁹ Benac 1972: T. XVIII, 2.

⁶⁰ Radimsky – Hoernes 1895: T. IX, 16; Fiala – Hoernes 1898: T. XIV, 18; Hoffman 2013: 619, T. 65, 10.

⁶¹ Benac 1972: T. XXXV; T. L; T. LXIII.

⁶² Hoffman 2013: 575, T. 43, 5.

⁶³ Ibidem 513, T. 12.

Zaključak

Arheološka istraživanja na lokalitetu Kundruci u zaseoku Hadžići kod Visokog implementirana su u dvije kampanje tokom 2020. godine. Tokom ovih radova na lokalitetu je pronađeno ukupno 2799 arheoloških nalaza distribuiranih na ukupnoj površini od cca 513 m². Među pronađenim nalazima može se uočiti prisustvo kamenih i keramičkih arheoloških ostataka te nepokretnih ostataka tragova koji se mogu povezati s naseobinskim objektima, odnosno jame, ognjišta / vatrišta, tragovi manjeg kanala. Neophodno je u istom naseobinskom kontekstu navesti i kamene konstrukcije K-1, K-2 i K-3, od kojih je najznačajnija K-2 na čijoj su površini *in situ* evidentirani ostaci kućnog lijepa, keramički i različiti kameni arheološki nalazi, od kojih se može izdvojiti fragment perforirane kamene sjekire s T. 1, sl. 1. Sudeći na temelju nekoliko većih komada kućnog lijepa, njihovom kontekstu te poređenjem sa sličnim primjerima s područja Bosne i Hercegovine i Dalmacije, moguće je konstatirati da je on činio sastavni dio podnice objekta formirane od kamenog sloja preko kojeg je nanijet deblji sloj gline, čime je izvršeno njeno niveliranje i izolacija. Također na osnovu paralela se navedena kamena konstrukcija K-2 može relativno datirati u period između mlađih razdoblja srednjeg neolita, preciznije protokakanjske faze kakanjske kulture, pa sve do kasnoga neolita, odnosno treće faze butmirske kulture. Prema preliminarnoj analizi pronađenog arheološkog materijala može ga se atribuirati butmirskoj kulturi iz kasnog neolita na osnovu sličnosti s onim s Butmira, Okolišta, ali i materijala pronađenog tokom ranijih istraživanja s lokaliteta Kundruci.

Na osnovu navedenog moguće je konstatirati da je prostor naselja na lokalitetu Kundruci zaista predstavljao geografsku poziciju od značaja u periodu kasnog neolita, te je, promatrano u kontekstu neolitskih mogućnosti komuniciranja, igrao bitnu ulogu u regionalnim odnosima i distribuciji kulturnih utjecaja. Uzimajući u obzir prostor šire distribucije nalaza evidentiranih vizuelnim pregledom susjednih parcela koje nisu bile predmet dosadašnjih arheoloških istraživanja, sasvim je jasno da se u slučaju ovog lokaliteta može govoriti o većem naseobinskom kompleksu koji je zauzimao prostor manje doline uz tok rijeke Bosne te je u tom kontekstu od posebnog značaja potrebno naglasiti potrebu za istraživanjima znatno širih okvira koja bi obuhvatala širi prostor susjednih parcela.

Usljed kvaliteta pronađenih arheoloških ostataka na lokalitetu Kundruci, prije svega kamene strukture K-2 koja predstavlja vrstu podnice koja po dimenziji i formi nije evidentirana u krugu butmirske kulture, ali i ostalih arheoloških nalaza, od kojih se izdvaja kamena perforirana sjekira, velike količine pronađenih keramičkih i kamenih nalaza, kao i generalno malog broja neolitskih lokaliteta na području Bosne i Hercegovine, podnesen je prijedlog da se nepokretno dobro Praistorijski lokalitet na Kundrucima proglasi nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine s ciljem njegove dalje zaštite.

PRILUŽENJE
09.12.2020
09-B5.1-51/20-P

PRIJEDLOG ZA PROGLAŠENJE NEPOKRETNOG DOBRA NACIONALNIM SPOMENIKOM BiH (Annex 8 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini)

Naziv i sjedište (ime, prezime, adresa i prebivalište, telefon, e-mail) podnosioca zahtjeva za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom:

prof.dr. Adnan Kaljanac, [redacted], 033/253-222, adnan.kaljanac@ff.unsa.ba

Datum podnošenja prijedloga: 09.12.2020.

I. Naziv dobra: Praistorijski lokalitet na Kundrucima

II. Vrsta dobra

Spomenik:	Prahistorijski ostaci neolitske keramike, kamenog alata i kamene konstrukcije
Cjelina:	
Područje:	Arheološko područje

III. Lokacija dobra

Opština:	Visoko
Naseljeno mjesto:	
k.č. i k.o.	k.o. Radovlje, k.č. 707/1

IV. Vlasnik dobra

V. Korisnik dobra

VI. Vrijeme nastanka dobra

Neolit – cca. između 4900 i 4700 g.p.n.e.

VII. Kratak opis dobra i obrazloženje razloga za podnošenje prijedloga

Na arheološkom lokalitetu su evidentirani ostaci kamenog alata i fragmenata keramike iz perioda butmirske kulture (cca. od 4900 do 4700 g.p.n.e.).

Tokom 2020. godine su u dva navrata obavljena istraživanja od strane Zavičajnog muzeja Visoko i Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, a u kampanji tokom novembra 2020. godine je pronađena kamena konstrukcija na jugozapadnom dijelu lokaliteta.

Obzirom da je navedena kamena konstrukcija pronađena u kontekstu povezanom sa ostacima neolitskih nalaza poput kamene sjekire, istu je moguće relativno hronološki opredijeliti u navedeni period. Kako je spomenuta konstrukcija neolitskih objekata do sada bila poznata isključivo u južnim, primorskim dijelovima zapadnog Balkana otkriveni objekat predstavlja jedini poznati primjer, pored toga i karakterističan upečatljivom veličinom, upotrebe ove građevinske tehnike na prostoru središnje Bosne. Na ovaj način, veličinom, hronološkom određenom te unikatnošću ovaj lokalitet predstavlja predmet izuzetnog značaja za prahistorijsku baštinu Bosne i Hercegovine.

Sadašnje stanje dobra

Očuvano	Zapušteno	Oštećeno	Uništeno

Popis dokumentacije¹ koju podnositelj prilaže uz zahtjev:²

- Izvod iz katastarske knjige
- Fotografije in situ keramike pronađene tokom istraživanja u 2020. godini
- Fotografije arheoloških ostataka pronađenih tokom istraživanja u 2020. godini
- Fotografija pogleda na kamenu konstrukciju pronađenu tokom istraživanja u novembru 2020. godine

¹ (fotografije, karte, mašti, pisani dokumenti, izvod iz zemljišnih knjiga, projekti ili programi zaštite, predračun radova i sl.)
² Svi popisi, dokumentacije, dodatne napomene, opisi i obrazloženje dostavljaju se u prilogu obrazloženju

Sl. 57. Tekst peticije podnese za kulturno dobro Praistorijski lokalitet na Kundrucima

Bibliografija

Literatura

- Benac, A. (1952): *Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture*, Univerza u Ljubljani, Ljubljana.
- Benac, A. (1958): "Građevinska djelatnost u prehistorijskom naselju Varoš kod Koraja", Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, II, Muzej Istočne Bosne, Tuzla, 5–22.
- Benac, A. (1971): "Obre II – Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju", *Glasnik Zemaljskog muzeja XXVI, Nova serija*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 5–300.
- Benac, A. (1973): "Obre I – Neolitsko naselje starčevačke-impresso i kakanjske kulture na Raskršću", *Glasnik Zemaljskog muzeja XXVII–XXVIII, Nova serija*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 5–171 + Sl. 1–3,9.
- Benac, A. (1979): "Prelazna zona", u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja, tom II: Neolit* (ur. Alojz Benac), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 363–472.
- Benac, A. (1988): "13.150 NEBO, Brajkovići, Travnik", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom II* (ur. Borivoj Čović), Sarajevo, 202–203.
- Čović, B. (1961): "Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli", *Glasnik Zemaljskog muzeja XV–XVI, Nova serija*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 79–139 + Prl. 1–2 + Tb1. I–XV.
- Fiala, F., Hoernes, M. (1898): *Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Teil II, Ausgrabungen in den Jahren 1894–1896*, Bosnisch–Herzegovinischen Landesmuseum, Wien.
- Furholt, M. (2012): "Kundruci: Development of Social Space in a Late Neolithic Tell – Settlement in Central Bosnia", u: *Tells: Social and Environmental space. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the Last 12.000 Years: The Creation of Landscapes II (Kiel 14th–18th March 2011), Vol. 3*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 207, Bonn, 203–219.
- Furholt, M. (2013): "Abseits des Weges-Prospektionen und Ausgrabungen in Kundruci", u: *Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen*

- Siedlungskammer in Zentralbosnien*, In Kommission Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 173–206.
- Gimbutas, M. (1974): “Chronology of Obre I and Obre II”, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch–Herzegowinischen Landesmuseums* IV, Wien, 15–35.
- Hoffman, R., Müller-Scheeßel, N. (2013): “Der kupferzeitliche Fundplatz Donje Moštre bei Visoko in Zentralbosnien – Ein Vorbericht”, u: *Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien*, In Kommission Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 207–230.
- Hoffman, R. (2013): *Okolište 2 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien*, In Kommission Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- Kaljanac, A., Brigić, D. (2020): “Rezultati arheološke prospekcije 2017. god. na prahistorijskom lokalitetu Butmir i njegovo stanje danas / Results of the archeological prospection on the site of Butmir from 2017”, *Journal of BATHINVS Association ACTA ILLYRICA / Godišnjak Udruženja BATHINVS ACTA ILLYRICA* 4(4), Sarajevo, 17–48.
- Kosorić, M., Stalio, B. (1967): “Neolitsko naselje u selu Batkoviću kod Bijeljine”, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne VII, Muzej Istočne Bosne, Tuzla, 21–27.
- Kosorić, M. (1970): “Neolitsko naselje na lokalitetu Dobrovac”, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne VIII, Muzej Istočne Bosne, Tuzla, 9–13.
- Kosorić, M. (1979): “Rezultati istraživanja praistorijskih nekropola i naselja na području Podrinja 1974–1977”, *Starinar* XXVIII–XXIX, Arheološki institut, Beograd, 173–199.
- Marijanović, B. (2009): *Crno Vrilo*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Marijanović, B. (2013): “Prilog strategiji istraživanja neolitika na Jadranu”, *Archaeologia Adriatica* 7, Sveučilište u Zadru, Odsjek za arheologiju, Zadar, 77–94.
- Marijanović, B. (2017): “Pokrovnik – primjer ograđenoga neolitičkog naselja”, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 34, Institut za arheologiju, Zagreb, 5–44.
- Müller-Scheeßel, N. (2013): “Die geschlagenen Steinartefakte aus dem Visoko – Becken I – Die geschlagenen Steinartefakte aus Okolište”, u: *Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien*, In Kommission Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 241–286.

- Müller, J., Rassmann, K., Kujundžić-Vejzagić, Z. (2013): "Okolište – Rekonstruktion spätneolithischer und frühchalkolithischer Siedlungsprozesse des zentralbosnischen Visokobeckens: Fragetellungen, Forschungsstrategien, Ergebnisse", u: *Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien*, In Kommission Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 11–69.
- Müller, J., Rassmann, K., Hoffman, R. (2013): *Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien*, In Kommission Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- Perić, S. (1995): *Butmirska kultura. Geneza i razvoj*, Posebna izdanja 29, Arheološki institut, Beograd.
- Radimsky, V., Hoernes, M. (1895): *Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien*, Bosnisch-Herzegovininchen Landesmuseum, Wien.

Summary

Results of archaeological excavations at the site of Kundruci near Visoko (preliminary report)

In the course of 2020, two separate archaeological campaigns were conducted at the site of Kundruci in the village of Hadžići near Visoko. The first campaign was implemented between July and August 2020, and its goal was to identify the archaeological potential of the site. To that end, the archaeological excavation of twenty-one archaeological trenches and a test pit (approx. 158 square meters of the combined surface) was organized. Additionally, a geophysical survey using the RM85 Resistance Meter was performed with the aim of clarifying doubts related to earlier geophysical surveys of the site Kundruci. Based on the results of the geophysical surveys from the first archaeological campaign, it was decided to organize a second archaeological research campaign during October and November of the same year. On that occasion two test pits and the seven areas (approx. 354 square meters of the combined surface) were opened and three stone structures were found (K-1, K-2, K-3). From these three stone structures, K-2 could be roughly dated to the period from the late stages of Middle Neolithic to the early stages of Late Neolithic. A detailed excavation of the archaeological trenches and test pits revealed 2799 archaeological finds, of which 1049 were found during the first archaeological campaign, and 1750 were found during the second archaeological campaign. These finds can be roughly dated to the Late Neolithic based on the decoration style of the pottery and presence of both rough and polished stone tools.

The results of the archaeological excavations and analysis of finds and features made it possible to identify more precisely the potential of the site of Kundruci. In a typological sense, the Neolithic

material has similarities with the material found in earlier excavations in Kundruci as well as at the site of Okolište.

Based on the research carried out, it is safe to say that the inhabited area of the site of Kundruci represented a significant geographical position during the late Neolithic and it played an important role in the context of Neolithic possibilities of communication, relationships and distribution of cultural influences. Taking into account the area of wider distribution of finds identified during visual inspections of the neighbouring plots surfaces, which have not been the subject of previous archaeological research, it is quite clear that in the case of Kundruci we can talk about a larger settlement complex that occupied a small valley along the river Bosna. In this context it is necessary to emphasize the need to research a much wider area, which would encompass the area of neighbouring plots as well. In this way, not only the spatial scope of the entire settlement would be identified, but also it could be formed a more detailed picture of the relationship of the researched part and a found object with the rest of the site, potential housing buildings and the like.

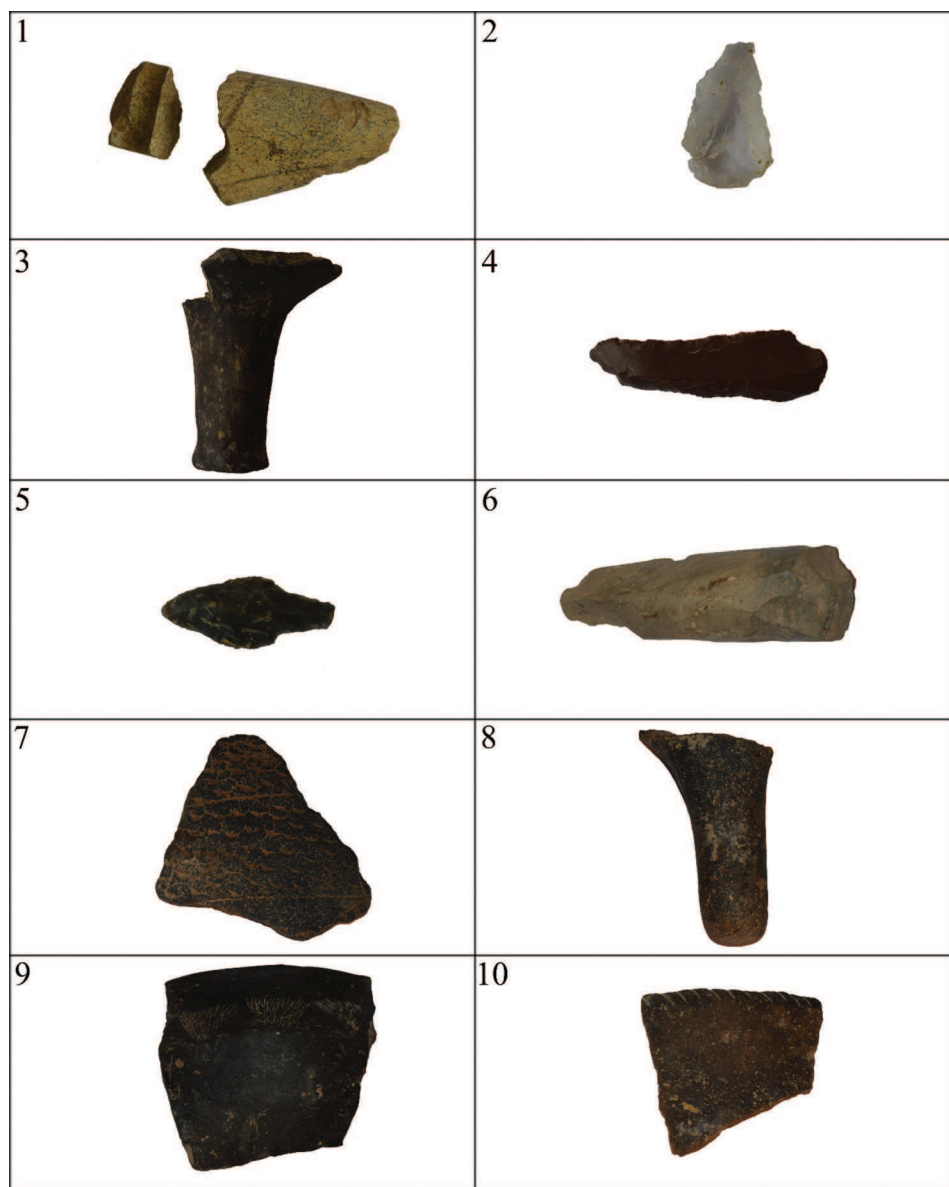

Tabla 1. (T. 1) Fotografije iskopanog materijala pronađenog redom:
 br. 1: Kop 1 – Kvadrant 4; br. 2: Sonda 2B – Kvadrant B4; br. 3: Sonda 1;
 br. 4: Kop 1 – Kvadrant 3; br. 5: Sonda 2B – Kvadrant B4; br. 6: Rov 3;
 br. 7–8: Rov 4; br. 9: Rov 7; br. 10: Materijal iz kanala
 (Foto: Jesenko Hadžihasanović, Elma Abaspahić)

Tabla 2. (T. 2) Fotografije iskopanog materijala pronađenog redom:
br. 1: Kop 2 – Kvadrant 3; br. 2: Sonda 2B; br. 3: Površinski nalaz oko kanala; br. 4:
Sonda 1; br. 5–6: Kop 2 – Kvadrant 2; br. 7: Sonda 2B – Kvadrant B4; br. 8: Kop 2 –
Kvadrant 3; br. 9: Sonda 2B – Kvadrant B4; br. 10: Kop 2 – Kvadrant 3
(Foto: Jesenko Hadžihasanović, Elma Abaspahić)

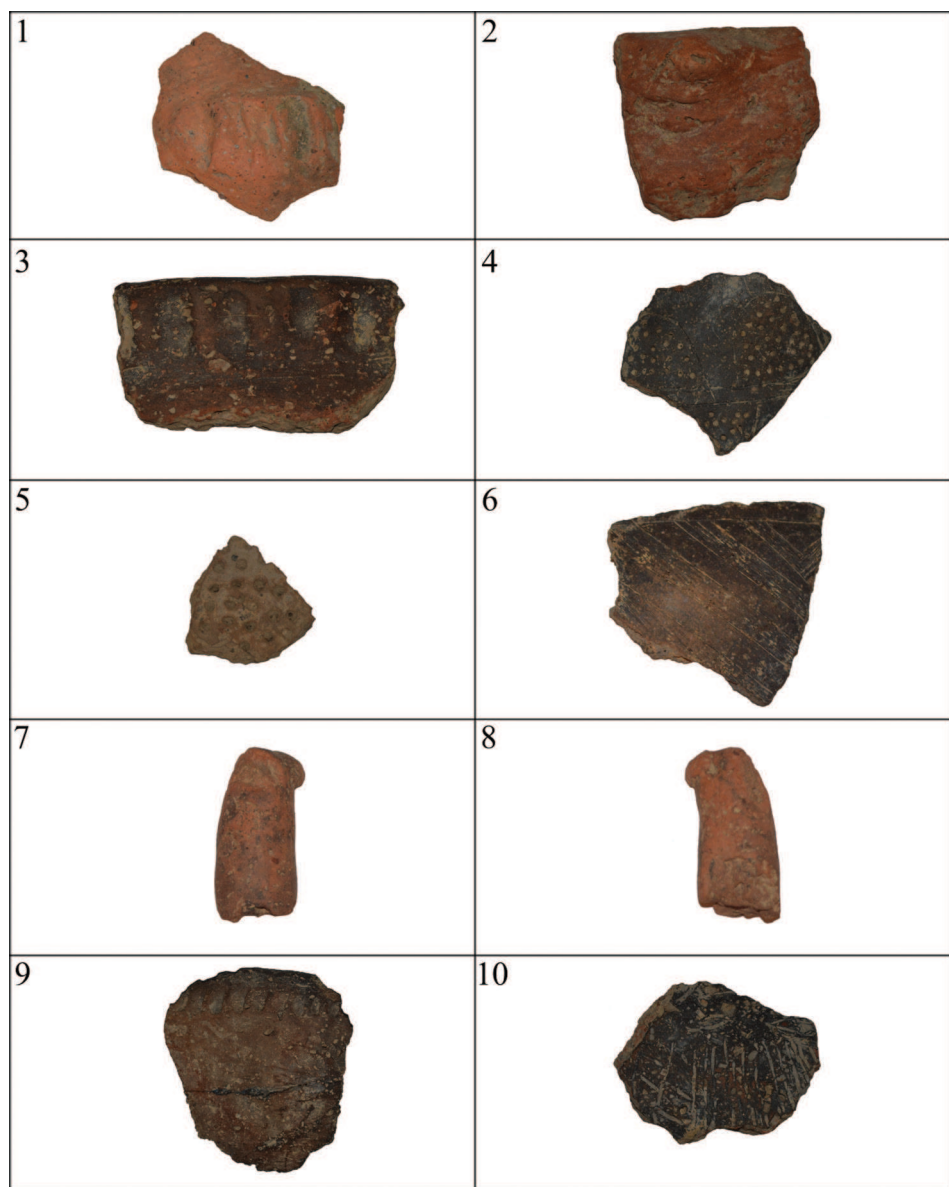

Tabla 3. (T. 3) Fotografije iskapanog materijala pronađenog redom:
 br. 1: Sonda 1; br. 2: Sonda 2B – Kvadrant B1; br. 3: Sonda 2B – Kvadrant B2;
 br. 4–6: Rov 4; br. 7–8: Kop 2 – Kvadrant 2; br. 9: Sonda 2B – Kvadrant B1;
 br. 10: Kop 2 – Kvadrant 3
 (Foto: Jesenko Hadžihasanović)

Tarik Silajdžić

Svibe – prilozi istraživanju rimske antike na području centralne Bosne

Apstrakt: Nakon preliminarnih istraživanja 2018. god. kojim je potvrđen arheološki potencijal lokaliteta, tokom mjeseca oktobra 2020. god. sprovedena je druga faza arheoloških istraživanja na lokalitetu Svibe u Gornjem Moštru kod Visokog. U desetodnevnoj kampanji otvoreno je 6 dodatnih otkopnih površina kojim su evidentirani novi arhitektonski elementi čime je postavljen čvršći oslonac za pristup pitanju karaktera i namjene otkrivenih građevinskih ostataka u Gornjem Moštru. U poređnom analizom situacije na terenu te rezultata geofizičkih snimanja iznosi se pretpostavka da bi se na lokalitetu mogla nalaziti utvrđena vila rustika koju prema tipološkoj analizi jednog dijela keramičkog materijala možemo datirati u vremenski okvir 2–4. st. n. e.

Ključne riječi: Svibe, Gornje Moštre, Visoko, antika, vila rustika, kula, geofizika, slika, keramika, panonska siva keramika

Uvod

Lokalitet Svibe u Gornjem Moštru kod Visokog od 2018. god. predmet je arheoloških istraživanja koja imaju za cilj prikupljanje novih podataka o razvoju visoke kotline u razdoblju rimske uprave. Radi se o pokušaju popunjavanja praznine koja već dugo vremena obilježava antičku historiografiju i arheologiju ovog kraja. Uprkos značajnom broju evidentiranih nalazišta iz razdoblja rimske antike, nedostatak arheoloških istraživanja doveo je do zastoja u pokušaju da se osvijetli rimska prošlost visočkog kraja.

Lokalitet Svibe nalazi se na lijevoj obali rijeke Bosne, u središtu područja koje kontinuitetom naseljavanja i raznolikošću spomenika prošlosti predstavlja jednu od najznačajnijih oblasti u zaleđu istočne jadranske obale (Sl. 1). Iako prvi objavljeni podaci o arheološkim

tragovima na Svibama datiraju s početka 70-ih godina 20. stoljeća,¹ indikacije o značaju lokaliteta postojale su, po svemu sudeći, dosta ranije. Prema jednoj, do sada nepoznatoj bilješci Karla Patscha iz 1910. god. koja čini dio njegove zaostavštine pohranjene u Bayerisches Hauptstaatsarchiv,² na Svibama su se početkom 20. stoljeća još uvijek mogli vidjeti višestruki zidovi: “Gornje Moštre poljski kompleks Svibe – lijevo od poljskog puta koji vodi u selo od

Sl. 1. Položaj Sviba na karti BiH

ceste za Zenicu – od Džojinog Hana počinje dugi uski pojas od krovnog crijepa. Nekoliko paralelnih zidova prolazi kroz seoski put. Dugo naselje, vjerovatno slijedi antičku cestu.”³ Iz predstavljenog materijala možemo izvući nekoliko bitnih zaključaka. Prije svega, jasno je da su ostaci naselja prelazili današnji seoski put za Donje Moštre (cesta Gornje Moštre – Donje Moštre), s čime se slažu i rezultati probnih istraživanja. Drugi važan podatak odnosi se na zapažanje o “paralelnim zidovima” koji ilustriraju već donekle otkrivenu kompleksnu arhitekturu rimskog naselja na Svibama, o čemu će više govora biti u nastavku rada. Posljednji podatak koji možemo izvući iz raspoložive građe tiče se svojevrsne kategorizacije cjelokupnog naselja koje Patsch po prvi put veže za komunikaciju dolinom rijeke Bosne. Kako je poznato, ova cesta išla je iz pravca današnje Zenice i preko moštransko-visočkog

¹ Silajdžić 2020: 39.

² Ovom prilikom, upućujem iskrenu zahvalnost Dejanu Zadri na ustupljenom materijalu iz minhenskog arhiva za potrebe pisanja ovog rada. Nesumnjivo je da bi bez predočene građe ovaj rad bio dosta siromašniji.

³ “Gornje Moštre Feldkomplex Svibe – links von dem ins Dorf von der Zenicanerstraße führenden Feldwege – vom Han des Mijo Gjojin angefangen auf einem langen schmalen Streifen Dachziegelreste. Mehrere parallele Mauern durchsetzen den Dorfweg. Eine lange Ansiedlung, wohl der antiken Straße folgend”, Bayerisches Hauptstaatsarchiv – München, Südost-Institut, 14.5 Nachlass Carl Patsch, 338. (Terenski dnevnik za 1910–1911. godinu).

polja vodila dalje prema Ilidži (Aquae S...).⁴ Nameće se stoga zaključak da se radi o naselju koje je bilo funkcionalno vezano za postojanje rimske komunikacije, odnosno da se radi o putnoj stanici (*mansio* ili *mutatio*).⁵ Pri trenutnom stepenu istraženosti međutim, skloniji smo mišljenju da bi se moglo raditi o ostacima druge vrste, tačnije objektu rimske vile rustike, o čemu ćemo opširnije raspravljati u nastavku teksta.

Odabir Sviba za početnu tačku u nastojanju da se osvijetli rana historija ocrtanog prostora pokazao se opravdanim već nakon prvih istraživanja. Za samo nekoliko dana probnog iskopavanja otkriven je temelj zida dužine 12,50 m,⁶ što je bilo dovoljno za nastavak istraživanja pred kojim se nalazilo nekoliko ključnih pitanja – šta predstavlja otkriveni temelj zida, kojoj vrsti građevine pripada i koliki je njen obim? Iako je karakter pokretnog arheološkog materijala ukazivao na rimsku provenijenciju lokaliteta (opeka, krovni crijep – tegule i imbreksi), historijski izvori su držali otvorenom mogućnost i nešto drugačije datacije, tačnije srednji vijek. Odgovori na ova pitanja tražili su se stoga u narednoj fazi iskopavanja koja je u teoriji trebala da bude sistematskog tipa. Različite okolnosti, međutim, uvjetovale su odabir načina rada koji je predstavljao odstupanje od početne zamisli, o čemu će više riječi biti nešto kasnije.

Plan i metodologija istraživanja

Uobičajeni način istraživanja rimskih nalazišta sistemom kvadratne mreže, sticajem okolnosti,⁷ morao je biti napušten u korist ispitivanja sistemom ciljanih otkopnih površina. Umjesto kontinuiranog iskopavanja većeg dijela lokaliteta u okviru unaprijed definisane mreže

⁴ O rimskoj cesti dolinom Bosne v. Bojanovski 1973: 393–414.

⁵ Silajdžić 2020: 45.

⁶ Ibidem: 37–67.

⁷ Ograničena finansijska sredstva te priroda zemljišno-vlasničkih odnosa određivali su osnovni plan iskopavanja. Činjenica da se radi o privatnoj parceli za koju se, kao i 2018. godine, dobila jednokratna dozvola za rad razlog je za brojne neizvjesnosti koje su direktno uticale na odvijanje procesa iskopavanja. Jedna od njih je neizvjesnost nastavka projekta, odnosno ponovno dobijanje saglasnosti za rad od strane vlasnika, što je u konačnici dovelo do toga da se svaka istraživačka kampanja koncipira jednokratno na godišnjem nivou kao posebno istraživanje. Preneseno na plan istraživanja, to je značilo odabir strategije iskopavanja koja je u kratkom vremenu trebala da pruži što više podataka.

kvadrata, iskopavanje je izvršeno kroz otvaranje otkopnih površina na samo određenim interesnim lokacijama unutar nalazišta. Ovakav način rada nužno je postavljao određena ograničenja koja se s odabranim modelom iskopavanja nisu mogla zaobići. Jedan od njih je gubitak sposobnosti preciznog vezivanja istraženih područja usljed nepravilnog rasporeda otkopnih površina.⁸ Odabrani model rada pokazao se nužnim u situaciji gdje se u vrlo kratkom roku pokušavaju dobiti saznanja o jednom velikom nalazištu.

Iz tih razloga, određen je plan iskopavanja koji je podrazumijevao otvaranje relativno većih otkopnih površina primjenom kombiniranog mašinskog rada i ručnog kopanja. Mašinskim putem određeno je skidanje naslaga zemlje do dubine javljanja prvih građevinskih ostataka nakon čega se prelazi na metod ručnog kopanja i čišćenja. U periodu 6–22. 10. 2020. godine otvoreno je ukupno 6 otkopnih površina – kopova.⁹ Početna odrednica pri tome bio je položaj zidnog temelja otkrivenog 2018. godine za koji je ustanovljeno da prelazi u susjednu parcelu.¹⁰ Iz tog razloga, u nastavku istraživanja radovi su vršeni na susjednoj parceli (k.č. 1730) u vlasništvu Nihada Dokse iz Gornjeg Moštra. Kopovi su označavani redoslijedom otvaranja, a postavljani su na različitim dijelovima lokaliteta, zavisno od trenutne situacije i potreba. Svi kopovi, shodno strategiji iskopavanja, otvoreni su mašinskim putem, a dovršeni ručnim kopanjem.

Uporedo s procesom iskopavanja, uz podršku Instituta za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, izvršeno je i geofizičko snimanje.¹¹ Uz 10 mreža postavljenih prethodno na k.č. 1729 (2018), tokom posljednje kampanje postavljene su još tri mreže na k.č. 1730, čime se stekla geofizička podloga prostora od skoro 3000 m². Tri otvorene mreže obuhvatile su kompletno područje istraživanja 2020. godine

⁸ Ovakav pristup ostavljao je iza sebe neistraženi prostor nepravilnog oblika unutar kojeg je, čak i uz pomno bilježenje procesa iskopavanja, vrlo teško manevrisati.

⁹ Istraživanjem je rukovodio autor, a na iskopavanju su učestvovali studenti arheologije Filozofskog fakulteta u Sarajevu Dženeta Lepić, Ajla Šabanija i Elma Frljak te uposlenici Zavičajnog muzeja Đenana Ganić i Nermin Keso. Situacioni plan iskopavanja izradio je arhitekta Kerim Silajdžić. Geofizička snimanja izvršili su Jesenko Hadžihasanović i Azra Sarić. V. situacioni plan iskopavanja na kraju rada.

¹⁰ Silajdžić 2020: T. I. Sonda A6. Obrati pažnju na granicu parcele.

¹¹ Ovom prilikom zahvaljujem se direktoru Instituta prof. dr. Adnanu Kaljancu na još jednom ukazanoj pomoći pri realizaciji iskopavanja.

otkrivajući određene karakteristike lokaliteta koje će biti predmet narednih faza istraživanja.

Tok istraživanja (geofizika, arheološki kopovi)

Tokom iskopavanja otvoreno je ukupno 6 kopova otkopne površine od cca 60 m². Kopovi su otvarani shodno situaciji na terenu otkrivajući u konačnici površinu zidnih temelja u dužini od oko 45 m. Temelji otkrivene građevine koja, po svemu sudeći, predstavlja rimsku ladanjsku vilu rustikalnog tipa, sastoje se od dvije osnovne cjeline – poprečni zid dužine 9,70 m i orijentacije SZ–JI te drugi zid dužine 34,80 m i orijentacije SI–JZ. Na geofizičkim snimcima ovi ostaci predstavljeni su linijom koja u dužini od skoro 50 m prolazi kroz sve tri geofizičke mreže ostavljajući prostor za nastavak iskopavanja temelja za nešto više od 10 m (Karta 2).¹² Na ovu osnovnu strukturu u obliku slova L direktno se oslanjaju još samo temeljni ostaci jednog manjeg zida iz kopa 5 čija namjena još uvijek nije u potpunosti jasna (v. sit. plan). Pored toga, otkriven je još samo manji dio temelja zida koji za sada stoji neovisno od osnovnog građevnog sklopa, izdvojen u okviru kopa 4 (v. sit. plan). Okolni prostor popunjavaju anomalije označene kao A5–A10, od čega je najinteresantnija anomalija A6 koja nagovještava sasvim drugi dio kompleksa okrenut prema susjednoj parceli k.č. 1731 (Karta 2).

Očuvanost temeljnih ostataka u visini od 0,20 m objašnjava se činjenicom da se površina temelja javlja na relativnoj dubini od samo 0,30 (kop 2, 6) do 0,50 m (kop 1). To svjedoči o uništavanju i eroziji građevinskih ostataka kroz intenzivni proces oranja zemljišta, što se najbolje vidi na samom početku kopa 3, gdje je osnovna struktura temelja skoro u cijelosti razorena (v. sit. plan iskopavanja, početak kopa 3). Tome je značajno doprinijela i činjenica da su ostaci građevinskog kompleksa na Svibama iskorišteni kao kamenolom u procesu izgradnje okolnih objekata, što je potvrđeno u usmenom razgovoru s mještanima naselja. Iz tog razloga određene sekcije, odnosno registrovane anomalije nalazišta, nemoguće je u potpunosti povezati u cjelinu, što

¹² Za potrebe istraživanja 2020. godine postavljene su ukupno tri geofizičke mreže pojedinačnih dimenzija 30 x 20 m. Mreže su postavljene sukcesivno jedna do druge i zapremaju skoro kompletnu širinu parcele.

je dodatno otežano i prisutnošću različitih katastarskih čestica koje nisu mogle biti u cijelosti zahvaćene geofizičkim snimanjima.

Dispozicija otkrivenih elemenata arhitekture na Svibama potvrđuje, prije svega, pretpostavku o nastavku temelja zida iz k.č. 1729 i u isto vrijeme, u relaciji s drugim dužim zidom, pomaže da se definiše jedan ugao građevinskog kompleksa na Svibama. Time je okvirno određena i orijentacija jednog dijela građevine čiju unutrašnjost treba tražiti s južne strane temelja prema lokalnom putu s čime se slažu i nalazi "arhitekture" iz kopa 4 kao i formacija br. 3 iz kopa 3. To potvrđuju i nalazi geofizičkih istraživanja na parceli 1729 iz 2018. godine (Sl. 2),¹³ međutim, usljed neistraženosti i činjenice da je ovaj dio lokaliteta prekinut izgradnjom modernog puta, ovo pitanje je još uvijek neophodno držati otvorenim.¹⁴

Sl. 2. Geofizički snimak parcele 1729 s naznačenim anomalijama i pretpostavljenim položajem ciglarske / keramičke peći (plava boja)
(Snimak uredio: Tarik Silajdžić)

Naročito interesantnu pojavu predstavlja odvojak od temelja unutar kopa 5 širine 1,20 m i dužine 1,40 m (ukupna dužina iz kopa

¹³ Na k.č. 1729 postavljeno je ukupno 10 mreža dim. 10 x 10 m ($1000 \text{ m}^2 = 1 \text{ dunum}$) u sukcesivnom slijedu u dužini od 100 m (Karta 1). Na označenom području unutar k.č. 1729 evidentirano je nekoliko geofizičkih anomalija koje ukazuju na prisutnost arheološki opredjeljivih pojava. Bilo je moguće izdvojiti tri odvojene cjeline označene na Sl. 2 kao kvadranti KV 1, KV 2 i KV 3. U okviru KV 1 prepoznatljive su anomalije A1 i A2, od kojih je A2 arheološkim iskopavanjem potvrđena kao temelj antičkog zida. Anomalija A1 je pak svojom pozicijom u središnjem dijelu parcele bila izložena većem djelovanju pri procesu obrade oranice te se u njenom slučaju najvjerovatnije radi o ostacima koji su razbacani plugom. KV 2 je karakterističan po anomaliji A3 koja predstavlja snažniji i bolje očuvani niz čvršće strukture, vjerovatno od kamena, u dužini od gotovo 40 m. Dio njegove strukture čini i izrazita četvrtasta formacija sa zidnim ispustom s južne strane i rebrasto oblikovanom unutrašnjošću te je moguće da se radi o ostacima ciglarske ili keramičarske peći (Sl. 2, plava boja; Karta 1, mreža 5). Na KV 2 se nastavlja i anomalija A4 u okviru KV 3 koja prekida gotovo 70 m dugu liniju potencijalnog ostatka arhitekture i naslanja se na nju pod pravim uglom, što dodatno naglašava mogućnost vještačkog porijekla čitave strukture.

¹⁴ U tom kontekstu se posebno izdvaja prostor koji sa smjera juga zalazi unutar okvira KV 3 na k.č. 1729 ukazujući na moguće prisustvo četvrtaste strukture koja se preklapa s pouzdanim pravcem već evidentiranih zidnih ostataka (Sl. 2).

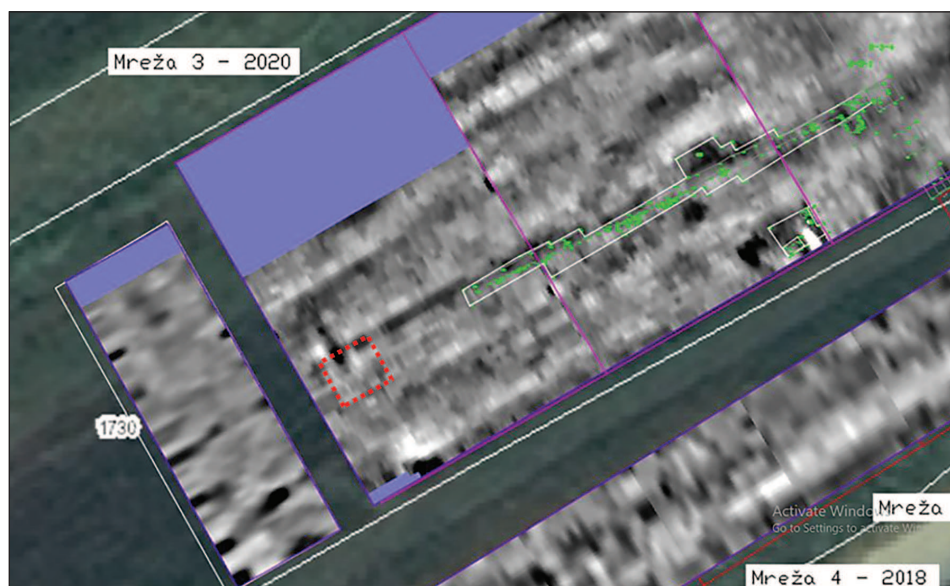
3 je 1,80–2,00; v. sit. plan iskopavanja). Iskopavanjem je odbačena pretpostavka da se radi o ostacima zida koji siječe parcelu čitavom dužinom, već se završava na nepunih 2 m dužine, otvarajući pitanje namjene i funkcije. Pojava ovako usamljenog zida koji niti zatvara određenu prostoriju niti vodi ka drugim strukturama krajnje je neobična i zahtijeva dodatno objašnjenje. Sigurno je da bi tumačenje ovog dijela nalazišta bilo dosta lakše da je kojim slučajem istražen i uski dio terena širine oko 1 m između kopa 5 i glavnog poprečnog zida (v. plan iskopavanja). U datom momentu, međutim, nisu se dale sagledati sve mogućnosti interpretacije, zbog čega smo u ovom momentu prisiljeni da se oslonimo na neke druge pokazatelje. S tim u vezi, važno je istaknuti zapažanje da su dimenzije temelja unutar kopa 4 kao i unutar kopa 1 i 3 veće u odnosu na ostale dijelove. Ovdje se prevashodno misli na situacije u kopu 1 i 6 gdje je prosječna vrijednost širine zida 0,65 m. Upada stoga u oči nesrazmjer u dimenzijama temelja koje su u svim ostalim slučajevima znatno veće (0,85 m – kop 2; 0,80 m – kop 3¹⁵; 1,20 m – kop 5). O čemu se stoga radi? Šta predstavlja ova razlika u dimenzijama? Smatramo da odgovor na ova pitanja stoji u direktnoj vezi s položajem zidnih temelja u cjelokupnom kompleksu. Radi se o uglu građevine koji je prema jednoj ne tako raširenoj praksi pogodan za podizanje jednog određenog arhitektonskog elementa unutar objekta rimske vile – kule. Iako uža zona između kopa 5 i glavnog poprečnog zida nije istraжена, činjenica da imamo široke zidne temelje na uglu građevine te drugi poprečni temelj koji skoro zatvara četvrtastu prostoriju navodi nas na pretpostavku da se radi o arhitektonskom elementu kule, odnosno da se na Svibama nalazi tip utvrđene rimske vile. Imajući u vidu opće karakteristike ove vrste objekata, može se očekivati postojanje još nekoliko kula na jednom od suprotnih uglova zidnih temelja. S obzirom na to da je drugi krak poprečnog zida uništen polaganjem lokalne ceste (a time i prilika da se utvrde ostaci nove kule), najbolji izgledi za potvrdu iznesene pretpostavke leže u istraživanju dijela lokaliteta u nastavku dugog temelja zida prema sredini parcele. Iz rezultata geofizičkih istraživanja (2020) znamo da možemo očekivati nastavak temelja u dužini od još najmanje 10 m. Ako je iznesena pretpostavka tačna, na kraju ovog temelja trebali bi se nalaziti ostaci nove kule četvrtaste osnove. Geofizički snimci okrili su već postojanje

¹⁵ Temelj ulazi u profil. Dimenzije su sigurno veće budući da u drugim dijelovima unutar kopa 3 dostiže širinu i do 0,95 m.

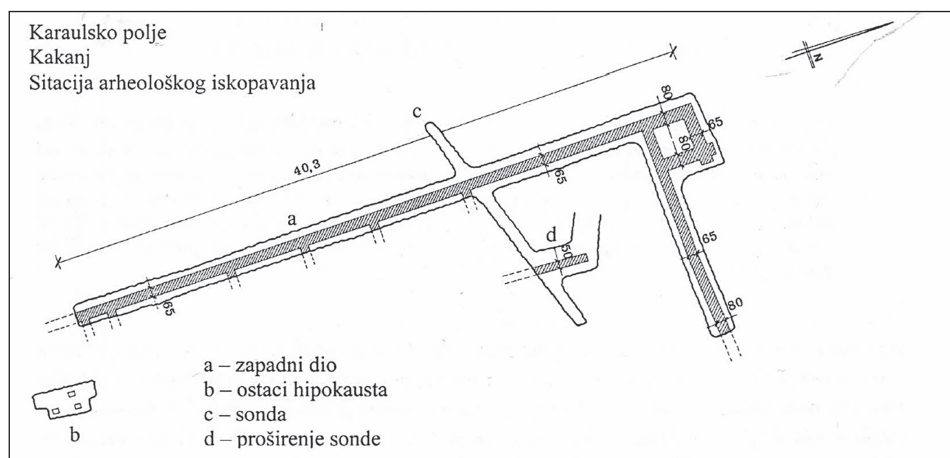
formacije četvrtaste osnove u ovom dijelu lokaliteta s vrlo izražajnim ostacima temelja zidova (anomalija A6, karta 2), međutim, ne možemo je dovesti u vezu s ostacima kule budući da se i oblikovno i položajem ne uklapa u obrazac, odnosno shemu vile s odbrambenim kulama.¹⁶ Umjesto pravilne četvrtaste osnove imamo izduženi pravougaoni prostor velikih dimenzija koji se nalazi na suprotnoj strani od one na kojoj bi ostaci kule u teoriji trebali ležati. Stoga skrećemo pažnju na jedan drugi dio lokaliteta koji je prošao neopaženo u prvim tumačenjima geofizičkih snimaka. Nalazi se u istom dijelu kompleksa prema sredini parcele, ali na poziciji koja odgovara pretpostavljenom položaju kule. U odnosu na prethodne ostatke, ova struktura je dosta manje izražajna, ali pažljivim pregledom mogu se uočiti obrisi pravilne prostorije kvadratne osnove s dimenzijama koje bi bile približno jednake, ako ne identične, ostacima temelja kule iz kopa 2 i 5 (Sl. 3; usporediti s neizmijenjenom situacijom na karti 3). Sljedeća faza istraživanja trebala bi se stoga odmah fokusirati na ovaj dio kompleksa budući da bi potvrda ove pretpostavke bila od velikog značaja za nastavak istraživanja i općenito za razvoj rimske provincijalne arheologije na tlu BiH. Tip utvrđene rimske vile do sada je potvrđen na samo dva lokaliteta u Bosni i Hercegovini, u Mogorjelu kod Čapljine i na lokalitetu Gromile u Karauli kod Kaknja. Dok Mogorjelo predstavlja jedan od najpoznatijih primjera kasnoantičke i općenito rimske arhitekture na prostoru BiH, s izuzetnim stepenom očuvanosti ostataka, vila u Karauli kod Kaknja živi samo u redovima njenog istraživača Veljka Paškvalina dopirući na taj način samo do uskog kruga stručnih djelatnika. Međutim, upravo je vila iz Kaknja najrelevantniji primjer za naša razmatranja. Iako je istražen samo mali dio lokaliteta, tlocrt otkrivenih ostataka pokazuje skoro identičnu sliku sa situacijom na Svibama – jedan kraći poprečni zid na koji se nadovezuje drugi duži zid na čijem sastavu leže ostaci četvrtaste kule (Sl. 4).¹⁷ Pored toga, od dužeg zida na Gromilama odvažja se nekoliko pregradnih zidova čije nagovještaje na Svibama možda možemo tražiti u formaciji br. 3 iz kopa 3. Razliku predstavlja položaj kule koja se na Gromilama nalazi s vanjske strane zidova te postojanje hipokausta u sjevernom dijelu lokaliteta. Postoji, dakle, neodoljiva

¹⁶ Objekti ovog tipa u svojoj arhitekturi poštuju princip simetrije – kule su raspoređene pravilno, na uglovima ili sredini zidova, zbog čega je i moguće s velikom sigurnošću vršiti procjenu položaja njihovih ostataka.

¹⁷ Paškvalin 1991/2005: 131–155.

Sl. 3. Detalj iz karte 3 s naznačenim položajem kopa 3 i pretpostavljenim položajem kule (crvena boja) (Snimak uredio: T. Silajdžić)

Sl. 4. Tlocrt građevinskih ostataka s lokaliteta Gromile u Karauli kod Kakanja
(Prema: Paškvalin 1991/2005: 132, sl. 1)

sličnost u rasporedu otkrivenih elemenata koja se očituje i u uvećanim dimenzijama zidova kule. Sve ove karakteristike, u kombinaciji s činjenicom da se radi o istom području centralne Bosne uz istoimenu rijeku, razlog je zašto ovaj lokalitet u Kakanju predstavlja najvažniju analogiju u našim razmatranjima. Postavlja se pitanje otkuda dva tipološki identična objekta na tako malom prostoru. Odgovor na ovo pitanje već

je djelomično dao Veljko Paškvalin te ćemo ga ovdje samo rezimirati. Utvrđena vila rustika iz Kaknja leži na pravcu rimske komunikacije koja je preko Karaulskog polja vodila dalje prema sarajevskoj kotlini.¹⁸ Arheološki nalazi, prvenstveno keramika, pokazuju da je došlo najprije do razvoja objekta vile rustike u periodu 2–3. stoljeća, koja je potom u kasnoantičkom dobu, a sigurno u vrijeme cara Konstancija II (337–361), utvrđena dodavanjem odbrambenih kula na uglovima.¹⁹ Do ove promjene došlo je usljed ratnih aktivnosti cara Konstancija II na panonskom limesu koje su stvorile klimu nesigurnosti u područjima južno od Save. Ležeći na pravcu jedne rimske komunikacije, u nesigurnim socio-političkim okolnostima 4. stoljeća, stvorila se potreba za utvrđivanjem vile rustike na Gromilama kako bi se zaštitio vitalni protok ljudi i robe. Do sličnog razvoja je došlo vjerovatno i kada su u pitanju Svibe. U određenom vremenskom odsjeku stvorena je potreba za zaštitom i utvrđivanjem vile u Moštru, što je postignuto dodavanjem kula na uglovima.

Nalazi

Iako je korpus pokretnog arheološkog materijala obimniji u odnosu na iskopavanje iz 2018. godine, u pogledu vrste zastupljenog materijala nema značajnijih odstupanja. Izuzetak predstavljaju ulomci keramike koja je tipološki raznovrsnija. Povećan je broj nalaza građevinske opeke (tegule i imbreksi), od čega se našlo nekoliko reprezentativnijih primjeraka. Evidentirana je i veća količina troske koja svjedoči o metalurškoj aktivnosti unutar građevinskog kompleksa u Gornjem Moštru.

Keramički nalazi predstavljeni su s nekoliko različitih vrsta keramike.²⁰ Po brojnosti je najzastupljenija siva rimska keramika rađena na lončarskom kolu. U odnosu na ranije iskopavanje, kada se našlo svega par fragmenata,²¹ sada je prikupljena nešto veća količina (T. I, 1–2). Ističu se tri fragmenta oboda posude pronađena u kopu 3 (T. I, 2). Od fine rimske keramike vrijedi istaknuti još jedan fragment oboda

¹⁸ O cesti dolinom rijeke Bosne v. Bojanovski 1973: 393–409.

¹⁹ Paškvalin 1991/2005: 144–145.

²⁰ Na ovom mjestu nećemo se upuštati u detaljna razmatranja forme i tipologije svih prikupljenih fragmenata budući da će taj zadatak biti predmet zasebne analize.

²¹ Silajdžić 2020: 44, T. VI, 4–6, T. VII, 7–8.

posude rađen u tehnici sigilatnog posuđa (T. II, 1).²² Iako se radi o samo jednom ulomku, on predstavlja izuzetno vrijedan nalaz prvenstveno iz razloga što terra sigillata keramika predstavlja pravu rijetkost unutar bosanskohercegovačkog prostora. Posljednji publicirani nalazi ovog tipa su ulomci terra sigillata keramike s rimskog kastruma u Makljenovcu kod Doboja koje je obradila Irma Čremošnik još 1984. godine.²³ Od fine rimske keramike vrijedi spomenuti još četiri fragmenta bijele keramike, jedan ulomak dna i tri oboda posude, pronađena unutar kopa 3, odnosno kopa 4 i 5 (T. II, 2–4).

Oštru suprotnost ovim nalazima čini nekoliko fragmenata ručno oblikovane grube keramike slabije izrade i lošijeg tehničkog kvaliteta koju u ovom momentu ne možemo sa sigurnošću tipološki opredijeliti. U pitanju su ulomci domaće keramike grube fature s prepoznatljivim načinom ukrašavanja u vidu višestruke valovnice (Sl. 5, br. 4; T. III, 1) te veća količina ulomaka iz kopa 5 od kojih se djelimično uspio sastaviti dio posude, vjerovatno lonca, prečnika 24–25 cm (Sl. 6; T. III, 2–3). Površina posude je hrapava, crvena s nijansama sive boje, što ukazuje na neujednačen postupak pečenja. Stijenka posude sačinjena je od loše prečišćene gline, s izražajnim primjesama pijeska, što odaje dojam lošeg tehničkog kvaliteta.

Opekarski proizvodi predstavljaju najbrojniju skupinu nalaza na Svibama. U pitanju su uglavnom ulomci krovne opeke, primarno tegula s očuvanim rubom ili bez njega. Na dva ulomka tegula iz kopa 3 i kopa 4 javlja se utisnut motiv dvostruke kružnice (T. III, 4; T. IV, 1),²⁴ dok je na jednom ulomku zabilježen motiv u vidu višestrukih kružnica.²⁵ Na dva primjerka zabilježen je i otisak psećeg stopala (T. IV, 3).²⁶ Ističe se također jedan većim dijelom očuvan primjerak imbreksa pro-

²² Na osnovu tragova crvene boje prevlake još dva fragmenta mogu se također opredijeliti u ovu skupinu keramike. Ulomci su s vremenom gotovo u potpunosti izgubili crvenu boju premaza te je ostalo samo par sitnih crvenih tačkica u čemu se ogleda lokalni karakter pronađene sigillate.

²³ Čremošnik 1984: 47–48, T. VIII, 8, T. X, 1, 2, 4, 5, 7.

²⁴ Širina motiva kod prve tegule iznosi 2,5 cm, a dužina 17 cm. Kod drugog fragmenta širina motiva iznosi 2,2 cm, a dužina 11 cm. Isti motiv utvrđen je i na jednom ulomku tegule pronađenom tokom probnog istraživanja 2018. godine. V. Silajdžić 2020: 43, T. V, br. 3 i bilj. 18.

²⁵ U odnosu na prethodna dva ulomka, ovaj ulomak sadrži 4 polukružna udubljenja ukupne širine 6,5 cm.

²⁶ Otisak je nastao tokom procesa sušenja opeke prije slanja na postupak pečenja dok je glina još uvijek bila mehka i podložna fizičkim promjenama.

nađen u kopa 3 (T. IV, 2). Tokom iskopavanja nije pronađena nijedna kompletna tegula tako da još uvijek ne raspolažemo potpunim podacima o dimenzijama ovih opekarskih proizvoda, čime smo uskraćeni za mogućnost traženja poveznica s već poznatim opekarskim asortimanom iz radionica u okruženju. Iz prikupljenog materijala možemo steći određen uvid samo u debljinu opeka koja varira od 1,8 do 3 cm.²⁷ Debljina jednog primjerka opeke od 3 cm, koliko je nama poznato, za sada nalazi analogije (na prostoru BiH) samo u tegulama pronađenim na lokalitetu rimske vile u Ljusini kod Bos. Krupe ukazujući na format opeka 60 x 40 x 3 cm.²⁸

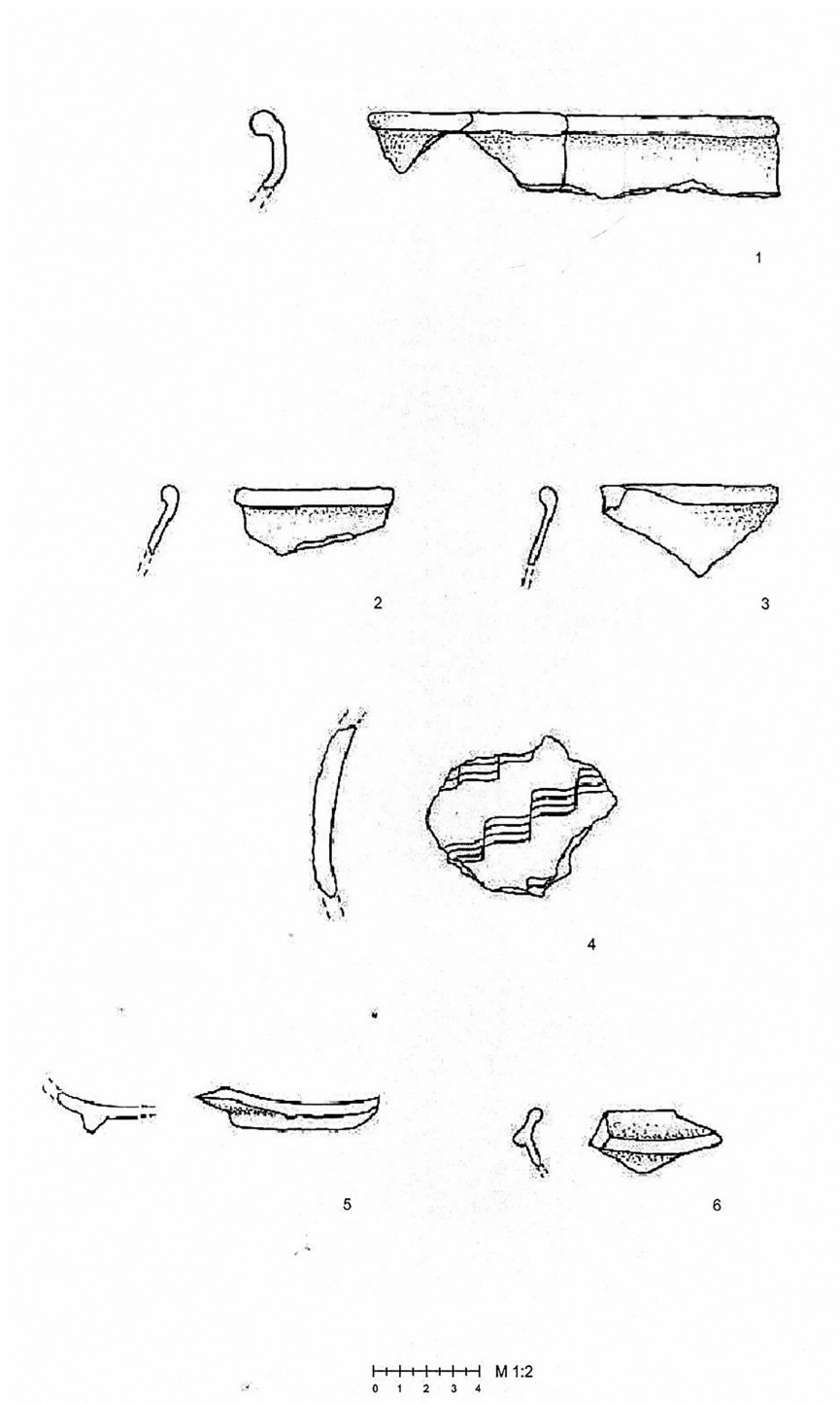
Od metalnih predmeta vrijedi spomenuti samo nalaze troske koji su nešto brojniji u odnosu na prethodno istraživanje. Skoro u svim slučajevima radi se o manjim grumenima težine do 300 g, izuzev jednog primjerka težine 2,2 kg (T. V, 1) koji je pronađen kao dio jedne od "formacija" unutar kopa 3 i predstavlja kovačku zguru nastalu u procesu kovanja željeza, odnosno kompaktiranja i primarnog kovanja.²⁹ Istoj fazi obrade (primarno kovanje) pripada i par drugih sitnih komada amorfnog oblika (T. V, 2–3) dok se jedan primjerak (T. V, 4) može atribuirati ostacima talioničke ili kovačke peći (vidljiva vitrifikacija i tragovi zalijepljene zgure s unutrašnje strane), što nedvojbeno ukazuje na činjenicu da se na lokalitetu vršila proizvodnja i obrada metala. Konačni proizvod jednog takvog procesa mogao bi predstavljati možda željezni predmet dužine 14 cm pronađen unutar kopa 3. Površina predmeta u potpunosti je prekrivena korozijom te je u trenutnom stanju teško reći je li u pitanju poluproizvod poput ingota namijenjenog daljoj kovačkoj obradi ili se već radi o gotovom proizvodu. U svakom slučaju, ostaje da se riješi pitanje identifikacije, odnosno tačne lokacije prostorija kompleksa, ali i ostataka peći koje su služile za odvijanje metaloprerađivačke djelatnosti.³⁰

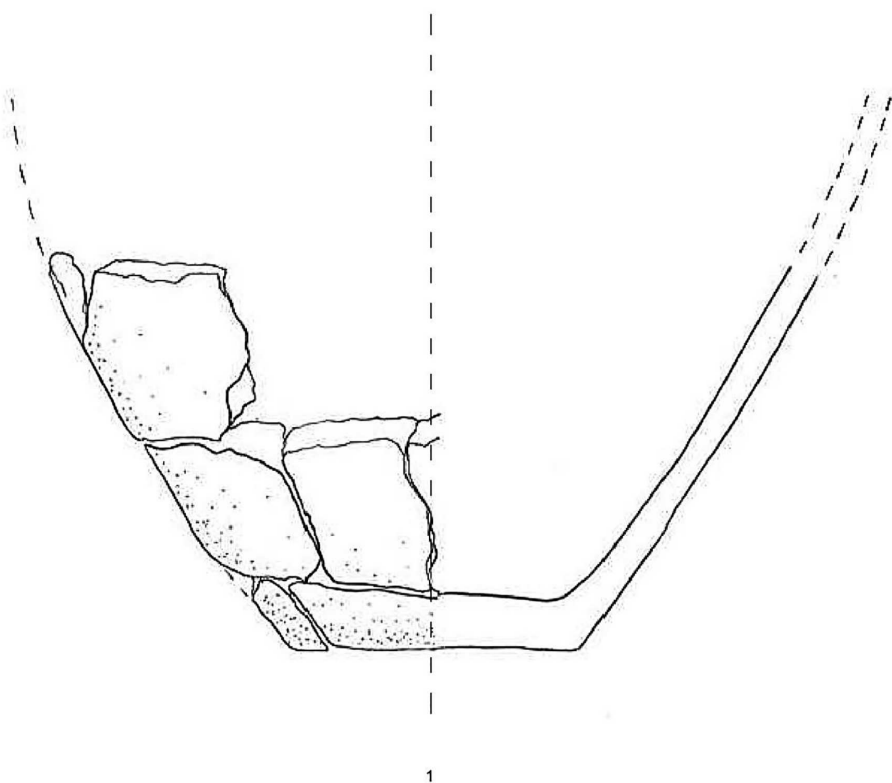
²⁷ Najčešća vrijednost debljine tegula je 2,2 i 2,5 cm, dok jedan primjerak imbreksa ima debljinu od 1,8 cm.

²⁸ Raunig 1974: 210.

²⁹ Detaljnije o procesu proizvodnje i obrade željeza v. Sekelj Ivančan 2016: 118–125; 2018: 154–160; Sekelj Ivančan – Marković 2017: 143–160; Sekelj Ivančan – Valent 2020; Karavidović 2020a: 143–152; 2020b: 130–137; Valent et al. 2017: 5–25; Valent et al. 2021: 253–262.

³⁰ Ovom prilikom upućujem iskrenu zahvalnost dr. Teni Karavidović s Instituta za arheologiju u Zagrebu na sugestijama prilikom obrade primjeraka troske iz Gornjeg Moštra.

0 1 2 3 4 M 1:2

Sl. 6.

U koji vremenski okvir da smjestimo otkrivene građevinske ostatke u Gornjem Moštru? U nedostatku apsolutnih pokazatelja moramo se osloniti na raspoložive keramičke vrste i tipove koji pružaju koliko-toliko pouzdan hronološki okvir za datiranje naselja na Svibama. Pri tome, poslužit ćemo se prvenstveno ulomcima fine rimske keramike koja pruža čvršći osnov za datiranje. Nekoliko ulomaka grube keramike iz kopova 3 i 5 u ovom momentu ne možemo sa sigurnošću tipološki, a time niti hronološki odrediti, budući da formom, tehničkom izvedbom i ukrasom pokazuju odlike kasnoantičke rimske, ali i slavenske keramike ranog srednjeg vijeka.³¹ Otežavajuću okolnost predstavlja i to što nemamo koristi ni od stratigrafskih podataka. Ulomci su nađeni u rimskom sloju, zajedno s ostalim rimskim nalazima, međutim, usljed preoravanja zemljišta³² vjerovatno je došlo do premetanja materijala kada je potencijalno slavenska keramika iz gornjeg horizonta dospjela u donji sloj s rimskim materijalom. Stoga je tipološka analiza jedini način da dođemo do podataka za datiranje.

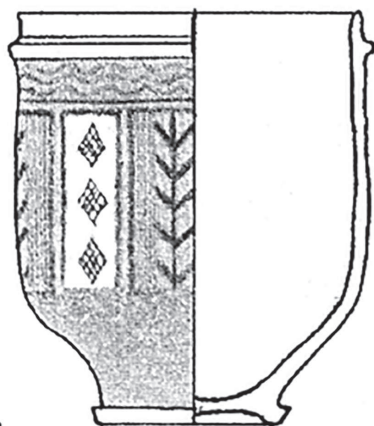
Više podataka u tome smislu pruža skupina fine rimske keramike koja je na Svibama zastupljena s nekoliko različitih grupa (terra sigillata, siva keramika, bjeličasta keramika, crveno obojena keramika). Najveći značaj za naša razmatranja ima bjeličasta keramika koja, uprkos nedostatku bojene dekoracije, čini dio veće keramičke skupine slikane / bojene rimske keramike. U tehničkom pogledu, ovu keramiku karakterizira bijela / svijetložućkasta glatka površina i čvrsta struktura od dobro pročišćene i pečene gline. Predstavljena je ovdje s četiri fragmenta, dio dna posude iz kopa 3 (T. II, 2) i tri ulomka obođa iz kopa 4 i 5 (T. II, 3–4). Bazirajući se više na općim odlikama ove skupine keramike na prostoru BiH koja, po svemu sudeći, predstavlja specifikum centralnobosanskog i zapadnobosanskog područja,³³ možemo sa sigurnošću iznijeti zaključak da se radi o oblicima 3. i 4. stoljeća n. e. A. Cermanović-Kuzmanović dodatno sužava ovaj hronološki okvir i iznosi mišljenje po kojem ova vrsta rimske keramike datira iz

³¹Ukras valovnice i forma jajastog lonca glavno je obilježje slavenske keramike ranog srednjeg vijeka, ali se javlja i na kasnoantičkoj rimskoj keramici. Opširnije o tome v. Čremošnik 1950: 384–385.

³²Ulomci su pronađeni na dubini od 0,30–0,40 m.

³³Čremošnik 1961: 194.

druge polovine 3. i prvih decenija 4. stoljeća.³⁴ Trenutno ne postoje argumenti za datiranje ove keramike u 1. ili 2. stoljeće i njena pojava na bosanskohercegovačkom prostoru uzima se kao dokaz snažnog kulturnog uticaja donjopanonskih oblasti, prvenstveno Sirmija, na područje centralne Bosne.³⁵ Ulomak dna prstenastog oblika promjera od svega 3,6 cm najvjerovatnije čini dio šolje, lončića ili malog pehara kakve nalazimo u Putičevu kod Travnika,³⁶ Ilidži kod Sarajeva³⁷ i Kalinoviku.³⁸ Plastični ukras na vanjskoj strani jednog oboda posude (T. II, 4) atribuirao ulomak kao dio posude tipa pehara za koji je ustanovljeno da predstavlja dominantnu formu

Sl. 7. Posuda u formi pehara s karakterističnim ukrasom u vidu prstenastog zadebljanja ispod oboda (Prema: Brukner 1971: T. V, 1)

slikane keramike kako u matičnoj donjopanonskoj oblasti³⁹ tako i u unutrašnjem prostoru nekadašnje provincije Dalmacije (Sl. 7).⁴⁰ Druga dva oboda predstavljaju jednostavniju varijantu bez karakterističnog zadebljanja i sudeći po mjestu nalaza u odvojenim kopovima, potiču od dvije različite posude. Nekolicini lokaliteta na kojima je registrovana bjeličasta, odnosno slikana keramika sada, dakle, možemo dodati i Svibe kojima se dodatno naglašava značaj centralnobosanskog područja u distribuciji i upotrebi ove vrste keramičke robe u unutrašnjosti nekadašnje provincije Dalmacije, što ponovo aktualizira pitanje njenog porijekla – radi li se o direktnom kontaktu, odnosno importu s donjopanonskih krajeva, ili je riječ o lokalnoj proizvodnji? Do sada se jedino za fragmente u Doboju moglo pretpostaviti da su produkt lokalne

³⁴ Cermanović-Kuzmanović 1975: 105.

³⁵ Čremošnik 1984a: 270–272; Paškvalin 1991: 141–142, 144. Posude ovog tipa do sada su ustanovljene u Putičevu, Turbetu i Dželilovcu kod Travnika, Čapljini, Kalinoviku, Ilidži, Bugojnu i Karauli kod Kaknja.

³⁶ Čremošnik, 1961: 190, br. 2–3.

³⁷ Ibidem: 192, br. 11.

³⁸ Ibidem, br. 12–13, 193, br. 14–15.

³⁹ Brukner 1971: 36, T. V: 5–6.

⁴⁰ Čremošnik 1961: T. I: 1–2, 4–6; II: 1–3, 5; Paškvalin 1991: 139.

keramičarske radionice koja se nalazila u krugu rimskog kastruma.⁴¹ Međutim, imajući u vidu rezultate skorašnjih geofizičkih snimanja te situaciju na terenu koja pokazuje veliku količinu opeke, realno je pretpostaviti postojanje barem jedne peći i na Svibama u kojoj se pored opeke pekla i keramika. Za sada, međutim, ovo pitanje moramo ostaviti otvorenim. Od ostalih primjeraka fine rimske keramike u hronološkom smislu možemo se u nešto značajnijoj mjeri osloniti još samo na nekolicinu ulomaka sive keramike (T. I, 1–2). Jedan ulomak terra sigillata keramike (T. II, 1) toliko je nepotpun da nam ne može biti od koristi za preciznije hronološko određenje. Siva keramika, s druge strane, ukupno 16 fragmenata, od čega 3 ulomka oboda iste posude (kop 3) i 1 ulomak dna posude (kop 1), može se nešto preciznije odrediti. Siva boja pečenja, dobro pročišćena glina i čista svijetlosiva faktura opredjeljuju ulomke sa Sviba u skupinu tzv. *panonske sive keramike*, čije porijeklo, prema današnjem stepenu istraženosti, leži na prostoru rimske provincije Panonije. Javlja se na velikom broju nalazišta i u dvije osnovne varijante, s mat premazom i sa sjajnim premazom.⁴² Naši ulomci pripadali bi prvoj skupini koju karakteriše vrlo tanak i često nepostojan mat premaz.⁴³ S prostora BiH poznato je svega nekolicina nalaza⁴⁴ zbog čega smo u pokušaju tipološke analize primorani osloniti se na nalaze s panonskog područja. Uprkos velikoj zastupljenosti, među analiziranim primjercima sive keramike s panonskog područja⁴⁵

⁴¹ Čremošnik 1984a: 267.

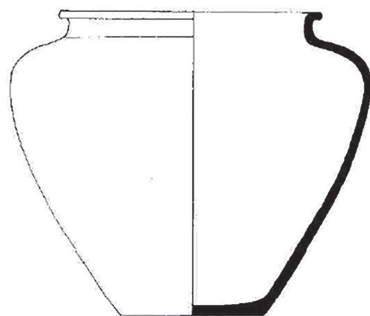
⁴² Jelinčić 2015: 165–166.

⁴³ Ibidem, 166.

⁴⁴ U pitanju su nalazi s lokaliteta Lisičići kod Konjica (Čremošnik 1955: 119, sl. 4: 2261, 2298–2299), Višići kod Čapljine (Čremošnik 1965: 185), Paniku kod Bileće (Čremošnik 1976: 104, 106 – 107) i Karauli kod Kaknja (Paškvalin 1991: T. II, 1–3). Nekoliko ulomaka sive keramike pronađeno je na Svibama tokom probnog istraživanja na katastarskoj čestici br. 1729. V. Silajdžić 2020: T. VI, 4 – 6.

⁴⁵ Hoffiler 1903 – 1904a: 167, sl. 6: 4, 7, 14; isto 1903 – 1904b: 207, sl. 66: 7, 14; isto 1909: 125, sl. 11; Vikić – Belančić 1968: 85, 88, 91; T. V: 1 – 4; T. VII: 5 – 7, 17; Brukner 1981: 44, T. 145 – 146; T. 147: 145; T. 148: 153 – 154; T. 149: 158; isto 1987: 145, T. 9: 14; T. 28, 1 – 2; Ožanić Roguljić 1998: 32, T. 17: 2, 3, T. 18: 1; isto 2016: 39 – 45; Jelinčić 2015: 105, 165 – 166; T. 2: 12; T. 5: 7 – 8, T. 12: 6 – 7; T. 14: 8; T. 15: 13; T. 17: 9 – 17, T. 18: 11, T. 20: 8; T. 21: 8; T. 24: 4; T. 28: 11; Gregl – Jelinčić 2010: 155, 159 – 161, 163 – 165; T. 1: 2, 4; T. 2: 12, 16 – 20; T. 4: 46; T. 6: 67; T. 8: 87; T. 9: 102 – 104; T. 10: 67.; Gregl 1990: 69 – 70, T. 1: 4 – 5; T. 5: 2; T. 6: 3; isto 2003: T. 1: 2 – 3; T. 3: 4; 2007: T. 1: 6 – 7; T. 4: 5; T. 7: 3, 8; T. 8: 2; T. 10: 1, 5 – 6; T. 13: 5 – 7; T. 14: 8; T. 17: 1 – 2, 6; T. 18: 1 – 2; T. 20: 4; T. 21: 4; T. 22: 5, 7, 9 – 10; T. 24: 1, 5; T. 25: 3, 7 – 8; T. 26: 2, 7; T. 27: 5; T. 28: 2 – 4; T. 29: 1 – 2; T. 30: 5; T. 31: 2 – 3; T. 33: 4; T. 36: 2 – 4; T. 37: 5;

nismo uspjeli pronaći analogije niti jedne niti druge varijante koji odgovaraju oblicima naša tri ulomka s vodoravno izvijenim i polukružno profiliranim obodom i kratkim cilindričnim vratom. Ovakav oblik oboda i vrata najčešći je na formama grube keramike, tačnije loncima koji imitiraju srednjegalski oblik lonca tipa Dech. 72 koji na donjopansko tržište stiže početkom 2. stoljeća s Mursom kao njegovim primarnim odredištem.⁴⁶ Ovakav oblik gornjeg dijela imaju lonci iz Burgenae, Gomolave, Čortanovaca i Cibala (Sl. 8),⁴⁷ kao i lonci tipa L 19 iz Vinkovaca koji se datiraju u razdoblje 2–4. stoljeća.⁴⁸ Vremenskom horizontu 2. stoljeća pripadaju i zdjele tipa 20 iz Vinkovaca, koje imaju sličan oblik gornjeg dijela, ali izveden također u gruboj tehnici.⁴⁹

Sl. 8. Lonac iz Cibala s izvijenim rubom, kratkim cilindričnim vratom i ravnim dnom (Prema: Brukner 1981: T. 118, 97)

Od posuda fine izrade kojim se najvjerojatnije mogu pripisati i ovi ulomci, najbliži je oblik posuda za piće – čaše / šalice tipa 2 kakve nalazimo u Vinkovcima datiranim u 2. stoljeće.⁵⁰ Što se tiče ostalih ulomaka, njihova fragmentiranost nam ne dozvoljava da sa sigurnošću atribuiramo ulomke ovom ili onom tipu posude. Na osnovu debljine stijenki od 2–3 mm, može se pretpostaviti samo da su činili dio neke delikatnije posude, vjerovatno u formi šolje. U tehnici sive keramike rađene su šolje s jednom drškom i mat premazom (tip 8 prema Brukner) s datacijom u 4. stoljeće,⁵¹ kao i šolje sa žlijebljenim ornamentom na ramenu i periferiji trbuha (tip 5–7) koje su u upotrebi u periodu 2. – pol. 3. stoljeća.⁵² U periodu 3–4. stoljeća smještamo i šolje

T. 39: 3 – 4; T. 40: 2 – 3; T. 41: 8; T. 42: 4; T. 43: 4; T. 44: 2; T. 45: 2 – 3; T. 49: 2; T. 49: 6; T. 50: 3; T. 51: 2 – 3; T. 53: 1 – 2; T. 52: 4, 6; T. 56: 4; T. 57: 1, 4.

⁴⁶ Brukner 1981: 20, T. 17, 6 – 7.

⁴⁷ Ibidem, T. 112, 42; T. 113, 49; T. 113, 52; T. 118, 97; T. 122, 133.

⁴⁸ Ožanić Roguljić 2016: T. 18, 10 – 11.

⁴⁹ Ibidem, T. 20: 30; T. 65: 17.

⁵⁰ Ožanić Roguljić 2016: 54–55, sl. 6.16, T. 9: 1.

⁵¹ Brukner 1981: 41, T. 102/21.

⁵² Ibidem, T. 101; T. 108/34.

niskog trbuha s mat premazom (tip 2 i 3) također rađene u tehnici sive keramike.⁵³

Iz ove preliminarne analize predloženog keramičkog materijala može se izvući zaključak da život u rimskom naselju u Gornjem Moštru okvirno počinje u 2. stoljeću i da bez prestanka traje najmanje do 4. stoljeća, period tokom kojeg su održavane žive trgovačke veze sa značajnim proizvodnim središtima iz okruženja, prvenstveno s prostora rimske provincije Panonije, o čemu svjedoče ulomci slikane, a potom i sive rimske keramike. Keramički nalazi sa Sviba uklapaju se tako u već poznatu, ali nedovoljno osvijetljenu sliku distribucije i zastupljenosti ovih keramičkih pojava na prostoru Bosne i Hercegovine koju je u prošlosti u najvećoj mjeri pokušala dopuniti Irma Čremošnik, ističući pri tome primat centralnobosanske oblasti u distribuciji rimske slikane keramike, što potvrđuju i posljednji nalazi sa Sviba. Potpunija slika o tipologiji rimske keramike a time i hronologiji razvoja rimskog naselja u Gornjem Moštru, biće dobijena nastavkom arheoloških istraživanja, odnosno sveobuhvatnom tipološkom analizom cjelokupnog keramičkog asortimana, što zahtijeva ne samo uzorak dovoljne veličine i valjanosti već i promjenu metodološkog pristupa nalazištu koje nije moguće sagledati u cjelini otvaranjem individualnih otkopnih površina ili sondi.⁵⁴ Tek ispunjavanjem ovih preduslova bićemo u stanju na pravi način izvršiti analizu keramičkih formi i dati validnu procjenu karaktera keramičarske aktivnosti na Svibama (obim lokalne proizvodnje i udio importa u cjelokupnom keramičkom korpusu) te biti u mogućnosti sagledati lokalitet u širem kontekstu razvoja privredno-ekonomske, odnosno trgovačke aktivnosti u unutrašnjosti provincije Dalmacije i okolnih oblasti u razdoblju 2–4. stoljeća.

Na kraju, ostaje da se još jednom osvrnemo na pitanje s početka našeg izlaganja – da li se na Svibama nalazi putna stanica ili rimska vila? Odmah je potrebno naglasiti da isključive argumente za bilo koju od ove dvije opcije još uvijek ne možemo iznijeti iz razloga što stepen istraženosti Sviba nije na nivou koji dozvoljava izvođenje takvih zaključaka.

Teza o putnoj stanici tipa *mansio* ili *mutatio* zasniva se isključivo na činjenici da se građevinski ostaci registrovani na Svibama nalaze na pretpostavljenoj trasi puta koja je dolinom rijeke Bosne vodila od

⁵³ Ibidem, T. 100/4–5, 9, 11.

⁵⁴ Gregl – Jelinčić 2010: 165.

Zenice prema sarajevskom polju. Trasa puta do Kaknja potvrđena je miljokazom iz Panađurišta, a rekonstrukcija ostalog dijela cestovnog pravca prema Visokom izvedena je identifikacijom rimskih naseobinskih elemenata u moštarskom polju. U ovom slučaju, to su najprije Mokronoge, a zatim Svibe, koje predstavljaju jedina dva rimska naselja na širem moštarskom području. Tragovi same ceste na ovom dijelu, dakle, nikada nisu arheološki potvrđeni, zbog čega čitavu pretpostavku treba uzeti s izvjesnom dozom rezerve, naročito ako se ima na umu i činjenica da ova komunikacija nije registrovana ni u jednom od zvaničnih rimskih putnih itinerara (Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini), što također govori dosta o čitavoj situaciji. *Mansio* i *mutatio* činile su dio državnog poštanskog sistema (*cursus publicus*) i uvijek su građene na značajnim javnim pravcima i komunikacijama, što ovdje, izgleda, nije slučaj. Samim time, ni Mokronoge ni Svibe nisu mogle imati rang putnih stanica koje po pravilu uvijek osniva zvanična rimska vlast. Cesta dolinom rijeke Bosne po tome bi predstavljala komunikaciju nižeg stepena (*via vicinalis*), koja je imala određen značaj u urbanom razvoju prostora visoko-moštarske kotline, ali na kojoj se nikada nije uspjela razviti aktivnost u mjeri koja bi dovela do njenog uključivanja u zvanični sistem rimskog *cursus publicus*.

Iz tog razloga, pretpostavka o postojanju rimskog poljoprivrednog imanja s vilom rustikom⁵⁵ kao upravnim centrom formiranom uz jedan vicinalni put izgleda nam kao vjerovatnija mogućnost. Tome u prilog idu i pokazatelji koje smo već naveli, poput pretpostavljanog položaja kule u kopu 4 koji odražava nesigurnu socio-političku klimu 3. i 4. stoljeća i ukazuje na tip utvrđene rimske vile, zatim nalaza troske koji svjedoče o talioničkoj i kovačkoj radinosti na lokalitetu te potencijalnih ostataka ciglarske / keramičke peći čije funkcionisanje inače stoji u uskoj vezi s arhitekturom rimskih vila, kako u BiH, tako i šire.

Time bismo iscrpili sve što u ovom momentu možemo reći o ovom pitanju. Konačno rješenje ove dileme možemo očekivati u nastavku istraživanja, čija realizacija, iz okolnosti navedenih na početku rada, ostaje nažalost neizvjesna. Međutim, ono što sada sa sigurnošću možemo tvrditi jest da rimski građevinski ostaci na Svibama pokazuju

⁵⁵ Inače, objekti rimskih vila registrovani su na nekoliko lokaliteta na području Visokog: u Arnautovićima, Radovlju (lokalitet Maurovići i Han) i Buzić Mahali / Mokronoge (lokalitet Šipovi). Nijedan objekat, međutim, nije arheološki istražen. Bojanovski 1984: 69–70, 72–75; Busuladžić 2011: 32.

da je uže područje moštranskog, odnosno visočkog polja, u rimsko doba nesumnjivo predstavljalo važan urbani prostor. Izvjesno je da je u dolini rijeke Bosne postojao čitav sistem rimskih nalazišta, od kojih za sada najbolje poznajemo upravo Svibe.⁵⁶ Okosnicu njihovog razvoja čini rimska cesta, čiji ostaci pak na označenom području nikada nisu arheološki potvrđeni. Nameće se stoga potreba za širim i sveobuhvatnijim projektom istraživanja koji će omogućiti bolji uvid u distribuciju i povezanost različitih arheoloških pojava iz rimskog doba unutar moštanske kotline, čime bi se stekao neprocjenjiv uvid u proces urbanizacije jednog kulturno i strateški važnog krajolika u unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Ostaci arhitekture na Svibama predstavljaju najbolju manifestaciju složenih društveno-ekonomskih odnosa koji su u rimsko doba u različitim oblicima uspostavljeni na čitavom teritoriju Bosne i Hercegovine.⁵⁷ Intenzivan ekonomski, urbani, a time vjerovatno i kulturni razvoj moštranskog polja u razdoblju kasne antike mogao je pri tome poslužiti kao važna podloga kulturnoj transformaciji područja na prelazu iz kasne antike u rani srednji vijek omogućavajući na taj način otvaranje novog poglavlja u historijskoj evoluciji prostora u zaletu istočne jadranske obale – nastanak srednjovjekovne bosanske države.⁵⁸

⁵⁶ Rimsko naselje u Mokronogama poznajemo za sada samo po nalazima prikupljenim 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća na parcelama Gromile i Šipovi. U pitanju je najvećim dijelom opekarski materijal koji ukazuje na postojanje objekta vile rustike sa sistemom centralnog zagrijavanja. Ulomak kaneliranog stuba koji je pohranjen u lapidariju Zavičajnog muzeja svjedoči o značaju objekta koji, po nalazima novca, možemo datirati u 3. stoljeće n. e. Bojanovski 1984: 69–70.

⁵⁷ Busuladžić 2011: 105.

⁵⁸ Mesihović 2011: 137–138.

Bibliografija

Skraćenice

AIA – Annales Instituti Archaeologici, Zagreb

AV – Arheološki vestnik, Ljubljana

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

MIA – Monographiae Instituti archaeologici, Zagreb

OA – Opvscvula Archaeologica, Zagreb

RZM – Radovi Zavičajnog muzeja, Visoko

VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb

VHAD – Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb

ZRC SAZU – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana

Izvori

Bayerisches Hauptstaatsarchiv – München, Südost-Institut, 14.5 Nachlass Carl Patsch, 338., (Terenski dnevnik za 1910–1911. godinu).

Literatura

Bojanovski, I. (1973): "Rimska cesta dolinom Bosne i njezina tipografija", u: *Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Muzej grada Zenice, Zenica, 393–414.

Bojanovski, I. (1984): "Rimsko doba", u: *Visoko i okolina kroz historiju I*, Skupština Opštine Visoko, 49–99.

Brukner, O. (1971): "Osnovne forme i tehnike rimsko-provincijske keramike u Sirmijumu", u: *Radovi sa simpozijuma "Hronološka i tipološka determinacija rimske keramike u Jugoslaviji"*, Muzej grada Zenice, Zenica, 33–57.

Brukner, O. (1981): *Rimska keramika u jugoslovenskom delu rimske provincije Donje Panonije*, Dissertationes et Monographiae, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd.

Busuladžić, A. (2011): *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.

- Cermanović-Kuzmanović, A. (1975): "Slikana keramika i njezina problematika", *Starinar* XXIV–XXV, Arheološki institut, Beograd, 103–107.
- Čremošnik, I. (1950): "Nalaz slovenske keramike u Rači 1947. god. i pregled nalaza slovenske keramike u Bosni do danas", *GZM* IV–V, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 383–395.
- Čremošnik, I. (1961): "Nalazi bojene keramike u BiH u rimsko doba", *GZM* XV–XVI, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 189–202 + T. I–III.
- Čremošnik, I. (1984): "Rimski castrum kod Doboja", *GZM, Nova serija* 39, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 23–84 + Krt. 1.
- Čremošnik, I. (1984a): "Poreklo rimske slikane keramike", *AV XXXV*, Institut za arheologiju ZRC SAZU, Ljubljana, 260–274.
- Gregl, Z. (1990): "Rimskodobna nekropola Velika Gorica – Visoki brijeg", *OA* 14, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta, Zagreb, 67–73 + T. 1–8.
- Gregl, Z. (2003): "Gornja Vas na Žumberku", *OA* 27, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta, Zagreb, 469–479.
- Gregl, Z. (2007): "Rimskodobna nekropola Gornja Vas na Žumberku", *VAMZ* XL, Arheološki muzej, Zagreb, 221–331.
- Gregl, Z., Jelinčić, K. (2010): "O nekim manje poznatim antičkim lokalitetima u Zagrebu i okolici", *VAMZ* XLIII, Arheološki muzej, Zagreb, 153–191.
- Hofiller, V. (1903–1904a): "Otkriće rimskog groba u Dolnjoj Lomnici kod Velike Gorice", *VHAD*, n. s. 7, Arheološki muzej, Zagreb, 207–208.
- Hofiller, V. (1903–1904b): "Predmeti iz rimskog groblja u Stenjevcu", *VHAD*, n.s. 7, Arheološki muzej, Zagreb, 166–178.
- Hofiller, V. (1909): "Staro groblje u Velikoj Gorici", *VHAD*, n.s. 10, Arheološki muzej, Zagreb, 120–134.
- Jelinčić Vučković, K. (2015): *Rimsko selo u provinciji Gornjoj Panoniji: Virovitica Kiškorija Jug, MIA, Knjiga 7*, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Karavidović, T. (2020a): "Močvarna željezna ruda – eksperimentalno testiranje utjecaja prženja rude na postupak taljenja i krajnji proizvod", *AIA* XVI, Institut za arheologiju, Zagreb, 143–152.
- Karavidović, T. (2020b): "Rekonstrukcija postupka prženja željezne rude: eksperimentalni pristup", u: *Aktuelna interdisciplinarna istraživanja tehnologije u arheologiji jugoistočne Evrope* (ur. Selena Vitezović, Kristina Šarić, Dragana Antonović), Zbornik radova s prvog skupa sekcije za arheometriju, arheotehnologiju, geoarheologiju i eksperimentalnu arheologiju Srpskog arheološkog društva (28. februar 2020.), Srpsko arheološko društvo, Beograd, 130–137.

- Mesihović, S. (2011): "Problem ubiciranja Desneka", *Pregled LII*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 135–146.
- Ožanić Roguljić, I. (1998): "Gradina Osječenica – antičko razdoblje, OA 22, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta, Zagreb, 27–80.
- Ožanić Roguljić, I. (2016): *Tipologija rimske keramike iz Vinkovaca*, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Paškvalin, V. (1991): "Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu 'Gromile' u Karauli kod Kaknja", *GZM, Nova serija* 46, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 131–155.
- Raunig, B. (1974): "Rimska ciglarska peć u selu Ljusina kod Bosanske Krupe", *Zbornik krajiških muzeja* VI, Sarajevo, 203–214.
- Sekelj Ivančan, T. (2009): "Arheološka istraživanja ranosrednjovjekovne radionice za preradu željezne rudače na lokalitetu Virje – Volarski breg, AIA V, Institut za arheologiju, Zagreb, 65–70.
- Sekelj Ivančan, T. (2016): "Predindustrijska obrada željeza: pokazatelji talioničke djelatnosti na primjeru arheoloških nalazišta u Podravini", *Podravina* 15/29, Meridijani, Koprivnica, 118–125.
- Sekelj Ivančan, T. (2018): "Eksperimentalno taljenje željezne rude i razgradnja korištene talioničke peći", *AIA XIV*, Institut za arheologiju, Zagreb, 154–160.
- Sekelj Ivančan, T., Marković, T. (2017): "The primary processing of iron in the Drava river basin during the Late Antiquity and the Early Middle Ages – the source of raw materials", u: *Archaeotechnology studies: raw material exploitation from prehistory to the Middle Ages* (ur. Vitezović, S., Antonović, D.), Srpsko arheološko društvo, Belgrade, 143–161.
- Sekelj Ivančan, T., Valent, I. (2020): *Tajne željeza*, Katalog izložbe, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica.
- Silajdžić, T. (2020): "Lokalitet Svibe u Gornjem Moštru kod Visokog u svjetlu prvih arheoloških istraživanja", *RZM I*, Zavičajni muzej, Visoko, 37–66.
- Valent, I., Sekelj Ivančan, T., Šoštarić, R. (2021): "In which part of the year did iron smelting occur in the Drava valley?", u: *Seasonal settlement in the medieval and early modern countryside* (ur. Piers Dixon, Claudia Theune), *Ruralia* XIII, Sidestone Press, Leiden, 253–262.
- Valent, I., Zvijerac, I., Sekelj Ivančan, T. (2017): "Topografija arheoloških lokaliteta s talioničkom djelatnošću na prostoru Podravine", *Podravina* 16/32, Meridijani, Koprivnica, 5–25.

- Vikić-Belančić, B. (1968): "Istraživanja u Jalžabetu kao prilog upoznavanju života u zaleđu dravskog limesa", *VAMZ III*, Arheološki muzej, Zagreb, 75–102.
- Vikić-Belančić, B. (1975): "Keramika grublje fature u južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce", *AV 26*, Institut za arheologiju ZRC SAZU, Ljubljana, 25–54.

Summary

Svibe – contributions to the research of Roman antiquity in central Bosnia

The paper presents the results of the most recent archaeological excavations at the site of Svibe in Gornje Moštre near Visoko, which were conducted in October 2020, in the organization of the Regional Museum in Visoko. The aim of the research, which relied directly on the results of experimental archaeological excavations, was to expand the ground plan of architectural remains in order to determine the character of the building complex discovered in the previous campaign. During the excavation, 6 new test pits were opened, which revealed new parts of the wall foundations with a total length of almost 45 m, illustrating the complex architecture of the site and placing it simultaneously within the context of Roman villa architecture of Late Antiquity. A comparative analysis of the situation on the ground and the results of geophysical survey suggest that the discovered architectural remains could present the remains of a fortified rustic villa on the site, which according to the typological analysis of one part of the ceramic material, can be dated to the 2nd – 4th century AD.

The discovered remains represent the first architectural finds of this type in the greater Visoko area and are of immense importance for the study of architecture, urbanism, economy, and general development of the area in the late Roman period. This site, fully excavated, could potentially answer the question of the cultural transformation of the Visoko basin from late antiquity to the early Middle Ages, shedding light on the key questions of development and origin of the medieval Bosnian state in the early Middle Ages.

SITUACIONI PLAN ISKOPAVANJA

LOKACIJA: SVIBE, GORNJE MOŠTRE, VISOKO
DATUM: 06. 10. 2020. - 22. 10. 2020.
IZVOĐAČ: ZAVIČAJNI MUZEJ VISOKO

NACRT/FOTOMONTAŽA:
KERIM SILAJDŽIĆ, DIPLOM. ARH.

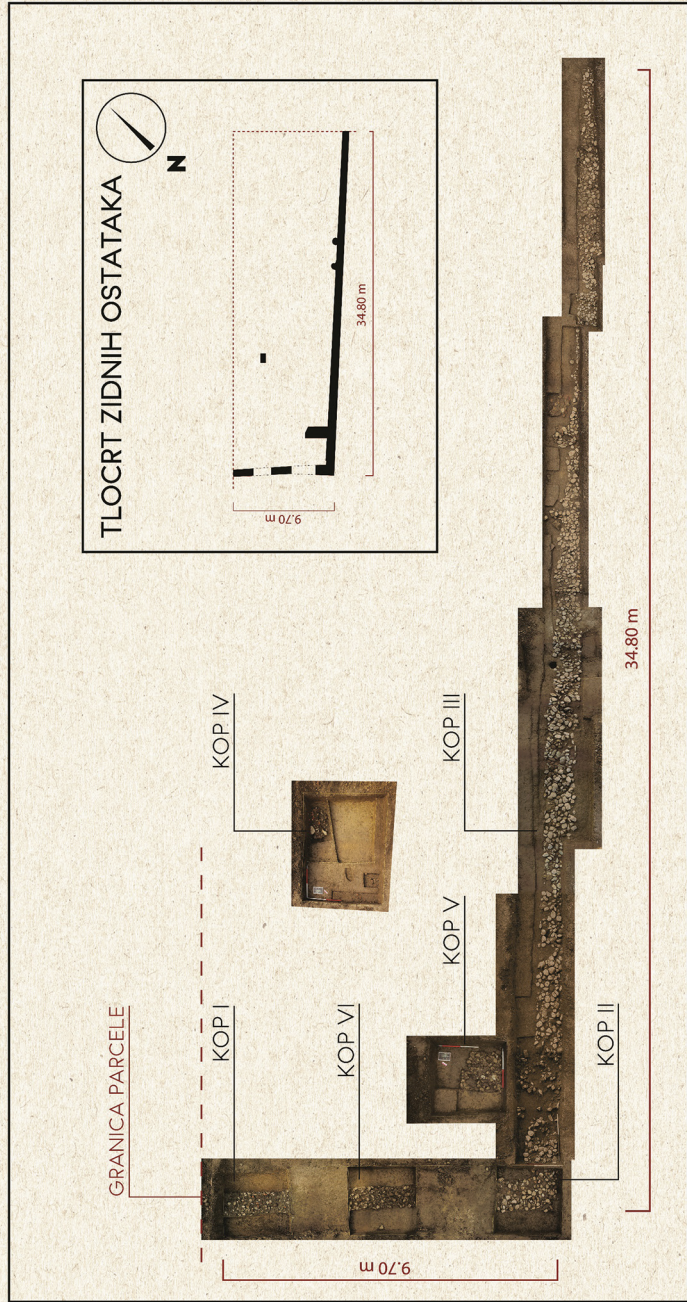

TABLA I

1

2

TABLA II

1

2

3

4

TABLA III

1

2

3

4

TABLA IV

1

2

3

TABLA V

1

2

3

4

5

KARTA I

(Izrada snimka: prof. dr. Adnan Kaljanac)

KARTA II

(Izrada snimka: prof. dr. Adnan Kaljanac)

KARTA III

Karta 3: Grafički prikaz prostora na kojem su evidentirane veće anomalije

(Izrada snimka: prof. dr. Adnan Kaljanac)

Prilog I

Sl. 1. Izgled kopa 3 nakon mašinskog rada (lijevo) i nakon ručnog čišćenja (desno)
(Foto: Tarik Silajdžić)

Sl. 2. Prikaz poprečnog temelja zida u kopovima 1, 2, 3, 5 i 6. Pogled sa SZ strane
(Foto: Esmer Pita)

Prilog II

Sl. 3. Zračni snimak iskopina na Svibama
(Foto: Esmer Pita)

Đenana Ganić

Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko s procjenom stanja oštećenja / očuvanosti – III faza

Apstrakt: U radu se prezentuju podaci o 7 nekropola s područja Visokog koje su obrađene 2018. god. u sklopu III faze projekta “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti”. Projekat je implementiran u organizaciji Zavičajnog muzeja u Visokom, a podrazumijevao je preliminarno čišćenje nekropola, popis brojnog stanja stećaka i izradu fotodokumentacije, kao i završno geodetsko snimanje nekropola uz izradu info-tabli. Kroz prikupljene podatke vrši se poređenje trenutne situacije (brojno stanje i stepen oštećenosti / očuvanosti) s podacima ranijih autora preko čega se stiče uvid u stepen degradacije nekropola i ujedno vrši dopuna ili korekcija postojećih podataka. Realizacija projekta “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti” podijeljena je u V faza.

Ključne riječi: projekat, stećci, srednjovjekovlje, Visoko, nekropole, ubikacija, evidentiranje, obilježavanje, zaštita

Uvod

Ako znamo da se na području oko gornjeg toka rijeke Bosne i sliva rijeke Lašve formirala prvobitna srednjovjekovna država Bosna i ako znamo da se područje Visokog i okoline nekada nazivalo *Kraljevom zemljom*,¹ onda je jasno zašto ovo područje obiluje značajnim ostacima srednjovjekovnog materijalnog i nematerijalnog naslijeđa. Stećci su, kao specifičnost srednjovjekovnog kulturnohistorijskog naslijeđa, izvorna spomenička baština koja je uvijek interesantna za analizu. Projekat “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti” u organizaciji JU Zavičajni muzej Visoko koncipiran je kroz V faza i baziran na

¹ Filipović 2017: 24.

dobivanju tačnih i pouzdanih podataka o stećcima na prostoru Visokog s ciljem poduzimanja pravovremenih mjera konzervacije i zaštite.

U okviru realizacije prve dvije faze (I – 2015/2016, II – 2018), ubicirano je i rekognoscirano 13 nekropola s 243 stećka,² dok je u 2020. god. projekat nastavljen te je obrađeno dodatnih 7 nekropola s 42 stećka,³ što znači da je ukupno u tri faze obrađeno 20 nekropola i 285 stećaka.⁴

Treća faza projekta realizovana je 2020. god. i donijela je nove podatke o stećcima na području Visokog uz dopunu postojećih saznanja.⁵ U okviru III faze projekta obrađene su sljedeće nekropole: nekropola Grabošić u Džindićima, nekropola Jagneidi u Slatini (Radovlje), nekropola Strane u Maurovićima (Radovlje), nekropola u naselju Podvinci, nekropola Kadinjača u Uvorićima, te dvije nekropole u naselju Zbilje – lokalitet muslimanskog mezarja pod nazivom Lopate te lokalitet pravoslavnog groblja. U ovoj fazi urađeno je geodetsko snimanje i obilježavanje info-tablama obrađenih nekropola, što se pokazalo kao metodološki nedostatak u prethodnim fazama projekta. Ukupan broj stećaka na području grada Visoko biće utvrđen nakon realizacije i preostale dvije faze projekta.

Stručni tim Zavičajnog muzeja – Visoko⁶ je tokom 2020. god., u okviru realizacije III faze projekta, utvrdio broj, vrstu, oblik i orijentaciju stećaka, izvršio procjenu stanja očuvanosti, geodetsko snimanje i obilježavanje obrađenih nekropola info-tablama.

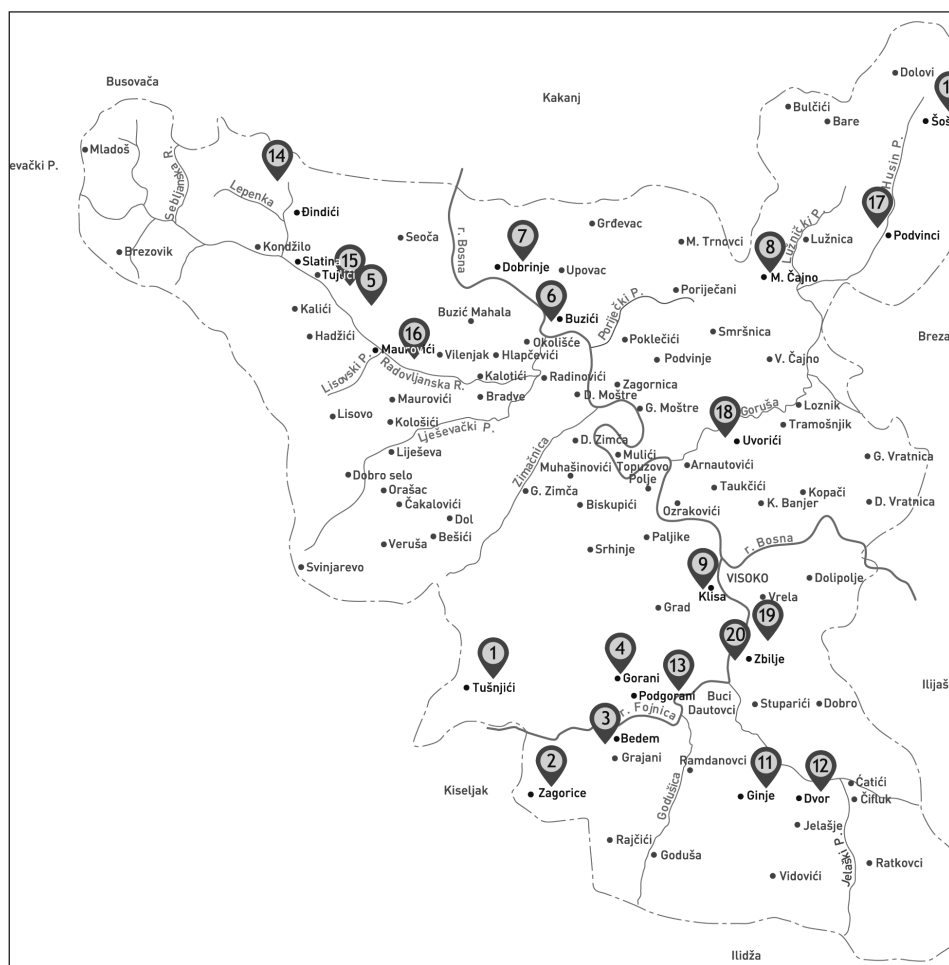
² Ganić 2020: 185–207.

³ Izvještaj o realiziranom projektu “III faza – Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti”, 2020: 3, 17–19. U nastavku teksta – *Izvještaj III*.

⁴ U obradi je korištena klasifikacija Šefika Bešlagića (1982: 75–117).

⁵ *Izvještaj III*.

⁶ Sastav stručnog tima: Tarik Silajdžić, Đenana Ganić, Kerim Silajdžić, Mirna Malić i Nermin Keso.

Sl. 1. Karta grada Visokog s obilježenim obrađenim nekropolama u I, II i III fazi projekta: 1. Tušnjići – Kljen, 2. Zagorice, 3. Gražani – lokalitet Stari grad Bedem, 4. Gorani, 5. Radovlje / Slatina – lokalitet Podojnica, 6. Buzići – lokalitet Brečak, 7. Dobrinje – lokalitet Dobrinac, 8. Gračanica / Goruša (Malo Čajno) – lokalitet Zgonovi, 9. Visoko – lokalitet Klisa, 10. Šošnje, 11. Ginje – lokalitet Gorašnica / Glavica, 12. Dvor – lokalitet Gorašnica, 13. Gorani / Podgorani – lokalitet Polje, 14. Džindići – lokalitet Grabošić, 15. Slatina (Radovlje) – lokalitet Jagneidi, 16. Maurovići – lokalitet Strane, 17. Podvinci – lokalitet Podvinci (haremski džemije), 18. Uvorići – lokalitet Kadinjača, 19. Zbilje – lokalitet Lopate, 20. Zbilje – Pravoslavno groblje

1. Nekropola Grabošić⁷

Nekropola Grabošić nalazi se u mjesnoj zajednici Radovlje, na šumovitom brežuljku u selu Džindići na oko 17 km sjeverozapadno od Visokog. Nekropolu u selu Džindići evidentirao je Šefik Bešlagić navodeći da se radi o nekropoli od 5 stećaka u formi sanduka.⁸ Navedeni podatak potvrđen je i u Prostornom planu općine Visoko od 1986. do 2000, odnosno 2015. godine.⁹

Detaljnim pregledom stanja na terenu stručni tim je evidentirao 5 stećaka orijentacije Z–I, što je isti broj stećaka kao kod Bešlagića, ali je konstatovano da se nekropola nalazi na veoma nepristupačnoj lokaciji te, iako je detaljno urađena prospekcija, postoji mogućnost da je broj stećaka veći u odnosu na broj koji je evidentiran. Od pet stećaka, samo dva su još na površini, dok su tri identifikovana detaljnim

Sl. 2. Džindići, nekropola Grabošić
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

⁷ Koordinate nekropole su 44.072540, 18.054370.

⁸ Bešlagić 1971: 167.

⁹ Grupa autora 1986: 39.

pregledom terena i u stanju su rasipanja. Također je konstatovano da postoji neslaganje u tipologiji stećaka u odnosu na ono što Bešlagić sugerira. Šefik Bešlagić je naveo da se na ovom lokalitetu nalazi 5 stećaka u obliku sanduka,¹⁰ dok je stručni tim Muzeja evidentirao sljedeće oblike stećaka: jedan u obliku ploče, jedan sljemenjak s postoljem, dva sanduka i jedan stećak amorfnog oblika.¹¹ Nekropola Grabošić je obilježena info-tablom.¹²

2. Radovlje / Slatina¹³

U selu Radovlje / Slatina, koje se nalazi 10,3 kilometara sjeverozapadno od Visokog, nalazi se nekropola Jagneidi. Milenko Filipović je naveo da se pored puta za Kaliće na njivi Podojnici nalazi veći broj stećaka raspoređenih na dužini od 100 metara, ali i nekoliko stećaka u Jagneidima kod Slatine koji predstavljaju isto groblje.¹⁴

Stručni tim Muzeja je izvršio terenski pregled lokaliteta Slatina i tom prilikom evidentirana je nekropola Jagneidi s tri stećka u obliku sanduka od kojih je jedan s postoljem. Konstatovano je da su stećci pomjereni u odnosu na prvobitni položaj. Stećci su bez ukrasa.¹⁵ Nekropola Jagneidi je obilježena info-tablom.¹⁶ Na udaljenosti oko 100 m od ove nekropole na lokalitetu Podojnica nalazi se veća nekropola koju je stručni tim Muzeja obradio 2017. godine. Na osnovu terenskog pregleda tokom realizacije III faze, ali i prema obliku i dimenzijama stećaka, stručni tim je potvrdio navode Milenka Filipovića da su ove dvije nekropole ustvari bile jedna veća nekropola, ali koja je uništena izgradnjom lokalnog puta i izgradnjom firme na ovom lokalitetu.

Kod Šefika Bešlagića pod lokalitetom Maurovići spominje se nekropola s 13 stećaka na raskršću puteva za Slatinu i Kondžilo, što odgovara lokaciji nekropole o kojoj govorimo.¹⁷

¹⁰ Bešlagić 1971: 167.

¹¹ *Izveštaj III*: 28–31.

¹² *Izveštaj III: Fotografije informacionih tabli / signalizacije na nekropolama stećaka*, Sl. 7.

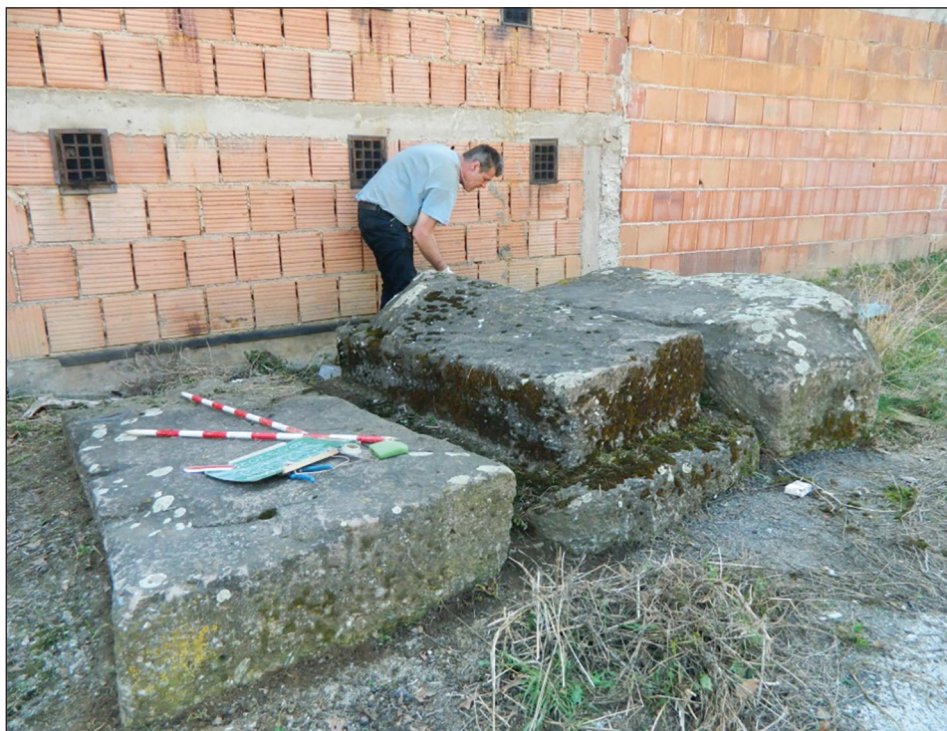
¹³ Koordinate nekropole su 44.039360, 18.077026.

¹⁴ Filipović 1928: 494.

¹⁵ *Izveštaj III*: 32–33.

¹⁶ *Izveštaj III: Fotografije informacionih tabli / signalizacije na nekropolama stećaka*, Sl. 6.

¹⁷ Bešlagić 1967: 36.

Sl. 3. Radovlje / Slatina, nekropola Jagneidi
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

3. Maurovići¹⁸

U selu Maurovići koje se nalazi 9,5 kilometara sjeverozapadno od Visokog, na brijegu s lijeve strane rijeke Radovljanke nalazi se nekropola Strane / Repni Do. Milenko Filipović navodi da se u Repnom Dolu nalazi nekoliko "grčkih grobova".¹⁹ Prema Šefiku Bešlagiću, na lokalitetu Strane nalazi se nekropola s 5 stećaka u obliku sanduka.²⁰

Stručni tim je dolaskom na teren konstatovao da je nekropola presječena seoskim putem, da su vidljivi dijelovi stećaka oštećeni vjerojatno prosjecanjem puta i da je nekropola u veoma zapuštenom stanju. Šefik Bešlagić je u svojoj studiji evidentirao 5 stećaka, međutim, terenskim radom evidentirano je ukupno 10 stećaka, od čega 9 pripada tipu sanduka i jedan je amorfno tipa. Nemaju ukrasa i orijentacije

¹⁸ Koordinate nekropole su 44.031615, 18.093064.

¹⁹ Filipović 1928: 488.

²⁰ Bešlagić 1967: 36; 1971: 168.

Sl. 4. Maurovići, nekropola Strane / Repni Do
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

su SZ-JI, izuzev dva stećka koja su orijentacije Z-I zbog pomjeranja iz prvobitnog položaja.²¹ Nekropola Strane / Repni Do obilježena je info-tablom.²²

4. Podvinci²³

Selo Podvinci je udaljeno od Visokog 12,5 kilometara u pravcu sjeveroistoka. U selu je unutar harema Djevojačke džamije evidentirana nekropola Podvinci. Milenko Filipović je naveo da se u Podvincima uz džamiju nalazi “grčko” i muslimansko groblje.²⁴ Ovu nekropolu

²¹ Izvještaj III: 23–27.

²² Izvještaj III: Fotografije informacionih tabli / signalizacije na nekropolama stećaka, Sl. 8.

²³ Koordinate nekropole su 44.060480, 18.236204.

²⁴ Filipović 1928: 549.

Sl. 5. Podvinci, nekropola Podvinci
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja –
Visoko)

evidentirao je i Slaviša Perić i konstatovao je da su stećci dislocirani i da se na nekropoli nalaze 22 stećka u obliku sljemenjaka i sanduka.²⁵

Tokom 2020. god. stručni tim muzeja obišao je ovaj lokalitet i utvrdio da nekropola broji ukupno 17 stećaka, i to 16 stećaka u haremu Djevojačke džamije i 1 stećak izvan harema, pokraj seoskog puta i kuće Nesiba Bukve na udaljenosti od oko 20-ak metara od mezarja. Stećci se javljaju u tri forme: ploče, sanduci i sljemenjaci. Prilikom pregleda nekropole i na osnovu kazivanja mje-

štana potvrđen je navod Slaviše Perića da su svi stećci dislocirani. U haremu Djevojačke džamije stećci su raspoređeni pravolinijski na južnoj i sjevernoj strani, slijedeći orijentaciju Z–I. Stećci su znatno oštećeni i nisu uočeni ukrasi. Nekropola Podvinci je obilježena info-tablom.²⁶ Obilaskom harema utvrđeno je da je 10-ak stećaka ugrađeno u temelje Djevojačke džamije. Nedaleko od harema, kod susjednog objekta evidentirana je veća količina kamenog materijala, što nam ukazuje na sekundarnu upotrebu stećaka, ali i na činjenicu da je nekropola stećaka u Podvincima u svom izvornom stanju bila dosta veća.²⁷

5. Uvorići²⁸

U selu Uvorići udaljenom od Visokog 9,5 kilometara u pravcu sjeveroistoka evidentirana je nekropola Kadinjača. U svojoj studiji iz 1967.

²⁵ Perić 1988: 26.

²⁶ Izvještaj III: *Fotografije informacionih tabli / signalizacije na nekropolama stećaka*, Sl. 3.

²⁷ Izvještaj III: 9–16.

²⁸ Koordinate nekropole su 44.020428, 18.187472.

god. Šefik Bešlagić navodi da se u selu Uvorići na lokalitetu Kadinjak nalazi nekropola sa 6 stećaka u obliku sanduka.²⁹ Navedeno je potvrđeno i u Prostornom planu općine Visoko od 1986. do 2000, odnosno 2015. godine.³⁰

Stručna ekipa Zavičajnog muzeja izvršila je terenski pregled lokaliteta i konstatovala da se nekropola nalazi u vrlo lošem stanju. Nekropola Kadinjača nalazi se u dijelu koji je privatno vlasništvo te su stećci prilikom uređivanja imanja uklonjeni ili uništeni. Trenutno ova nekropola broji samo 2 stećka, koja su u potpunosti utonula u zemlju i dio su prilaznog puta imanju, zbog čega nije moguće utvrditi o kakvim tipovima stećaka se radi. Prema otkrivenom dijelu, konstatovano je da se radi o stećcima veoma velikih gabarita. Oba stećka imaju orijentaciju SJ–JZ.³¹ Nekropola Kadinjača obilježena je info-tablom.³²

Sl. 6. Uvorići, nekropola Kadinjača
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

²⁹ Bešlagić 1967: 37.

³⁰ Grupa autora 1986: 40.

³¹ Izvještaj III: 34–35.

³² Izvještaj III: *Fotografije informacionih tabli / signalizacije na nekropolama stećaka*, Sl. 4.

6. Zbilje / Pravoslavno groblje³³

Na desnoj strani rijeke Fojnice, u pravcu Visoko – Kiseljak, na oko 3,5 kilometara južno od grada Visokog, nalazi se selo Zbilje. Milenko Filipović je davne 1928. god. naveo da se u naselju Zbilje, u sadašnjem pravoslavnom groblju, nalaze dva stećka,³⁴ dok je Šefik Bešlagić u selu Zbilje, na desnoj obali rijeke Fojnice, evidentirao 4 stećka u obliku sanduka, te da je uz stećke situirano aktivno pravoslavno groblje.³⁵

Nakon što je stručna ekipa Zavičajnog muzeja izvršila terenski pregled lokaliteta, konstatovano je da se jedan preostali stećak nalazi u ograđenom dijelu novog aktivnog pravoslavnog groblja. Stećak je utonuo u zemlju i samo se vidi površinski dio. Orijentacija je SI-JZ.³⁶ Nekropola u Pravoslavnom groblju obilježena je info-tablom.³⁷

Sl. 7. Zbilje, stećak uz sadašnje Pravoslavno groblje
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

³³ Koordinate nekropole su 43.970429, 18.189687.

³⁴ Filipović 1928: 411.

³⁵ Bešlagić 1967: 35–36.

³⁶ Izvještaj III: 21–22.

³⁷ Izvještaj III: *Fotografije informacionih tabli / signalizacije na nekropolama stećaka*, Sl. 1.

7. Zbilje / Lopate³⁸

Prospekcijom terena stručni tim Muzeja registrovao je još jednu nekropolu u selu Zbilje, koja nije navedena u dosadašnjoj literaturi. Evidentirana su 4 stećka: 3 nadgrobne ploče i 1 sljemenjak. Sljemenjak je pronađen na osnovu kazivanja mještanina, jer se nalazio ispod zemlje nedaleko od jedne ploče. Stećci se nalaze u okviru sadašnjeg muslimanskog mezarja. Zbog lošeg kvaliteta kamena, ali i neodgovornog postupanja mještana, stećci su oštećeni i u lošem su stanju. Stećci su bez ukrasa i orijentacije.³⁹ Nekropola je obilježena info-tablom.⁴⁰

Sl. 8. Zbilje, lokalitet Lopate
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja - Visoko)

³⁸ Koordinate nekropole su 43.974005, 18.192104.

³⁹ Izvještaj III: 17–20.

⁴⁰ Izvještaj III: *Fotografije informacionih tabli / signalizacije na nekropolama stećaka*, Sl. 2.

Zaključak

Projekat "Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti" koji se od 2015. god. sprovodi na širem području Visokog u organizaciji JU Zavičajni muzej Visoko predstavlja važan doprinos izučavanju sepulkralne materijalne kulture i stećaka kao jedinstvenog fenomena u kulturnoj historiji bosanskog srednjeg vijeka. Kompletiranjem III faze projekta dopunjeni su podaci ranijih autora te je proširen broj do sada poznatih nekropola. Na nekim nekropolama (Uvorići) evidentiran je manji, a na nekim (Maurovići) veći broj stećaka u odnosu na ranije zabilježeno stanje. Uporednom analizom pisanih podataka i situacije na terenu utvrđeno je i postojanje nove nekropole (Zbilje – Lopate) koja do sada nije bila zabilježena na ovom području. Opća odlika nekropola stećaka s područja Visokog je izrazito loša očuvanost, s ljudskim faktorom kao primarnim uzrokom, što je naročito vidljivo na nekropolama Podvinci, Uvorići, Slatina i Maurovići, gdje je uticaj ljudske ruke doveo do skoro potpune rekompozicije strukture i položaja nekropola uzrokujući pri tome velika oštećenja na pojedinim stećcima. Zanimljiv i za sada jedinstven primjer na području Visokog je slučaj nekropole u Podvincima za koju je utvrđeno da predstavlja najizrazitiji primjer sekundarne upotrebe stećaka u arhitekturi 20. st. na području Visokog.

S tipološke strane, stećci obrađeni u okviru III faze projekta, ukupno 42 stećka sa 7 nekropola, mogu se svrstati u 5 tipova: ploče, sanduci, sanduci s postoljem, sljemenjaci i sljemenjaci s postoljem. Svi stećci su bez ukrasa, kako epigrafskih tako i likovnih ornamenata.

Terenski dio projekta ove god. dopunjen je geodetskim snimanjem koje će biti od iznimne koristi za sva buduća istraživanja. Pored toga, s ciljem očuvanja, zaštite i promocije srednjovjekovne baštine Visokog, na temelju stečenih podataka izrađene su informativne table koje trebaju da posluže kao podsjetnik na medijevalnu prošlost Visokog i okoline. Kako bi se ova vrijedna spomenička građa približila dinamičnom okruženju i auditoriju 21. st., sve nekropole s relevantnim podacima biće unesene u jednu od postojećih elektronskih baza koje predstavljaju nezaobilazan alat u savremenom pristupu izučavanju i prezentaciji date tematike.

Bibliografija

Izvori

Grupa autora, "Kulturno-historijsko naslijeđe na području opštine Visoko", u: *Prostorni plan opštine Visoko za period od 1986. do 2000, odnosno 2015. godine*, Skupština opštine Visoko, Sarajevo, 1986. (neobjavljeno).

Izveštaj o realizovanom projektu "I faza – Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti", JU "Zavičajni muzej" Visoko, 2015/2016.

Izveštaj o realizovanom projektu "II faza–Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti", Visoko, 2018.

Izveštaj o realizovanom projektu "III faza–Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti", Visoko, 2020.

Terenska dokumentacija i fotodokumentacija, JU "Zavičajni muzej" Visoko, Visoko, 2015, 2016, 2018, 2020.

Dokumentovani snimci nekropola stećaka naznačeni na skicama i koordinate snimljenog detalja za mjesta Zbilje, Uvorići, Radovlje, Podvinci, Džindići, Buzići, JU "Zavičajni muzej" Visoko, Visoko, 2020.

Literatura

Anđelić, P. (1984): "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", u: *Visoko i okolina kroz historiju I*, Skupština opštine, Visoko, 101–309.

Bešlagić, Š. (1967): *Stećci centralne Bosne*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo.

Bešlagić, Š. (1971): *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Bujak, E. (2018): *Stećkopedija kameno blago stare bosanske države*, Mladinska knjiga d.o.o., Sarajevo.

Čović, B. (ur.) (1988): *Arheološki leksikon BiH*, Tom 3, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.

Filipović, E. (2017): *Bosansko kraljevstvo*, Mladinska knjiga, Sarajevo.

- Filipović, M. (1928): *Visočka nahija*, Naselja i porijeklo stanovništva, knj. 25, Srpski etnografski zbornik, knj. 43, Srpska kraljevska akademija, Beograd.
- Ganić, Đ. (2020): "Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti", u: *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko 1*, JU "Zavičajni muzej" Visoko, Visoko, 185–207.
- Perić, S. (1988): "Podvinjci", u: *Arheološki leksikon BiH*, Tom 3, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 26.

Summary

Ubication (identification of locations), recording and reconnaissance of stećci – medieval tombstones in the City of Visoko with assessment of damage / preservation – phase III

The project “Ubication, recording and reconnaissance of the stećci tombstones in the City of Visoko with assessment of damage / preservation” organized by the Regional Museum in Visoko, has been implemented since 2015 with the aim of revitalising several medieval necropolises that currently exist in the greater Visoko area. After the implementation of the project phases I, II and III, new and interesting data were obtained representing an important contribution to the study of sepulchral heritage of Bosnia and Herzegovina. Consequently, a different situational picture was established in relation to the previously recorded condition, both in terms of the number of stećci tombstones and the number of necropolises. This year’s field part of the project was supplemented by geodetic surveys that will serve as a permanent record of great benefit for all future research. In addition, with a view to preserving and promoting the medieval cultural and historical heritage of Visoko, based on the data collected, info boards were made to serve as a reminder of the medieval past of Visoko and its surroundings. In order to bring this aspect of material culture closer to the dynamic environment and audience of the 21st century, all necropolises with relevant data will be entered into one of the existing electronic databases that are an indispensable tool in the modern approach to studying and presenting the topic of material culture of the medieval Bosnian state.

Mustafa Uzunalić

Keramičke lule iz Zavičajnog muzeja u Visokom

Apstrakt: U ovome radu obuhvaćene su osmanskodobne keramičke lule iz Etnografske zbirke Zavičajnog muzeja – Visoko. U zbirci su pohranjene četiri lule kojima se, na temelju tipološke klasifikacije, mogu pronaći analogije u lulama iz Novog Sada, Beograda, Dubrovnika i Temišvara. Najvjerovatnije pripadaju periodu 18. i 19. stoljeća. Lule potječu s arheoloških istraživanja lokaliteta Mili u Arnautovićima, zatim lokaliteta parka “Ravne 2” te su dva primjerka slučajni nalazi s teritorije općine Visoko. Lule će biti definirane tipološkim shemama po Robinsonu i Vladislav-Nikolayu, te će se pokušati reći nešto više o njihovom kontekstu pronalaska, ali i o konzumiranju duhana na prostoru Visočke nahije.

Ključne riječi: keramička lula, Visoko, duhan, burmut, tipologija, arheologija

Uvod

Keramičke lule pripadaju arheološkim nalazima čiji se naučni potencijal na području Bosne i Hercegovine i regije nikada nije iskoristio, pa je ova vrsta predmeta bila u istraživačkom smislu zanemarena. Noliko je razloga zašto su lule privukle pažnju arheologa. Jedan od njih je da su lule veoma podložne modnim utjecajima, a kada se to spoji s njihovim vrlo kratkim životnim vijekom, dobija se predmet koji precizno može pružiti dataciju konteksta u kojem se nalaze. Zatim, lule nose pečat majstora ili radionice te su izrađivane u različitim stilovima i različite kvalitete. Ovim karakteristikama se može otkriti nešto više o socijalnom statusu vlasnika lule, o tržištu iz kojeg se on snabdijevao,¹ ali i uveliko pomažu da se odredi njihovo porijeklo.

Prema posljednjim istraživanjima, prve lule mogu biti okvirno smještene u 8. st. pr. n. e., o čemu svjedoče one već otkrivene na prostoru današnje Argentine. Prema arheološkim istraživanjima bile su

¹ Higgins 1997: 129.

od raznovrsnog materijala – drveta, gline, kosti i kamena – i neuobičajeno velikih dimenzija. Nalažene su zajedno s predmetima poput cijevi za udisanje i pločica za sječenje duhana te drugih halucinogenih biljaka.² Treba imati na umu da je konzumiranje duhana kroz lulu samo jedan od načina njihove upotrebe. Lule su se koristile i za konzumiranje brojnih drugih opijata.

Počeci upotrebe duhana vežu se za američki kontinent, tačnije Meksiko. Samu naviku pušenja duhana razvili su američki starosjedioci, vjerujući u njegova ljekovita svojstva, što je bio jedan od glavnih razloga prenošenja ove biljke na evropski kontinent.³ Francuski ambasador Jean Nicot, po kojem je ova biljka i dobila naziv *Nicotiana*, sjeme duhana šalje kraljici Caterini de' Medici, odakle se duhan dalje prenosi u Španiju, Englesku, zatim njemačke zemlje te u prvoj polovini 17. st. dopijeva i u Austriju i Mađarsku.⁴ Uprkos velikoj popularnosti konzumiranja duhana, u određenom momentu dolazi i do zabrana korištenja. To je u konačnici rezultiralo i posebnim zakonom o zabrani pušenja u Turskoj (1605), Rusiji (1634) i Njemačkoj (1661).⁵ Potpune zabrane konzumiranja duhana ukinute su već krajem 17. stoljeća. Nakon tog se proizvodnja duhana povećava te on doživljava veliku popularnost kako na Istoku tako i na Zapadu.⁶

Za izradu keramičkih lula koristila se fina i dobro pročišćena glina, koja se utiskivala u dvodijelni kalup spojen s nekoliko čepova i izrađen od mekšeg kamena, drveta⁷ ili metala. Dijelovi od kojih se lula sastoji imaju različite nazive: čašica, glava ili prostor za duhan; zatim kamišluk, tuljac, vrat ili čibuk; te greben, peta ili kobilica.⁸

² Schavelzon 2009: 5.

³ Milošević-Topić 2011: 298.

⁴ Križanac 2007: 19.

⁵ Brusić 1987: 474.

⁶ Ibidem.

⁷ Milošević-Topić 2011: 259.

⁸ U ovom radu bit će korišteni nazivi: čašica, greben i kamišluk.

Sl. 1. Prikaz lule s osnovnim dijelovima
(prema: Danys-Wyżgoł 2018: 192; uredio Mustafa Uzunalić)

Razvojni tipovi lula mogu se pratiti iz dva pravca, s istoka i sa zapada.⁹ Tako se formiraju dva osnovna tipa, *zapadni* i *istočni*, koji se još naziva *mediteranski* ili *turski*. Osnovna razlika između tih tipova je u veličini čašice i dužini kamišluka. Zapadni tip je imao malu čašicu i duži kamišluk, a istočni tip obratno, veliku čašicu i kratak kamišluk¹⁰ na koji se stavljao kamiš čija dužina na ovom tipu lula varira od 1 do čak 4 metra. Kamiš se izrađivao od drveta ili trske.¹¹ Istočni tip glinenih lula nastaje u 17. st., na prostoru nekadašnjeg Osmanskog Carstva, s najboljim radionicama na prostoru Bugarske (Sofija i Varna) i Turske, u Carigradu i Burgasu.¹²

Pribor za paljenje i čuvanje duhana za lule bio je obavezan dio opreme svakog pušača. Osim žara, koji se hvata mašicama, za paljenje duhana najčešće se koristio kremen, kresivo i trud.¹³ Za čuvanje duhana služile su kutije i tzv. duhankese koje su pušači nosili sa sobom. Duhankesa je vrećica na čijem je otvoru provučena traka za vezivanje. Kutije za čuvanje duhana pravljene su od drveta, keramike i metala.¹⁴

Proizvodni centri *istočnog* tipa su locirani na području Italije, Austro-Ugarske te Osmanskog Carstva. Ove lule su pravljene u dvodijelnom kalupu, ispočetka od bjelkaste ili svijetlosive gline, a kasnije sve češće od crvenkaste gline. Dekoracije su često bile ugravirane u kalupu, mada su i nakon vađenja iz kalupa dodavane druge. Ukrasni motivi su bili veoma raznovrsni – utiskivanje i urezivanje geometrijskih, floralnih i vegetabilnih motiva, glaziranje lule, pozlata, pa u kasnijim

⁹ Milošević-Topić 2011: 259.

¹⁰ Bekić 1999: 250.

¹¹ Gusar 2008: 137.

¹² Zejnilhodžić 2013: 168.

¹³ Vrsta gljive koja raste na hrastu i bukvi.

¹⁴ Гачић 2011: 58–59.

periodima i natpisi, kao i pečati radionice u kojoj je lula proizvedena.¹⁵ Najljepše lule obično nose pečat majstora koji je prvenstveno garant kvalitete i porijekla lule, izrađen u obliku minijaturnog monograma s arapskim slovima u okruglom ili ovalnom okviru.¹⁶

Duhan i lula u Bosni i Hercegovini

Prve precizne vijesti o pojavi duhana u Osmanskom Carstvu donosi historičar Ibrahim Pečevi oko 1640. godine. Pečevija iznosi tvrdnju da su duhan 1600/1601. god. donijeli "engleski nevjernici", koji su ga nudili "kao lijek protiv nekih bolesti vlage".¹⁷ Otprilike tri godine poslije, 1604. god., u Sofiji je osnovan esnaf proizvođača lula.¹⁸

Početak proizvodnje duhana u Bosni i Hercegovini bilježi se u 17. stoljeću. Duhan je u Hercegovinu donesen trgovačkim vezama Mletačke Republike i Osmanskog Carstva.¹⁹ Mogao se slobodno uzgajati za vlastite potrebe, ali za trgovinu se morala imati dozvola za sadnju. Osmanska vlast uvodi monopol 1875. god., ali bez većeg djelovanja zbog zaposjedanja Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske već 1878. godine. U to vrijeme nije bilo organizirane prerade duhana. Postojali su obrtnici koji su rezali duhan ručno na tzv. havanu, a zvali su se havandžije. Prodajom takvog rezanog duhana bavile su se tutundžije, a takav rezani duhan prodavao se u posebnim trgovinama. U Sarajevu je 1880. god. bilo 68 takvih duhandžinica. Na takve obrte kao i na izvoz duhana država je ubirala porez.²⁰

Još iz vremena osmanske uprave zna se da su Travnik i Sarajevo imali svoje tutundžije (proizvođače i rezače duhana), đumrukčije (jedan duhanski đumrukdžija za kojeg se zna je Ibrahim-aga, sin Alije, iz Osmanbegove mahale, živio 1786. god.²¹), luledžije (jedini poznati travnički luledžija je Osman paša, živio 1788. god.²²) i čibukčije (čibukčija Salih je 1855. god. imao svoj dućan u bezistanu vezira Meh-

¹⁵ Šljivo-Efendić 2021: 20.

¹⁶ Stančeva 1975/78: 136.

¹⁷ Фотић 2005: 268.

¹⁸ Gusar 2008: 136.

¹⁹ Dundović 2019: 521.

²⁰ Ibidem.

²¹ Kreševljaković-Korkut 1961: 69.

²² Ibidem 70.

med-paše Kukavice).²³ Ali, osim duhana, koristio se i burmut, duhanski prah koji se konzumirao udisanjem kroz nos.²⁴

Narodna pjesma kaže da je u Bosni bio popularan kratki čibuk na luli, poznat kao *pajdak*, koji je bio i puno praktičniji od dugih. O tom kratkom kamišluku Kreševljaković je zabilježio sljedeće stihove:

*Krnje lule, čibuci pajdaci,
Po tome se poznaju Bošnjaci*²⁵

Proizvodnja lula na prostoru Bosanskog pašaluka još uvijek nije potvrđena arheološkim istraživanjima, iako brojni izvori spominju luledžije i zanate koji se vežu za konzumiranje duhana. Neki od izvora su Bašeskijin *Ljetopis*, popisni defteri iz Travnika, Sarajeva i Mostara, te se stoga može očekivati da su radionice postojale i u drugim zanatlijskim centrima.²⁶

Duhan i lula u Visokom

Kada govorimo o konzumiranju duhana u Visokom, valja navesti tekst koji je Franjo Murgić zabilježio na samom početku 20. st. od strane Ahmeta čauša Hudinovića i Halila Vranca:

Znam za dosta ljudi koji nisu nikada zapalili (pušili). Ne znam i ne pamtim zemana (vremena) kad se je počelo pušiti. Danas puši svako: djeca, žene, cure, momci, starci. Nema ni 20 godin kako su počele žene pušiti; ispočetka smo se srdili na žene što puše, a kad nam počеше prigovarati da mi po vani zidamo i pušimo a one da su uvijek kod kuće onda smo im pustili i nismo više branili. Danas popuše žene koliko i ljudi gotovo, ako ne i više. Danas imadu i kutije i nose ih sobom po sijelima, pa sve jedna drugu nude: "De zapali iz moje kutije", ili: "De promijeni iz moje kutije", pa zaduhane ko ljudi u kahvi.

Danas počmu pušiti od 16–18 godine, a kad mu je 20 godina, onda burgija na vas mah, na prahove. Duhan se savija u cigarčage, pa ih polovica skoro zadije cigaru u cigarluk; neki puše i bez cigarluka. I na male zemlane lule se puši, koje se nataknu na čibuk. Ima lula i drvenih, pa su okovane trnećetom (lim), i te su male. – Lula ima dva dijela; veći dio zove

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem 345.

²⁵ Kreševljaković 1927: 51–52.

²⁶ Uzunalić 2021: 120.

se: lula, a mani: kamišluk. U kamišluk se zadjene čibuk. Tekućina koja nastaje pušenem zove se zifir, a neispušeni duhan pri dnu u luli što se istresa: koka.

Kad se osuši lišće, puše ga djeca, kao: grahovo, orahovo, leskovo, lipovo; – da behar (cvijeće) mjesto duhana puše nisam čuo.

Ko jako puši, može popuшит na godinu dana i po dvadeset oka duhana, što na lulu, što da savija. Sredni pušač popuši do 10 oka, slabi pušač po 5 oka.

Šnofanac šnofaju, a zovu ga burmut, – nafija, – rapa. Onomu ko šnofa kažu da potprašuje, takovih nema ni 5: sami starci.²⁷

Drugi pisani izvor koji se tiče konzumiranja duhana u okolini Visokog navodi Midhat Šamić u svojoj studiji. On tu iznosi interesantan romantičarski opis grada putopisca Charlesa Pertusiera koji je kroz ove krajeve prošao početkom 19. stoljeća:

Voćke se uzdižu svuda unaokolo skromnog obitavališta porodica; tekuće vode natapaju ulice i doprinose još više njegovoj svježini; svaki kutak hladovine krije mnoštvo ptica, od kojih dopiru akcenti zadovoljstva: nikada njihov pjev ne prekida smrtonosno olovo.' A što se tiče stanovnika, oni su skromni: 'Bah i njegovi veseli zanosu nemaju pristupa na njihovim čutljivim skupovima'; ako jedan drugome dođu u posjet, čine to zato 'da bi se naslađivali kafom iz Jemena; da bi njenu aromu pomiješali sa mirisima duhana i aloje...'²⁸

Danas se u Zavičajnom muzeju Visoko čuva kolekcija od četiri primjerka keramičkih lula iz osmanskog perioda.²⁹ Analogijom i tipološkim shemama ovi se primjerci lula smještaju u 18. i 19. st., a analogije pronalazimo u Novom Sadu,³⁰ Beogradu,³¹ Dubrovniku³² i Temišvaru.³³

Lula inventarnog broja 420 (Sl. 4) pronađena je 1977. god. prilikom revizionih arheoloških istraživanja srednjovjekovnog lokaliteta Mili u Arnautovićima, Visoko. Lulu je u muzej dostavio arheolog Pavao Anđelić, ali bez ikakvog preciznijeg arheološkog konteksta, upravo jer

²⁷ Frano Murgić 2004: 22–23.

²⁸ Šamić 1966: 251.

²⁹ U radu su korišteni podaci iz inventarne knjige Etnografske zbirke Zavičajnog muzeja Visoko.

³⁰ Гачић 2011: 74.

³¹ Bikić 2012: 5.

³² Milošević-Topić 2011: 315.

³³ Kopeczny-Dincă 2012: 186.

pronađeni predmeti iz osmanskog perioda nisu bili naročito interesantni istraživačima.

Ta lula je izrađena od gline narančaste boje, dok su na površini vidljivi ostaci crvenkastog premaza. Kamišluk je poligonalne osnove s izbočenim vijencem. Greben obuhvata već dio dna čašice odakle se poligonalna čašica širi prema vani u obliku otvorenog cvijeta, po Robinsonovoj tipologiji³⁴ u oblik ljiljana. Donji dio čašice je ukrašen plastičnim horizontalnim grebenima, a u gornjem dijelu su vidljivi utisnuti romboidni ukrasi s četiri tačke u sebi. U unutrašnjem dijelu čašice su vidljivi tragovi gorenja. Po tipologiji Vladislava-Nikolaya³⁵ najbliža je tipu V, ali bez bližih sličnosti s nekim od podtipova.³⁶ Analogiju imamo u luli iz Petrovaradinske tvrđave.³⁷ Po tipologiji je datirana u 19. stoljeće.

Lula inventarnog broja 418 (Sl. 2) potječe s lokacije osnovne škole u Donjem Moštru. Pronašao ju je H. Šahinović prilikom otvorenja škole, u obližnjem šumarku.³⁸ U inventarnoj knjizi Zavičajnog muzeja pogrešno je zavedeno da je lula korištena za cigaru. Lula je izrađena od gline bjelkaste boje, ali su vidljivi tragovi crvenkastog premaza. Tipološki se ne može odrediti zbog lošeg stanja očuvanosti, ali se datiranjem može okvirno postaviti u 18–19. stoljeće.

Fragment lule inventarnog broja 419 (Sl. 3) narančaste je boje s tragovima sjajnog premaza. Nedostaje veći dio kamišluka i obod čašice. Kamišluk je imao valjkastu profilaciju a čašica je ukrašena vertikalnim brazdama koje se od grebena pružaju prema vrhu čašice. Analogije imamo u lulama iz Beograda,³⁹ Dubrovnika⁴⁰ i Temišvara,⁴¹ ali zbog lošeg stanja očuvanosti našeg primjerka te analogije se ne mogu sa sigurnošću potvrditi. Zbog stanja u kojem se nalazi lulu nije moguće sa sigurnošću tipološki odrediti, ali bi datacija po spomenutoj analogiji bila početak 18. stoljeća. Slučajni nalaz.

Lula inventarnog broja 741 (Sl. 1) izrađena je od gline narančaste boje, s crvenim premazom i glačane površine. Kamišluk je završen

³⁴ Robinson 1985: 152.

³⁵ Todorov-Markov 2010: 132.

³⁶ Bikić 2012: 7, lula 13.

³⁷ Gačić 2010: 123, lula 11.

³⁸ Etnografska zbirka, Inventarna knjiga, 418/79, 212.

³⁹ Bikić 2012: 5.

⁴⁰ Milošević-Topić 2011: 316.

⁴¹ Kopeczny-Dincă 2012: 186.

proširenim vijencem, sa tragom utisnutog točkića, a na sredini je ukrašen duplom urezanom linijom i motivom utisnutog točkića koji ga okružuju. Čašica lule je oštećena i zvonasto se širi prema vani, dok obod nije sačuvan. Na čašici su utisnuti ukrasni motivi u obliku sitnih krugova, a greben je oivičen trakom s urezanim cvjetnim motivima. S desne strane kamišluka nalazi se ovalni pečat s arapskim monogramom, koji je nažalost nečitljiv. Moguću analogiju nalazimo u Novom Sadu.⁴² Datacija je 18–19. stoljeće. Lula potječe s lokaliteta parka Ravne 2. Pronašla ju je 8. 3. 2019. god. arheologinja Amna Agić te donijela u Zavičajni muzej. Arheološki kontekst nalaza, korištena metodologija, tačna lokacija te cilj i namjera istraživanja nisu poznati. Po Robinsonovoj tipologiji spada u lule sa čašicom oblika ljiljana.

Bitno je napomenuti da se u blizini Visokog, u selu Lješevu, još uvijek održala tradicionalna lončarska djelatnost. Iako ova tradicija lončarske proizvodnje ne poznaje ili nije sačuvala u svom repertoaru keramičku lulu, interesantno je da lončari koriste istu vrstu bijele gline koju oni nazivaju *gnjila*, identičnu za izradu lula iz 17. stoljeća.⁴³

Na relativno kratkoj geografskoj udaljenosti, u selu Višnjica koje pripada Kiseljaku, lončari su još sredinom prošlog stoljeća u svojoj ponudi imali najmanje jedan tip lule. Te lule su premazivane tamno-crvenom bojom, dok su im ukrasni motivi bili rađeni utiskivanjem. Posljednji poznati lončar u Višnjici koji je izrađivao lule bio je Avdo Delić, a time se bavio i njegov otac Mujo.⁴⁴ Njihove dimenzije su bile: visina 3,30 cm, promjer čašice 3 cm, dužina kamišluka 2 cm, promjer kamišluka 1,50 cm.⁴⁵

Ovaj dragocjeni opis lule iz višnjičke radionice pruža osnovne podatke o lulama domaće provenijencije, ali je nedovoljno detaljan da bi ih se moglo razlikovati od lula sličnog ili istog tipa koje potiču iz drugih radionica, pa čak i drugih krajeva Osmanskog Carstva.

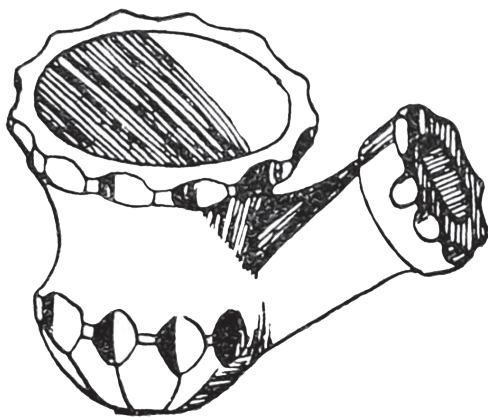
Skica lule (Sl. 2), također priložena u citiranom radu (Popović 1956), govori nešto više od samog opisa, s tim da se na njoj ne vide utisnuti motivi koje autor spominje. S druge strane, primjetni su urezani motivi na čašici te valjkasto izveden vijenac kamišluka s također urezanim motivima. Zbog slabog podudaranja skice s opisom

⁴² Гачић 2011: 74.

⁴³ Поповић 1956: 109.

⁴⁴ Ibidem 106.

⁴⁵ Ibidem 106.

Sl. 2. Prikaz skice lule
(prema Popović 1956: 107)

ovaj primjerak domaće lule treba uzeti s velikom dozom opreza, sve dok se uz pomoć novih izvora dilema ne riješi. Trenutno možemo pretpostaviti da je skica rađena bez svih detalja koje je lula na sebi sadržavala, a koji su bitni za njeno dalje istraživanje. Ono što jasno vidimo sa skice je to da lula po Robinsonovoj tipologiji pripada tipu s recipijentom u obliku ljiljana, što upućuje

na to da korištenje ovog oblika lule u Višnjici ne seže u prošlost dalje od 18. stoljeća.

* * *

Četiri primjerka lula iz Zavičajnog muzeja Visoko još uvijek nisu kontekstualizirana, iako najmanje jedna lula potječe s dokumentovanih arheoloških istraživanja. Ovo je primjer, s jedne strane, generalnog problema s predmetima iz osmanskodobnih stratigrafskih slojeva, koji su često poremećeni radovima iz kasnijeg perioda, dok je s druge pokazatelj koliko često se nedovoljno pažnje posvećivalo ovoj grani arheologije.

Datacijskom analizom obrađene lule su smještene u 18. i 19. stoljeće, period koji je obilježen burnim dešavanjima u Osmanskom Carstvu. Tipologija ovih lula ukazuje na to da u Bosanskom pašaluku, iako okarakterisanom kao provincija, uživaoci duhana koriste iste lule kao i u velikim centrima na Balkanu, ali i u samom srcu Osmanskog Carstva.

Ostaje nada da će se budućim arheološkim ali i arhivističkim istraživanjima ponuditi više podataka o ovoj problematici te da ćemo nešto više saznati i o lulama domaće provenijencije.

KATALOG

Inv. br. 741 Lokalitet: Park Ravne 2 Dimenzije: Dužina lule: 53 mm Promjer kamišluka: 15 mm Datacija: 18–19. st.	 Sl. 1.
Inv. br. 418 Lokalitet: U blizini O. š. Mula Mustafa Bašeskija, Donje Moštre Dimenzije: Dužina: 37 mm Promjer kamišluka: 16 mm Datacija: 18–19. st.	 Sl. 2.
Inv. br. 419 Lokalitet: Slučajni nalaz, nepoznato Dimenzije: Visina: 24 mm Dužina: 38 mm Datacija: početak 18. st.	 Sl. 3.

Inv. br. 420

Lokalitet: Arnautovići, Mili

Dimenzije:

Dužina: 55 mm

Visina: 39 mm

Promjer kamišluka: 12 mm

Promjer čašice: 28 mm

Sl. 4.

Bibliografija

Izvori

Etnografska zbirka Zavičajnog muzeja – Visoko, kolekcija keramičkih lula za kamiš.

Literatura

- Bekić, L. (1999): "Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXXII–XXXIII/3, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 249–279.
- Bikić, V. (2012): "Tobacco Pipes from the Belgrade Fortress: Context and Chronology", *Journal of the Académie Internationale De La Pipe* 5, Académie Internationale de la Pipe, Llangollen, 1–8.
- Brusić, Z. (1987): "Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisage u kornatskom arhipelagu", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26, Književni krug Split i Konzervatorski odjel u Splitu, Split, 473–490.
- Popović, Đ. C. (1956): "Lončarstvo u Bosni i Hercegovini I", *Glasnik Zemaljskog muzeja* XI, *Nova serija*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 95–122.
- Danys, K., Wyżgoł, M. (2018): "Smoking pipes from Old Dongola", u: *Dongola 2015–2016. Fieldwork, conservation and site Management* (ed. Godlewski W., Dzierzbicka D., Łajtar A.), University of Warsaw Press, 189–203.
- Dundović D. (2019): "Duhan u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini kroz povijest uzgoja i krijumčarenja", *Polic. sigur.* 28/4, Ministarstvo unutarnjih poslova RH, Policijska akademija, Zagreb, 517–541.
- Фотић, А. (2005): *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Clio, Beograd.
- Gačić, D. (2010): "Pipes from Petrovaradin Fortress, Serbia, in the collection of Novi Sad City Museum", *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 3, Académie Internationale de la Pipe, Llangollen, 121–130.
- Гачић, Д. (2011): "Луле из музејских збирки Србије", Каталог изложбе, Музеј града Новог Сада, Нови Сад.

- Gusar, K. (2008): "Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru", *Prilozi instituta za arheologiju* 25, Institut za arheologiju, Zagreb, 135–154.
- Higgins, D. A. (1997): "The identification, analysis and interpretation of tobacco pipes from wrecks", u: *Artefacts from Wrecks: dated assemblages from the Later Middle Ages to the Industrial Revolution* (ed. Redknapp, M.), Oxbow Monograph 84, Oxbow Books, Oxford, 129–136.
- Kopeczny, Z., Dincă, R. (2012): "Tobacco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara", *Ziridava Studia Archaeologica* 26/1, Editura Mega Print SRL, Cluj-Napoca, 167–190.
- Kreševljaković, H., Korkut, D. M. (1961): *Travnik u prošlosti*, Print book, Travnik.
- Kreševljaković, H. (1927): *Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave*, Narodna uzdanica, Zagreb, 15–58.
- Križanac, M. (2007): *Ars fumandi*, katalog izložbe, Muzej primenjene umetnosti, Beograd.
- Milošević, B., Topić, N. (2011): "Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku", *Starohrvatska prosvjeta* III (38), Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 297–328.
- Murgić, F. (2004): *Visoko u Bosni, Narodni život i običaji*, JU "Zavičajni muzej" Visoko, Visoko.
- Robinson, R. Cw. (1985): "Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora", *Hesperia – The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 54/2, The American School of Classical Studies at Athens, Athens, 149–203.
- Schavelzon, D. (2009): "National clay pipe summaries: Argentina", *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 2, Académie Internationale de la Pipe, Llangollen, 5–8.
- Stančeva, M. (1975): "O proizvodnji keramičkih lula u Bugarskoj", *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* 19–20, Muzej primenjene umetnosti, Beograd, 129–138.
- Šamić, M. (1966): *Francuski putnici u Bosni na pragu IX stoljeća*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Šljivo, E., Efendić N. (2021): *Predah: kahva i duhan u bosanskohercegovačkoj kulturi i tradiciji*, Katalog izložbe, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.
- Todorov, V., Markov, N. (2010): "Ottoman tobacco pipes from The National Museum of History in Sofia", *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 3, Académie Internationale de la Pipe, Llangollen, 131–140.

Uzunalić, M. (2021): "Keramičke lule iz zavičajne muzejske zbirke u Gračani", *Gračanički glasnik – Časopis za kulturnu historiju* 52/26, Monos, Gračanica, 119–128.

Zejnilhodžić, E. (2013): "Lule iz Novovjekovne zbirke Arheološkog muzeja Istre", *Histria archaeologica* 43/43, Arheološki muzej Istre, Pula, 163–191.

Popis priloga i slika u tekstu

Sl. 1. Prikaz lule s osnovnim dijelovima (Prema: Danys-Wyżgoł 2018: 192; uredio Mustafa Uzunalić)

Sl. 2. Prikaz skice lule (Prema: Popović 1956: 107)

Katalog

Sl. 1. Lula inv. br. 741 (Foto: Mustafa Uzunalić)

Sl. 2. Lula inv. br. 418 (Foto: Mustafa Uzunalić)

Sl. 3. Lula inv. br. 419 (Foto: Mustafa Uzunalić)

Sl. 4. Lula inv. br. 420 (Foto: Mustafa Uzunalić)

Summary

Ceramic pipes from the Regional Museum in Visoko

This paper deals with the collection of Ottoman ceramic pipes from the Regional Museum in Visoko, which contains a total of four pipes. We find analogies for these pipes in Novi Sad, Belgrade, Dubrovnik and Timisoara, and they can be dated to the 18th and 19th centuries. One of the samples comes from the archaeological excavations at the site of Mili in Arnautovići, led by Pavao Anđelić. The other two samples are stray finds from the area of the City of Visoko, and the last one comes from the site of the Park "Ravne 2". The pipes were processed according to Robinson's and Vladislav-Nikolay typological schemes. Today, these ceramic pipes are part of the rich Ethnographic collection of the Regional Museum in Visoko.

Habiba Efendira-Čehić i Dženana Arnautović

Kolekcije fotografija, dopisnih karti i razglednica iz Fototeke Zavičajnog muzeja Visoko – Prilog proučavanju porodice Vojnović iz Visokog

Apstrakt: Predmet rada je analiza fotografija, dopisnih karti i/ili razglednica iz muzejskih kolekcija, koji pored umjetničke i historijske vrijednosti nude obilje informacija značajnih za kulturnoantropološka, odnosno etnološka, sociološka i kulturna proučavanja. Pored njihovog vizualnog aspekta – fotodokumentarne vrijednosti, u radu se naglašava značaj tekstualnog/dopisnog sadržaja kao predmeta komunikacije i korespondencije između pošiljaoca i primaoca, odnosno između članova porodice, koji omogućava prodrijeti u genealošku nit jedne porodice i rekonstrukciju porodičnih veza. Istraživanje o porodici Vojnović, koja se doselila u Visoko iz Gospića (Hrvatska) krajem 19. st., potaknuto je radom na analiziranju fotografske građe iz zaostavštine Marice Vojnović (1892–1982), koja ujedno predstavlja centralnu figuru istraživanja. Građa je raspoređena u *Kolekciju fotografija iz zaostavštine Marice Vojnović* i *Kolekciju fotografija iz perioda prije II svjetskog rata* Fototeke Zavičajnog muzeja i u izvornom obliku predstavlja porodični fotoalbum, nastao putem razmjene fotografija i dopisne korespondencije koja se odvijala u periodu od kraja 19. do sedamdesetih godina 20. stoljeća. Rad obuhvata prikaz i opis članova porodice Vojnović, njihove bliže i dalje rodbine, te porodične i bliske prijatelje s kojim se vršila dopisna razmjena. U radu su predstavljeni svi relevantni podaci o porodici Vojnović crpljeni iz muzejske fotografske građe, dopisnog sadržaja, arhivskih i drugih dostupnih izvora.

Ključne riječi: fotografija, dopisna karta, razglednica, porodični album, porodična fotografija, porodica Vojnović, Visoko, kolekcije fotografija, zaostavština Marice Vojnović, Zavičajni muzej Visoko

Uvod – Fotografska građa iz zaostavštine Marice Vojnović

Fotografija kao jedan od genijalnih izuma 19. st. omogućila je da se riječi kao pisanom svjedočanstvu pridruži i slika, koja će svojom vizuelnom dokumentarnošću smanjiti subjektivnost pisane riječi. Fotografijom

se posredstvom svjetla, a upotrebom fotoaparata, vizualno bilježi trenutak realnog svijeta u nekom određenom trenutku sadašnjosti, koji će s vremenom postati prošlost. Vjerodostojnost fotozapisa zavisi od autorske umješnosti i zastupljenosti dužeg niza tehnoloških faktora. U tome se ogleda njena opća vrijednost. U muzejima fotografije nisu samo muzejski dokumenti nego i muzejski predmeti – predmeti koji imaju svoju priču i koji je pričaju.¹

U Zavičajnom muzeju Visoko od 1981. god. čuva se zaostavština Marice Vojnović, Visočanke (1892–1982).² Muzejskom fundusu pripao je pokretni dio zaostavštine, tačnije tekstilno pokućstvo i namještaj, predmeti sakralne i profane umjetnosti, lični dokument i obiman fotografski materijal s preko 184 fotografije. Predmeti su raspoređeni u etnografsku i umjetničku zbirku, dok su lični dokument, novinski isječak i obimna fotografska građa postali dio muzejskih kolekcija Fototeke.³

Fotografska građa zaostavštine raspoređena je u dvije muzejske kolekcije: *Kolekciju fotografija iz zaostavštine Marice Vojnović* (KV F ZMV) i *Kolekciju fotografija iz perioda prije II svjetskog rata* (PP II SR F ZMV).⁴ Sistematizirana je na: dopisne karte s fotografijama, dopisne karte s prazničnim motivima – čestitke, s gradskim i seoskim motivima / pejzažima, s urbanom arhitekturom i reprodukcijama umjetničkih djela, portretne fotografije, lični dokument s identifikacijskom fotografijom vlasnice i jedan iskruženi novinski članak, odnosno ženski portret. Prema karakteru fotografskog snimka, fotografije su podijeljene na portretne i dokumentarne. Većina fotografija s dokumentarnim predznakom odnosi se na porodična i prijateljska okupljanja, dešavanja i slave, ali su zastupljene i fotografije sa zabilježenih javnih

¹ Maroević 2000: 13–16.

² Ulazna knjiga muzejskog materijala Zavičajnog muzeja Visoko broj 289, od 5. 1. 1981. godine. O Zaostavštini M. Vojnović do sada su publikovana dva rada (Efendira-Čehić – Arnautović 2020a, Efendira-Čehić 2020a) i katalog izložbe (Efendira-Čehić – Arnautović 2020).

³ Tokom 2021. god. Zavičajni muzej Visoko realizirao je projekat digitalizacije fotografija i predmeta zaostavštine Marice Vojnović iz muzejskog Fundusa u okviru “e-Muzej” veb-platforme za sve digitalne muzejske zbirke. Predmeti iz zaostavštine M. Vojnović mogu se pogledati u Etnografskoj i Umjetničkoj zbirci, a fotografska građa u Fototeci. Link za pristup: <https://app.e-zavicajnimuzej.com/>.

⁴ Više vidjeti: “Popis kataloških jedinica fotografske građe iz zaostavštine Marice Vojnović u Fototeci Zavičajnog muzeja u Visokom”, Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 38–42.

skupova, koji su se održavali povodom nekih historijskih događaja.⁵

Riječ je o albumu porodičnih i prijateljskih fotografija s dopisnim kartama koje je porodica prvobitno skupljala, razmjenjivala i primala te na taj način sačuvala kao porodični album datiran u period od kraja 19. st. sve do smrti njenih članova. U tom kontekstu ova građa predstavlja pikturalnu i sadržajno-pisanu dokumentaciju s izvornim podacima o različitim porodičnim, poslovnim i privatnim vezama, poslovnim ili vojnim dužnostima, selidbama iz jednog u drugi grad, društvenom angažmanu, prijateljskim krugovima, te javnim događajima poput pozorišnih predstava, vjenčanja, komemorativnih sku-

pova, sportskih natjecanja, izleta, đurđevdanskih uranaka.⁶ Riznica dokumentarno-biografskih podataka potakla je da se jasnije i detaljnije istraži i rekonstruiše porodični i društveni život, kultura i običaji koje je prakticirala porodica Vojnović od svog doseljenja u Visoko krajem 19. st. do smrti zadnjeg člana ranih osamdesetih godina 20. stoljeća. Ujedno, istraživanje je potaklo i na razumijevanje fotografije u muzejskoj praksi, ističući njen višestruk doprinos u sociokulturnim / etnološkim proučavanjima, naročito dopisnih karti s fotografijom kao načinom komunikacije u kontekstu genealogije.

Sl. 1. *Portret mladih dama: Marica i Natalija Vojnović*, dopisna karta s fotografijom: smeđi tonovi, 8,1 x 11,3 cm; ne prije 1905. – ne poslije 1915.

(KV F ZMV, inv. br. 1996/54)

⁵ Efendira-Čehić – Arnautović 2020a: 207–212.

⁶ Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 6–34, 38–42.

**Pikturalni i tekstualni izvor biografskih podataka o
porodici Vojnović kroz *Kolekciju fotografija
iz zaostavštine Marice Vojnović (KV F ZMV) i Kolekciju
fotografija iz perioda prije II svjetskog rata
(PP II SR F ZMV) – statistički i analitički podaci***

Kolekcije muzejskih fotografija i razglednica imaju vrijednost kulturnoantropološkog dokumenta. Njihov vizuelni sadržaj – fotografija – otkriva mnoštvo podataka na metaforičkoj i objektivnoj razini. Priroda fotografije je dualna, jer je sama po sebi na granici subjektivnog i objektivnog, odnosno između umjetničkog čina (autorskog izraza fotografa / umjetnika) s primarnim estetskim vrijednostima i fotodokumentarne zabilješke s karakteristikama kulturnohistorijske vrijednosti.⁷

Neraskidiva povezanost između porodične fotografije / fotografije i dopisne karte – razglednice ogleđa se u tome da svaka na svoj način djeluju u službi kako pojedinca tako i društva u cjelini. Razglednica objedinjuje masovnu i osobnu komunikaciju te javnu i porodičnu historiju. U kontekstu javne historije podrazumijevaju se vrijedni podaci zabilježeni na slikama razglednica: arhitektonski, urbanistički, etnografski i historijski, dok porodičnu historiju čine razglednice koje, skupljene u albumima, govore o porodičnim vezama, neredovitim događajima (putovanja) i međusobnim odnosima.⁸

Počnimo od porodične fotografije koja zauzima posebno mjesto u raznovrsnom fotografskom svijetu. Legat M. Vojnović u svojoj zaostavštini posjeduje značajan broj porodičnih fotografija koje zapravo predstavljaju temelj ovog rada. S. Sontag u svojim esejima *O fotografiji* ističe kako svaka porodica pomoću fotografija konstruiše svoju portretsku hroniku – prenosivi skup slika koji svjedoči o njenoj povezanosti. Na taj način fotografija postaje obred porodičnog života.⁹ M. Vodopija u članku "Obiteljski album" navodi kako se "porodičnom fotografijom potvrđuje ljudska potreba za idealiziranjem svijeta u kojem živimo, te da porodični album odražava više zamišljeni nego ostvareni red".¹⁰ U

⁷ Ivanuš 2000: 22; Puljar 1997: 159, 160.

⁸ Puljar 1997: 155.

⁹ Sontag 1977: 17, 18.

¹⁰ Vodopija 1976: 25–26.

svom drugom članku o fotografiji "Obiteljska fotografija: suvenir emocija", M. Belaj zaključuje da na fotografijama u porodičnim albumima nije vidljiva samo fizička sličnost već se uz određene slike na neki način vezuju i zajednička sjećanja koja se uvijek iznova pričaju dok se fotografije gledaju.¹¹ U članku "Obiteljska fotografija kao kreiranje i arhiviranje (poželjne) stvarnosti" M. Belaj smatra da je auru porodične fotografije koja se ostvaruje sjećanjem neophodno njegovati jer tako preživljava svaki idealni porodični trenutak te zaključuje da "ključno mjesto za razumijevanje uloge i značenja koje porodična fotografija ima u životu pojedinaca kao dijela porodice proizilazi iz razumijevanja odnosa koji fotografska snimka ima sa stvarnošću".¹² Porodična fotografija postoji kao intimni porodični suvenir koji i u digitalnom dobu predstavlja nepresušni izvor emocija i sjećanja.¹³

Dopisne karte – razglednice govore o kulturi vremena u kojem su nastale, o mjestima koje prikazuju i o ljudima koji su ih stvarali, a ako obratimo pažnju samo na slikovni dio, fotografiju, otkrit ćemo mnoštvo podataka o načinu života, uvjerenjima i nastojanjima određenog mjesta i vremena.¹⁴ Razglednica tokom vremena zadržava svoju osnovnu shemu: slika (najčešće fotografija) s jedne i pisani sadržaj s druge strane.¹⁵ Funkcija i značenje razglednice je dvostruko. Razglednica kao komunikacijski medij ima mnogostruka značenja: značenje dokumenta, dokaza iskustva, sjećanje, podsjetnik, promoviranje kraja i značenje poruke ispisane na poledini. Odabirom i kupovinom dobija vrijednosti koje nije posjedovala ranije jer je odabrana za određenu osobu, dok činom ispisivanja poledine razglednica dobija svoju apsolutnu vrijednost. Ispisana, poslana i primljena razglednica potpuno je jedinstvena.¹⁶ Također, razglednica se ostvaruje i u funkciji fotografije. Kada zanemarimo poledinu razglednice i u potpunosti se posvetimo slikovnom prikazu, tada razglednicu stavljamo u kontekst fotografije. To se događa ako razglednicu namjenjujemo sami sebi, za sjećanje – npr. ponekad je zabranjeno fotografisanje umjetnina i unutrašnjosti

¹¹ Belaj 2006: 92.

¹² Belaj 2008: 147–148.

¹³ Belaj 2009: 301–302.

¹⁴ Puljar 1997: 159.

¹⁵ Ibidem 158.

¹⁶ Ibidem 153–154.

nekih objekata ili jednostavno želimo kupiti profesionalnu fotografiju u obliku razglednice.¹⁷

Prateći dopisni sadržaj na fotografijama, utvrđeno je da se razmjena fotografija i dopisna korespondencija odvijala u kontinuiranom periodu od kraja 19. st. do sedamdesetih godina 20. st. na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Austrije, Mađarske i Češke. Iz određenog hronološkog okvira proizašla je periodizacija razmjene / slanja / primanja fotografske i pisane korespondencije. Odvijala se između članova porodice Vojnović iz Visokog i članova porodice, rodbine i prijatelja kontinuirano u periodu 1878–1975, od austrougarskog perioda, preko perioda I svjetskog rata, perioda između dva svjetska rata i poslijeratnog perioda, sve do sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Međutim, uvjetovano ličnim i društvenim životom članova porodice Vojnović te geopolitičkim prilikama i promjenama na teritoriji Bosne i Hercegovine, zemalja u regionu i ratnih zbivanja na svjetskom nivou, intenzitet razmjene fotografija s pisanom korespondencijom varirao je.

Fotografije s dopisnim sadržajem datirane su potpisom pošiljaoca u manjem broju, tačnije 58 datiranih jedinica od ukupno 184. Za preostali dio inventara izvršena je okvirna datacija na osnovu relevantnih dokumentarno-historijskih podataka koje pruža pikturalni sadržaj: starosna dob identifikovanih portretisanih lica, moda / način / stil odijevanja, pečat fotografa / fotoateljea i period u kojem je djelovao, poštanska markica i pečat mjesne pošte odakle je dopisna građa prometovala / saobraćala, mjesto ili radnja u kojem je portretisano društvo fotografisano, kao i sve druge informacije koje crpimo iz fotografije kao muzejske građe.¹⁸

¹⁷ Ibidem 155.

¹⁸ Maroević 2002: 13–16; Šiftar 2002: 101–103.

Sl. 2. *Svečani ručak vojnika*, fotografija: smeđi tonovi, 12 x 9 cm; ne prije 1878. – ne poslije 1918. (KV F ZMV, inv. br. 1996/114)

Statistički podaci iz hronološkog pregleda govore da su nastanak, procesi razmjene i sakupljanja fotografske i dopisne građe iz zaostavštine M. Vojnović započeli posljednjih decenija 19. stoljeća.¹⁹ Iz austrougarskog perioda, od 1878. do 1917. datirano je 57 fotografija. U period između dva svjetska rata, od 1920. do 1939, datirano je 116 fotografija, te se s pravom može konstatovati da je to period u kojem se fotografska i dopisna razmjena najviše odvijala. Za vrijeme II svjetskog

¹⁹ Sačinjen je hronološki pregled datirane fotografske građe iz zaostavštine M. Vojnović iz kojeg se crpe statistički podaci o razmjeni fotografskog i dopisnog sadržaja: (2) fotografije datirane od 1878; (2) od 1885; (2) od 1890; (4) od 1895; (5) od 1900; (12) od 1905; (1) od 1906; (1) od 1907; (2) od 1910; (2) od 1911; (6) od 1912; (1) od 1914; (15) od 1915; (2) od 1917; (20) od 1920; (1) od 1921; (5) od 1922; (1) od 1923; (10) od 1925; (4) od 1926; (1) od 1927; (2) od 1928; (2) od 1929; (19) od 1930; (2) od 1931; (2) od 1932; (7) od 1933; (10) od 1934; (17) od 1935; (7) od 1938; (1) od 1939; (5) od 1940; (2) od 1941; (1) od 1942; (1) od 1945; (1) od 1946; (1) od 1947; (1) od 1950; (1) od 1954; (1) od 1955; (1) od 1963; (1) od 1966. godine.

rata (1939–1941) razmijenjene su svega 4 fotografije s dopisnim sadržajem, na osnovu čega se zaključuje da je u ratnom periodu razmjena svedena na minimum. U poslijeratnom periodu, od 1946. god., kontinuitet razmjene je u opadanju s ukupno 7 fotografija, te se prekida oko dvije decenije kasnije. Pretpostavlja se da je razlog tome zdravstveno stanje M. Vojnović.²⁰

Sl. 3. Vaskrsna čestitka od M[...]. (Višegrad 31. 3. 1906), dopisna karta s fotografijom nove zgrade željezničke stanice u Višegradu: sivo-bijeli tonovi, 8,9 x 13,9 cm. (KV F ZMV, inv. br. 1996/13)

²⁰ U zabilješci o preuzimanju zaostavštine M. Vojnović iz 1981. god., konstatovano je da je M. Vojnović bila već starica u poznim godinama, teško bolesna i bez adekvatne njege, te je zbrinuta od strane institucija tadašnje lokalne zajednice i Centra za socijalni rad: *S obzirom da se niko od bližih srodnika starice nije javio, brigu o smještaju i njezi pomenute samohrane starice već duže vremena preuzeo je Centar za socijalni rad u Visokom. Već odavno senilnu, bolesnu i zapuštenu staricu smjestio je u Dom starih lica u Nedžarićima, te preuzeo i snosio troškove njenog smještaja i njege. Prijedlog načelnika SO Visoko da se iz njene zaostavštine odaberu i predaju u Zavičajni muzej. Inventarna knjiga Etnografske zbirke Zavičajnog muzeja Visoko, 260.*

U kolekcijama KV F ZMV i PP II SR ZMV nailazimo na 18 dopisnih karti iz zaostavštine M. Vojnović koje su saobraćale poštanskim putem u vrijeme kada je Bosna i Hercegovina bila u sklopu Austro-Ugarskog Carstva i Kraljevine SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije. Tome u prilog idu neke od cjelovito očuvanih poštanskih markica i poštanskih pečata gradova iz kojih, ili u koje je dopisna karta prometovala putem pošte, što je poslužilo preciznijem datiranju građe i njenog sadržaja. Među njima se izdvaja i cjelovito očuvan pečat Pošte u Visokom iz perioda 1920–1925. god. (Sl. 9).

Najstarije datirane su fotografija *Svečani ručak vojnika* (Sl. 2) iz perioda 1878–1918. god. i dopisna karta s fotografijom nove zgrade željezničke stanice u Višegradu (Sl. 3) iz 1906. godine. Najkasnije datirane su fotografije *Svojoj tetki od Svjetlane* (Ploče, 10. 4. 1966) i *Dragoj tetki od njenog Damira*, iz perioda 1950–1975. godine.²¹

Dopisne karte i fotografije koje su saobraćale poštanskim putem ili posredstvom razmjene, adresirane su na porodicu Vojnović u Visokom i imenovane isključivo na dva imena: na Petra (3) i Maricu (36).

Utvrđeno je da se pisana korespondencija i razmjena fotografija na dopisnim kartama porodice Vojnović odvijala:

- s bližim članovima rodbine: učestalo s Danilom, Natalijom i njihovom kćerkom Rajkom (Sarajevo); rjeđe sa Svjetlanom (Ploče) i Milicom (Beograd);
- učestalo s bliskim porodičnim prijateljima porodice Vojnović: porodicom Tresiglavić (Višegrad), te manje učestalo s Fatimom i Salihom Č. (Mostar), Muharemom (Lijevo / Livno), Milenijom i Svetozarom Stojković (Dobrun – Bosna, Sereni, Kragujevac);
- učestalo s porodicom Mihaliček: Matildom, Nikolom, Ljubom, Jelenom i Zdenkom (Visoko, Sarajevo, Zagreb, Beograd, Nymburk);
- učestalo s prijateljicama: Anđom Ilić, Anđelijom Stolić, Danicom Savić, Dragicom Bošković, Dragicom Vojnović, Fahirom Džanano-
vić, Gospavom Mitrović udatom Komljenović, Gospavom Plavšić, Maricom Blažević, Maricom Ostojić, Marijom Andrić, Marom Milić, Melanijom Stanišić udatom Gavrilović, Milkom Stanišić, Miljom iz Višegrada, Radojkom Dabić, Sonjom iz Sarajeva, Stankom Radivojević i Višnjom Lazarević (19 identifikovanih prijateljica);

²¹ *Svojoj tetki od Svjetlane* (Ploče, 10. 4. 1966), KV F ZMV, inv. br. 1996/146. *Dragoj tetki od njenog Damira*, KV F ZMV, inv. br. 1996/145, datacija: ne prije 1950. – ne poslije 1975. godine.

- učestalo s prijateljima: Vasiljevićem (Skoplje, Visoko) i Pantom Lazićem (Visoko); manje učestalo s prijateljima Fera Antom (Zagreb), Milanom Ć., Milanom iz Visokog i Novicom Terzićem (Budimpešta).

Nekoliko fotografija iz zaostavštine M. Vojnović nastalo je u okviru organizovanih javnih društvenih, kulturnih i sportskih dešavanja koja su obilježila Visoko u periodu prije i između dva svjetska rata, a u kojima je uzela učešće i M. Vojnović. To su:

- Fotografija članova tamburaškog orkestra i horske sekcije jednog od kulturno-umjetničkih društava u Visokom iz perioda 1915–1925. god. (Sl. 4). Budući da je Srpsko pravoslavno društvo "Milutinović" Visoko njevalo horsku i tamburašku sekciju, moguće je da je riječ o fotografskom snimku sekcija ovog društva u punom sazivu.²²

Sl. 4. *Portret članova tamburaškog orkestra i horske sekcije kulturno-umjetničkog društva (?), fotografija: smeđi tonovi, 13,9 x 8,8 cm; ne prije 1915. – ne poslije 1925. (KV F ZMV, inv. br. 1996/122)*

²² Džambazov 2013: 59, 60, fusnota 2.

- b) Fotografija izvođača predstave *Smrt majke Jugovića* (Sl. 8) članova amaterske pozorišne sekcije Sokolskog društva u Visokom, snimljenih na pozornici po završenoj dramskoj izvedbi, iz perioda 1934–1936. godine.²³
- c) Fotografija Lovačkog društva u Visokom (Sl. 5) iz perioda 1915–1925. godine. Na fotografiji je grupa mješovitog društva muških i ženskih članova. Lovačko društvo u Visokom osnovano je oko 1920. godine.²⁴ Fotografija je upućena M. Vojnović s posvetom, kao uspomena od prijateljice Višnje Lazarević (četvrta s desna, stoji).
- d) Fotografija članova / igrača nogometnog kluba *Jadran* iz Visokog, snimljenih ispred gola 1934. godine.²⁵
- e) Fotografija *Đurđevdanski uranak* nastala u periodu 1930–1940. god., na kojoj je snimljeno mješovito društvo Visočana s proslave narodnog običaja Đurđevdana.²⁶ Pretpostavlja se da je nastala u okolini Podlugova. U snimljenoj grupi nalaze se i bliski prijatelji porodice Vojnović, u krugu svojih porodica.
- f) *Komemorativna sjednica povodom smrti kralja Aleksandra, održana u Sokolskom domu Visoko*, 18. 10. 1934.²⁷

²³ Džajić 2014: 362, Sl. 287; Efendira-Čehić, Arnautović 2020: 11, 42, Kat. br. 180.

²⁴ Udruženje Lovačko društvo "Srndać 1920" Visoko navodi: "Pisani tragovi kazuju da je Lovačko društvo formirano 1920-te god., kada je okupljalo 55 članova iz Kaknja, Vareša, Ilijaša, Breze i Visokog, sa sjedištem u Visokom. Prvi predsjednik društva bio je Salih ef. Ahić, a funkciju sekretara obavljao je Pavle Andrašić." Više vidjeti: <http://www.srndac1920.ba/o-nama/>; Handžić 2001: 57–59. U periodu gradnje Sokolskog doma u Visokom, 1930–1932. god., zabilježen je podatak da je najveći prilog za izgradnju dalo Lovačko društvo i to u iznosu od 30.000 dinara. Nakon izgradnje Sokolskog doma (1934), pored ostalih kulturnih i sportskih društava, i Lovačko društvo Visoko je dobilo svoje prostorije. Džajić 2014: 386, 388.

²⁵ *Sportski nogometni klub Jadran iz Visokog (1934)*, PP II SR, F ZMV, inv. br. 1898/234. Igrači nisu identifikovani. *Jadran* je jedan od najstarijih sportskih klubova u Visokom: "Ljubitelji fudbala 1922. god. osnovali su nogometni klub pod nazivom *Soko*. Iste godine izmijenjen je i naziv kluba u Sportski klub Jadran Visoko." Stanišić 1989: 49–51; Jazić 2010: 11–13.

²⁶ *Đurđevdanski uranak u Podlugovima (?)*, PP II SR, F ZMV, inv. br. 1899/235, datacija: ne prije 1930. – ne poslije 1940. godine. Jurjevo, Jurjevdan ili Đurđevdan je narodni praznik stanovnika visočkog kraja, koji protiče u narodnim okupljanjima i teferičima. Kardaš et al. 2021: 312, 313.

²⁷ *Komemorativna sjednica povodom smrti kralja Aleksandra, održana u Sokolskom domu Visoko*, PP II SR, F ZMV, inv. br. 1900/236, 18. 10. 1934. godine. Fotografija je nastala na dan kada je obilježen Dan žalosti u svim gradovima Kraljevine Jugoslavije. Tog dana "[...] na dan sahrane Blaženo-počivšeg Viteškog Kralja Aleksandra I

Sl. 5. Janda Zicman i Lovačko društvo iz Visokog – Mojoj miloj i zlatnoj Marici Vojnović: *Ljubi te tvoja Višnja*, datacija: ne prije 1915. – ne poslije 1925. god. (PP II SR, F ZMV, inv. br. 1897/233)

Na osnovu dokumentovanih pikturalnih i tekstualno-sadržajnih podataka iz fotografske građe i analičkog sadržaja došlo se do mnogobrojnih biografskih crtica porodice Vojnović na osnovu kojih je bilo moguće definirati jasniju priču o članovima porodice, njihovom porijeklu, životu i radu u Visokom. Prikupljene podatke iz fotodokumentarne i pisane građe muzejskih fotografskih kolekcija potvrdili su dodatni izvori iz arhivske građe: Domovnika srpskih pravoslavnih porodica u Visokom (1930), Popisa pravoslavnih visočkih porodica Visočke nahije (1922–1927), Indeksa prireza Opštine Visoko (1936–1942), Matične knjige umrlih Visokog za 1930, ali i prikupljene dokumentacije iz javnih institucija: Matičnog ureda Gradske uprave Visoko, JKP Gradska groblja Visoko i KJU Gerontološkog centra u Sarajevu.

Ujedinitelj” Opštinska uprava Visoko organizirala je žalobnu službu Božiju u svim vjerskim institucijama – hramovima, po rasporedu: u 9:00 sati u katoličkoj crkvi, u 10:00 sati u pravoslavnoj crkvi, u 11:00 sati u džamiji i u 11:30 sati u sinagogi.” Dopolisi Sreskog načelstva u Visokom: Broj: 82/34, 10. oktobar 1934; Broj 1.117/54, 12. oktobra 1934; Broj 15.752/34, 17. oktobra 1934; Kutija IX, Opštinski arhiv Opštine Visoko, Zavičajni muzej Visoko (OAOV ZMV).

Za dodatna tumačenja o članovima porodice Vojnović razgovaralo se i s nekolicinom sugrađana iz njenog susjedstva, čija su kazivanja potvrdila prikupljene podatke. Njihova kazivanja su zanimljiva, ali i dragocjena za istraživanje jer su je lično poznavali.²⁸

Porodica Vojnović iz Visokog

Porodica Vojnović iz Visokog pravoslavna je porodica rodом iz naselja Medak u Gospiću, (Lika, Hrvatska).²⁹ Krsna slava porodice je na Đurđevdan, 6. maja, a zaštitnik porodice je sveti Đorđe.³⁰

Prve podatke i pomen o Vojnovićima iz Visokog nalazimo u Popisu pravoslavnih porodica iz *Visočke nahije* Milenka Filipovića koji je u periodu 1922–1927. boravio u Visokom.³¹ U popisu pravoslavnih porodica zabilježene su dvije porodice prezimena Vojnović: jedna u Visokom (gradu) i jedna u selu Monjare. Za porodicu Vojnović u Visokom navodi da je “glava porodice udovac, porijeklom iz sela Medak, Lika. Slavi Đurđevdan”.³² Na osnovu navedenog može se zaključiti se da je u gradskom dijelu Visokog do 1927. bila nastanjena samo jedna porodica Vojnović.³³

²⁸ Kazivači su bili: Esad Durajlić (1928), Slobodan Cico Vasiljević (1938–2021), Rabi-ja Greda (1941), Ismet Karasalihović (1946–2020), Predrag Predo Mitrović (1950) i Zdenko Antović (1957), svi iz Visokog.

²⁹ Prema informacijama dostupnim na digitalnoj platformi za genealogiju / rodoslovlje Hrvatske *Acta Croatica*, navodi se da su “Vojnovići u Hrvatskoj većinom Srbi, dobrim dijelom iz okolice Gline, ali su često i Hrvati iz okolice Omiša. U prošlom stoljeću relativno najviše hrvatskih stanovnika s ovim prezimenom rođeno je u gradovima Zagrebu i Splitu. U Crnom Potoku u okolici Gline svaki treći stanovnik prezivao se Vojnović.” Preuzeto s: <https://actacroatica.com/hr/surname/Vojnovi%C4%87/>. Porijeklo prezimena potiče još iz srednjeg vijeka. Naime, Vojnovići su bili srednjovjekovna srpska vlasteoska porodica. Više vidjeti: Фајфрић 2006: 18–25, 200.

³⁰ Da je zaštitnik porodice Vojnović iz Visokog bio sv. Đorđe, potvrđuje i Ikona sv. Đorđa, inv. br. 8, Umjetnička zbirka ZMV, koja pripada zaostavštini M. Vojnović. Efen-dira-Čehić 2020a: 300.

³¹ Filipović 1928.

³² Ibidem 450.

³³ U periodu između dva svjetska rata u Visokom se nastanjuje još jedna porodica Vojnovića. Riječ je o učiteljici Dragici Vojnović koja je stanovala u neposrednoj blizini M. Vojnović. Prema riječima kazivača Esada Durajlića saznajemo da je *S druge strane ulice, preko puta Maricine kuće, stanovala učiteljica Dragica Vojnović sa sestrom. Ne zna se sa sigurnošću da li je u pitanju rodbina M. Vojnović iako se obje isto prezivaju.* (Kazivanje Esada Durajlića, rođ. 1928, iz Visokog, zabilježeno 10. 10. 2019. u

O Vojnovićima podatke nalazimo i u arhivskoj dokumentaciji Srpske pravoslavne crkvene opštine Visoko. U matičnim knjigama pravoslavnih porodica opštine Visoko, registru *Domovnika pravoslavnih porodica crkvene opštine u Visokom* – popisu porodica za 1930. god. zabilježeno je da je *Petar Vojnović udovac, rođen 1858. godine. Dan smrti zabilježen novembar 1, godina 1930. Broj matice: 64.* Ispod njegovog imena zapisano je *sinovka Marica* rođena 1892. godine. U dokumentu je za oba člana zabilježena adresa stanovanja Ulica Hadžimehanovića br. 2, što odgovara današnjoj Ulici Delahmetovića. Ovo su ujedno i jedini zabilježeni podaci o Vojnovićima u spomenutom dostupnom izvoru.³⁴

Na osnovu podataka iz Matičnog ureda Gradske uprave Visoko – Matične knjige umrlih Visočana za 1930, koja je nastala prepisom podataka iz Parohijske knjige umrlih (1930), zabilježeno je da je “Petar Vojnović rođen 1858. godine. Umro je u 72. god. života, 1. novembra 1930. godine. Po zanimanju je bio penzionisani *financ udst. kasarne*.”³⁵ Ovo su ujedno za sada jedini utvrđeni i kompletirani podaci o jednom članu porodice Vojnović, Petru. Također, u elektronskom sistemu Matičnog ureda Gradske uprave Visoko dokumentirano je da je “Petar Vojnović sin Mihaila i Ane Vojnović.”³⁶

Na osnovu dokumentacije iz JKP Gradska groblja Visoko u dijelu za pravoslavno stanovništvo nalazi se porodična grobnica Vojnovića s četiri grobna mjesta.³⁷ U porodičnoj grobnici sahranjena su tri člana

Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović) Na osnovu podataka iz JKP Gradska groblja Visoko, Dragica je sahranjena s Desankom u drugoj porodičnoj grobnici Vojnovića, što ukazuje da istoimene porodice nisu u bližem srodstvu. U kolekciji Fotografija iz zaostavštine M. Vojnović, Dragica Vojnović se nalazi na više fotografija. Fotografišu se u periodu 1940–1955. u krugu zajedničkih prijateljica *Stanke Radivojević, Marije Andrić i Fahire Džananović*. Fotografije su snimljene u bašti M. Vojnović, što je potvrdio kazivač Zdenko Antović koji je odrastao u kući čija je bašta graničila s baštom M. Vojnović. (Kazivanje Zdenke Zdene Antovića, rođ. 1957, iz Visokog, zabilježeno 6. 11. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović)

³⁴ Domovnik, Popis pravoslavnih porodica Srpske pravoslavne crkvene opštine u Visokom, 1930. Arhiv Crkve sv. Prokopija, Visoko. Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 9.

³⁵ Matična knjiga umrlih Visokog (1930), br. protokola 1587/64, 479, Matični ured Gradske uprave Visoko, Visoko.

³⁶ Matični ured Gradske uprave Visoko, Visoko, br. protokola 1587/64, 479.

³⁷ “U Matičnoj knjizi ukopanih na Gradskom groblju u Visokom nema gore navedene Marice Vojnović, te isto tako ne postoji nadgrobni spomenik sa navedenim imenom i prezimenom. Na Gradskom groblju Visoko postoje nadgrobni spomenici za ukopane:

porodice: Ana Vojnović (preminula 1921), Petar Vojnović (preminuo 1930) i Milka Vojnović (preminula 1917). Posljednje napisano ime na spomeniku je Savka pored kojeg nije upisana godina smrti. Dokumentacija iz JKP Gradska groblja Visoko ukazuje na to da je ovo grobno mjesto prazno. Nametnulo se pitanje ko je Savka, a ko Marica. Do danas nije poznato mjesto njenog ukopa budući da je konstatovano da Marica nije ukopana u porodičnu grobnicu.

Državni arhiv u Gospiću, u Zbirkama matičnih knjiga, fond HR-DAGS-192, ne raspolaže podacima o Petru, Ani, Marici/Savki i Milki Vojnović.³⁸

Koristeći se navedenim izvorima te iščitavajući dopisni sadržaj fotografskog materijala iz zaostavštine M. Vojnović, moguće je zaključiti da su visočki ogranak porodice Vojnović predstavljali Petar, glava porodice (1858–1930), njegova supruga Ana (–1921), sinovka Marica (1892–1982) i Milka (–1917).

Petar (1858–1930) i Ana Vojnović (–1921)

Petar Vojnović rođen je 1858. u Medaku, općina Gospić (Lika, Hrvatska). Bio je zaposlen u austrougarskoj državnoj službi u odjelu za finansije. Pred kraj 19. st., po službenoj dužnosti doseljava se s porodicom u Visoko i nastanjuje u užu gradsku zonu koja pripada Alaudin Sagir / Šadrvanskoj mahali.³⁹ Kuća se nalazila u stambenim četvrtima urbanog dijela grada, neposredno u krugu administrativnog sjedišta austrougarskog Visokog, uz zgradu Kotarskog ureda i suda (1895), Belediju (1902) i hotela "Josef Prisan" (1891).

Na dopisnim kartama iz zaostavštine oslovljavaju ga sa Štovani gospodin Petar Vojnović, *financ.*, *nadstražar*, a najčešće *financ. kasarne*. Prijatelji s kojim se družio i s kojima je imao dopisnu korespondenciju su: Muharem iz Liječna i porodica Tresiglavić, odnosno Kosta i Dragica iz Višegrada (Sl. 6, 6a). Budući da je Kosta bio vojno lice, pretpostavlja

Vojnović Petar, Ana i Milka (porodična grobnica), Vojnović Dragica i Desanka (porodična grobnica). U prilogu Vam dostavljamo fotografije nadgrobnih spomenika." JKP Gradska groblja Visoko, br. protokola 190-2194/19.

³⁸ Podatak dobijen iz Državnog arhiva u Gospiću, RH.

³⁹ Više vidjeti: Roksandić 1991.

se da je druženje s porodicom Tresiglavić započelo u državnoj službi, isto kao i s porodicom Ljudevita Mihalićeka.⁴⁰

Sl. 6 i 6a. "Hristos voskrese! Sretan Vaskrs i krsnu slavu sv. Đorđa žele vam vaši dobro želeći Kosta, Dragica, Sogija i Aleksandra T. Kako ste inače jesteli svi zdravi šta ima kod vas novoga? Nas četvero smo fala Bogu dobro i zdravo, novoga nemamo ništa. Stanujemo na megdanu pokraj crkve. Dodite nam. Kad će Niko ovamo? Još jedan put pozdrav. Dragica Tresiglavić, Višegrad." *Porodica Tresiglavić čestita Vaskrs i krsnu slavu Svetog Đorđa porodici Vojnović (Višegrad), dopisna karta s porodičnom fotografijom: sivo-bijeli tonovi, 8,5 x 13,8 cm; ne prije 1900. – ne poslije 1918. (KV F ZMV, inv. br. 1996/24)*

Na osnovu raspoloživih podataka utvrđeno je da je Ana Vojnović (–1921) Petrova supruga. U sadržaju dopisnih karti rodbina ih često oslovljava s "tetak i tetka". Zabilježeno je da su zajedno učestvovali u javnim humanitarnim priložima. U dopisnoj karti s fotografijom nove

⁴⁰ Ljudevit Mihaliček bio je državni službenik, financijski preglednik I klase i glava porodice Mihaliček iz Visokog. (Molba Ljudevita Mihalićeka / Uvjerjenje Gradskog poglavarstva, Opština Visočka, srez Visočki, broj 1954/32, od 30. juna 1932, Kutija VI, OAOV ZMV).

zgrade željezničke stanice u Višegradu iz 1906. (Sl. 3), pop M[ilan] šalje vaskrsnu čestitku Vojnovićima u Visoko. Petru i Ani obraća se riječima *Dragi roditelji?. Hristos Voskrese. Srdačno čestita Hristova praznika Vaš zet **pop M[ilan]** Viš.[egrad] 31. III '06.* Milja iz Višegrada šalje dopisnu kartu u kojoj više puta spominje popa Milana.⁴¹ Međutim, nije poznato da li su Petar i Ana imali rođene djece. Godine 1926. Petar je bio već penzionisani / umirovljeni financ kasarne. Umro je 1. novembra 1930. god. i ukopan je pored Ane, devet godina nakon njene smrti, u porodičnu grobnicu Vojnovića na pravoslavnom groblju u Visokom.

Na fotografijama porodičnog albuma iz zaostavštine M. Vojnović nisu identifikovani portreti Petra i Ane. Međutim, osnovano se pretpostavlja da se Petar nalazi na starije datiranim fotografijama, kao na primjer fotografije na kojima su uniformisana lica austrougarske vojske.⁴²

Prateći dostupne izvore i zabilježene podatke moguće je zaključiti da je Petar Vojnović bio direktno involviran u brojne dobrovoljne akcije prikupljanja pomoći u razne svrhe, što govori u prilog njegovom društvenom angažmanu i finansijskoj situaciji. U *Sarajevskom listu* iz 1912, 1914. i 1917. god. zabilježeno je da je Petar Vojnović učestvovao u više humanitarnih akcija, što vidimo u narednim primjerima: u iskazu dobrovoljnih prinosa uaturi za pogorelce grada Visokog po pojedinim korporacijama, uredima i pojedincima zabilježeno je da su: "Petar i Ana Vojnović, svi iz Visokog, dali prilog u iznosu od 10K."⁴³ Za sanitarnu pomoć za vrijeme rata "Bos.-herc. Zemaljskom društvu za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje i u mirno doba u Sarajevu stigli su nadalje sljedeći darovi: Po 50

⁴¹ *Draga Marice. Lepo te molim da izviniš što ti odma ne blagodarik na karti. Neki dan sam bila u Višegradu. Svrćala sam se kod babe, ona [je] zdravo, takođe i Pop Milan. Baš kad sam dobila čestitku bili su kod nas Pop Milan, Milutin i doktor Čor[anić(?)] Pa su me dirali za ono što si ti napisala ono – sa tvojim milim i dragim oni su preokrenuli. Pozdrav od Milje. Mnogo pozdrava od E. Užečove. Ljubi te Mika. Piši mi. Pozdrav tati i mami. Dopisna karta od **Milje** iz Višegrada, KV F ZMV, inv. br. 1966/5, datacija: ne prije 1920. – ne poslije 1930. godine.*

⁴² *Svečani ručak vojnika, KV F ZMV, KV F ZMV, inv. br. 1996/114, datacija: ne prije 1878. – ne poslije 1918. godine. Portret vojnika, KV F ZMV, inv. br. 1996/115, datacija: ne prije 1878. – ne poslije 1918. godine.*

⁴³ *Sarajevski list*, Sarajevo: Štampa zemaljske štamparije, 1. januar 1912, br. 3, god. XXXV, 4. Visoko je 1911. zahvatio veliki požar, visočka jangija. Zabilježeni su podaci da je veći dio grada stradao, od Šadrvarske džamije do Sebilja, s oko 450 izgorjenih kuća, dućana i drugih objekata. Kreševljaković 1934: 54, 55.

K: Pajo Jugović [...] Petar Vojnović [...] Munira hanuma Kapetanović, dobrovoljni prilozi za podizanje ratnog spomenika u Sarajevu.”⁴⁴ “Na saborni arak g. Jove Đokića, paroha u Sarajevu, sabrano 374 K, a priložiše i to: po 4 K: Petar Vojnović.”⁴⁵ “Iskaz vrhu od pojedinih podružnica bos.-herceg. zemaljskog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu i t.d. ubраних прилога: Petar Vojnović, Visoko, K 6.”⁴⁶

Marica / Savka Vojnović (1892–1982)

Centralna figura ovog rada, ali i cjelokupnog istraživanja i analize zaoštavštine, jeste Marica Vojnović. Upravo zahvaljujući njenom posvećenom sakupljanju i čuvanju fotografskog materijala danas imamo priliku pristupiti proučavanju jedne od visočkih pravoslavnih porodica. Kćerka je Ilije Vojnovića, Petrovog brata.⁴⁷ Iako nema jasnih dokaza, postoje indicije da joj je kršteno ime bilo Savka.⁴⁸

Po dolasku u Visoko, kao obrazovana i mlada djevojka uzima aktivno učešće u Srpsko-pravoslavnom pjevačkom crkvenom društvu “Milutinović” (SPD “Milutinović”) koje je djelovalo u Visokom.⁴⁹ Na

⁴⁴ *Sarajevski list*, 15. august 1914, br. 200, god. XXXVII, 3.

⁴⁵ *Sarajevski list*, 10. februar 1917, br. 41, god. XL, 2.

⁴⁶ *Sarajevski list*, 1914, br. 318, 20.

⁴⁷ U građi Opštinskog arhiva Opštine Visoko, u Indeksu prireza za 1936–1939. zaveden je podatak da je Marica *kći pokojnog Ilije Vojnovića*. Indeks prireza za 1936–1939. (1941–1942), inv. br. 278 / 2, OAOV ZMV. O Iliji Vojnoviću nisu zabilježeni podaci u raspoloživoj muzejskoj građi, kao ni u drugim dostupnim arhivskim izvorima.

⁴⁸ Na to da su Marica i Savka jedna osoba ukazuje jedan od nepotvrđenih izvora: prekucan rukopis testamenta Petra Vojnovića od 10. aprila 1918. god., u kojem imenuje *bratičnu Savku (Maricu) Vojnović umrlog Ilije* inversijalnim nasljednikom. Međutim, riječ je o prekucanom tekstu koji nije potpisan niti ovjeren, te se ne može smatrati potvrđenim izvorom. S druge strane, Rabija Greda navodi: *Rođena je pod imenom Savka Vojnović, kćerka Ilije Vojnovića. Nakon smrti roditelja usvaja je njen amidža / stric Petar Vojnović, te zajedno s njim dolazi živjeti u Visoko. Bila je jedinica. Porijeklom je Ličanka, iz grada Gospić. Ime Savka je bilo korišteno samo u knjigama, dok su je svi poznavali i zvali Maricom. Razlog za to jeste taj što je njen stric Petar imao kćerku Savku, koja je umrla. Zbog toga je Savku nazvao Maricom kako ga to ime ne bi podsjećalo na kćerkinu smrt.* (Kazivanje Rabije Greda, rođ. 1941, iz Visokog, zabilježeno 8. 11. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko)

⁴⁹ O pravoslavnom stanovništvu u Visokom Aladin Husić navodi da “tokom XVIII i XIX st. Visoko i Vareš postaju područjima većeg prisustva pravoslavnog stanovništva. Na području Visokog pred kraj osmanske vladavine pravoslavno stanovništvo živjelo je u 75 od ukupno 144 naseljena mjesta. Najveća koncentracija bila je u samom gradu, što je predstavljalo skoro četvrtinu ukupnog pravoslavnog stanovništva.” (Husić

brojnim fotografijama M. Vojnović pozira odjevena u modernu gradsku odjeću s kraja 19. i početka 20. st., s elementima nove evropske mode *ambrele* i šešira (Sl. 1).⁵⁰ Koristi i povlastice koje država nudi. Jedna od njih je povlaštena / besplatna vožnja iz prijevoza Željeznica Kraljevine SHS na relaciji Visoko – Sarajevo – Visoko. Ipak, od ukupno tri povlaštene / besplatne vožnje tokom godine, M. Vojnović je iskoristila samo jednu 31. 10. 1923. god., dan uoči katoličkog praznika Svih svetih.⁵¹

M. Vojnović je svoje najljepše mladalačke dane provela u crkvenom pjevačkom društvu “Milutinović” gdje je pokazala zavidne vokalne sposobnosti, zbog kojih je bila neizostavni dio brojnih svečanosti koje je ovo društvo priređivalo ne samo u Visokom nego i u regionu. Njeno ime veže se za neke od najznačajnijih izvedbi koje je ovo pjevačko društvo priredilo, kao što je posjeta cara i kralja Austro-Ugarske Monarhije Josipa I Franje bosanskohercegovačkim gradovima tokom 1910. god., među kojima je bila organizirana i kraća posjeta gradu Visokom. Tom prilikom vokalni sastav SPD “Milutinović” izvelo je *Carevku* ili *Bože čuvaj cara Franju*, službenu himnu Austro-Ugarskog Carstva, a M. Vojnović je bila jedna od članica izvođača.⁵² Na taj način M. Vojnović bila je aktivni sudionik u kulturnoumjetničkom razvoju Visokog i

2021: 65–67). Na prelazu prve polovine XIX st. u drugu u Visokom je 1856–1857. izgrađena i pravoslavna Crkva / Hram sv. Prokopija. (Kreševljaković 1934: 30; Ševo 2002: 275; Bilinac 2018: 38) Tokom austrougarskog perioda u Visokom je osnovano i djeluje jedno od najznačajnijih srpskih pjevačkih (crkvenih) društava “Milutinović”, koje je ostvarilo brojne i zapažene rezultate na nastupima i takmičenjima širom današnje Bosne i Hercegovine. Nakon Prvog svjetskog rata pjevačko društvo “Milutinović” nastavilo je s radom u okviru multinacionalnog Sokolskog društva u Visokom koje je objedinilo kulturno-prosvjetni rad nacionalnih društava Gajret, Narodna uzdanica, Prosvjeta i Napredak s Muslimanskom čitaonicom. Izgradnja sakralnih i javnih objekata, te osnivanje različitih prosvjetnih i kulturno-umjetničkih društava obilježili su kulturnohistorijski razvoj Visokog do II svjetskog rata. Vidjeti više: Pejnović 1930: 10; Pejović 2011; Džambazov 2013: 59–67; Džajić 2014: 353–371.

⁵⁰ Younis 2017: 243–244.

⁵¹ *Dopuštenje za povlaštenu vožnju oficira i državnih službenika s popustom od 50% redovne tarife, klasa II, br. 55 806*, KV F ZMV, inv. br. 1996/1, str. 3–4. Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 33, Sl. 25, 26.

Portret nepoznate gospođe, KV F ZMV, inv. br. 1996/2, datacija: ne prije 1930. – ne poslije 1935. godine.

⁵² Na fotografiji *Doček u Visokom. Djevojke pjevaju Carevku* fotografa Františka Franje Topića iz 1910, identifikovana je M. Vojnović kao članica SPD “Milutinović” Visoko, prva s lijeva od pet djevojaka koje pjevaju. Fotografija je prvi put objavljena 1911. u časopisu *Bošnjak*, v. Franjo Josip, “Historička 1910.”, *Bošnjak: kalendar za prostu*

Sl. 7. *Studijski portret Marice Vojnović s prijateljicom Marom Milić*, fotografija: crno-bijeli tonovi, 4,2 x 4,1 cm; Elektro-Fotograf, Sarajevo; ne prije 1905. – ne poslije 1918. god. (KV F ZMV, inv. br. 1996/90)

njegovom predstavljanju u zemlji. O tome svjedoči i godišnja članska fotografija *Srpsko-pravoslavno crkveno pjevačko društvo "Milutinović" u Visokom 1911*, na kojoj se nalazi M. Vojnović fotografisana zajedno s ostalim članovima.⁵³ Na ovoj fotografiji M. Vojnović imala je 19 godina. U fotografskom materijalu iz zaostavštine nalaze se i brojne studijske fotografije članica društva koje su nastupale zajedno s M. Vojnović, ali su se i privatno družile. Neke od njih su: Jovanka Đorđević, Mara Plavšić, Višnja Lazarević (Sl. 5), Mara Milić (Sl. 7), Marica Ostojić, Marica Bla-

žević i Anđa Ilić.⁵⁴ Također, među fotografijama utvrđeni su i portreti horovođe Pante Lazića, koji je predvodio nastupe SPD "Milutinović" Visoko u periodu 1907–1911.⁵⁵

godinu 1911, 1911, 52; Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 9–10; Džajić 2014: 356, Sl. 280.

⁵³ *Srpsko-pravoslavno crkveno pjevačko društvo "Milutinović" u Visokom 1911*, PP II SR F ZMV, inv. br. 1997, jeste uramljena fotografija za koju se pretpostavljalo da pripada zaostavštini M. Vojnović. "Međutim, na fotografiji nije bilo nikakve oznake osim inicijala na poledini kartona 'L. M.' što je iniciralo pretpostavku da bi inicijali mogli pripadati Lazaru Miliću, jednom od portretisanih članova sa fotografije." Efendira-Čehić 2020: 4, 5.

⁵⁴ *Studijski portret djevojke: Milka Stanišić (?)*, KV F ZMV, inv. br. 1996/93, datacija: ne prije 1905. – ne poslije 1918. godine. *Portret mlade djevojke s malim bijelim šeširićem*, KV F ZMV, inv. br. 1996/94, datacija: ne prije 1905. – ne poslije 1918. godine. *Dopisna karta od Višnje Lazarević*, KV F ZMV, inv. br. 1996/15, datacija: ne prije 1911. – ne poslije 1920. *Studijski portret M. Vojnović s prijateljicom Marom Milić*, KV F ZMV, inv. br. 1996/90, datacija: ne prije 1905. – ne poslije 1918. godine. *Studijski portret Marice Ostojić* (Visoko: 25. 4. 1932), KV F ZMV, inv. br. 1996/76. *Pozdravi od Dragice Bošković* (2. 2. 1917), KV F ZMV, inv. br. 1996/23. *Studijski portret Anđe Ilić*, KV F ZMV, inv. br. 1996/61, datacija: ne prije 1912. – ne poslije 1925. godine.

⁵⁵ *Studijski portret Pante Lazića*, KV F ZMV, inv. br. 1996/88, datacija: ne prije 1905. – ne poslije 1918. godine. *Portret dvojice mladića*, KV F ZMV, inv. br. 1996/105, datacija: ne prije 1905. – ne poslije 1918. godine. *Vojnik na dopustu: Panto Lazić (?)*, KV F ZMV, inv. br. 1996/116, datacija: ne prije 1905. – ne poslije 1918. godine. Džajić 2014: 357–359, Sl. 281; Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 29, Sl. 20.

Tokom 1905–1918. god. M. Vojnović se s prijateljicama fotografisala u fotostudiju *Elektro-Fotograf* (Sl. 7), koji je djelovao u Sarajevu. Prema zastupljenim fotografijama u fotografskoj građi zaostavštine M. Vojnović koje su izašle iz ovog ateljea (9), očita je njegova popularnost u navedenom periodu.⁵⁶ Sudeći po broju sačuvanih fotografija nastalih u sarajevskim fotoateljeima, može se zaključiti da je potreba konzumentskog društva fotografije za odlaskom u Sarajevo bila učestala.⁵⁷

Također, bila je aktivna članica Dramske sekcije višenacionalnog Sokolskog društva Visoko te je učestvovala u pozorišnoj predstavi “Smrt majke Jugovića” (Sl. 8) u režiji Mate Krile i scenografiji dr. Avrama Demaje iz Visokog, koja se izvela u periodu 1934–1936. godine.⁵⁸

Sl. 8. Članovi Sokolskog amaterskog pozorišta u Visokom snimljeni na pozornici Sokolskog doma poslije izvođenja drame “Smrt majke Jugovića”, fotografija: crno-bijeli tonovi, 13,7 x 8,7 cm; ne prije 1934. – ne poslije 1936. (PP II SR, F ZMV, inv. br. 1896/232)

⁵⁶ KV F ZMV, inv. br. 1996/89–94, datacija: ne prije 1905. – ne poslije 1918. Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 40, Kat. br. 89–94; 2020a: 221–222.

⁵⁷ Younis 2017: 244–246.

⁵⁸ Članovi Sokolskog amaterskog pozorišta u Visokom snimljeni na pozornici Sokolskog doma poslije izvođenja drame “Smrt majke Jugovića” PP II SR F ZMV, inv. br. 1897/232, datacija: ne prije 1934. – ne poslije 1936. godine. Džajić 2014: 362; Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 11.

Analizirajući fotografski i dopisni sadržaj iz porodičnog albuma M. Vojnović moguće je uvidjeti kako je imala bogat društveni život. Nadimak joj je bio Seka (Sl. 9). Upravo ovim nadimkom počinje tekst nekoliko dopisnih karti upućenih njoj.⁵⁹ Također, nemoguće je ne primijetiti s kolikim se poštovanjem i uvažavanjem članovi porodice i prijatelji obraćaju M. Vojnović u dopisnim kartama.

Često su joj dopisne karte slale prijateljice, koje su odselile iz Visokog. *Ljubi te tvoja Višnja*.⁶⁰ *Mojoj miloj i zlatnoj Marici Vojnović: Ljubi te tvoja Višnja* (Sl. 5) *Pozdravlja Te i ljubi Tvoja Dragica*. 2. 2. 1917.⁶¹ *Draga Marice, srdačno ti čestitamo Vo(a)skrs sa željom da ih još mnogo i mnogo dočekaš zdrava i vesela. Oprosti što ti se rijetko javljam, jer sam uvek u poslu. Mnogo pozdrava tvom g. tati i tebi od mene i mog Salihah, a deca ruke ljube. Pozdravi Zuhru. Tvoja Fatima*⁶² Na fotografijama iz perioda 1940–1955. može se vidjeti u društvu bliskih prijateljica, s Marijom Andrić, Fahirom Džananović, Stankom Radivojević i Dragicom Vojnović.⁶³ Fahira Džananović i Dragica Vojnović stanovale su u susjedstvu M. Vojnović, te su se često sastajale u njenoj bašti.

⁵⁹ *Dopisna karta od Nikole Mihaličeka*, KV F ZMV, inv. br. 1996/7, datacija: ne prije 1926. – ne poslije 1935. godine. *Dopisna karta Zdenke Mihaliček iz Češke* (Nymburk, 10. 7. 1934), KV F ZMV, inv. br. 1996/14. *Dopisna karta od ing. N. Mihaličeka, Ministarstvo šuma i rudnika Beograd* (Beograd, 22. 2. 1930), KV F ZMV, inv. br. 1996/10. *Dopisna karta od Tilde Mihaliček (Visoko)*, KV F ZMV, inv. br. 1996/6, datacija: ne prije 1915. – ne poslije 1925. godine.

⁶⁰ *Dopisna karta od Višnje Lazarević*, KV F ZMV inv. br. 1996/15, datacija: ne prije 1911. – ne poslije 1920. godine.

⁶¹ *Pozdravi od Dragice Bošković* (2. 2. 1917), KV F ZMV, inv. br. 1996/23.

⁶² *Vaskrsna čestitka od Fatime iz Mostara* (Mostar, 22. 4. 1927), KV F ZMV, inv. br. 1996/4.

⁶³ *Portret dame na prozoru: Fahira Džananović (?)*, KV F ZMV, inv. br. 1996/128, datacija: ne prije 1935. – ne poslije 1950; *Studijski portret mladića i djevojke*, KV F ZMV, inv. br. 1996/51, datacija: ne prije 1930. – ne poslije 1939, na kojoj se nalazi Fahira sa svojim bratom doktorom Hajrudinom Džananovićem; *Prijateljice: Stanka Radivojević, Dragica Vojnović, Marica Vojnović, Marija Andrić*, KV F ZMV, inv. br. 1996/133, datacija: ne prije 1940. – ne poslije 1955; *Marica Vojnović s prijateljicama: Marija Andrić sa sestrom, Stanka Radivojević i Dragica Vojnović*, KV F ZMV, inv. br. 1996/134, datacija: ne prije 1940. – ne poslije 1955; *Društvo kraj mjesne česme: Marija Andrić i Fahira Džananović s društvom*, KV F ZMV, inv. br. 1996/135, datacija: ne prije 1935. – ne poslije 1950; *Marica Vojnović s prijateljicama Fahirom Džananović (?) i Dragicom Vojnović*, KV F ZMV, inv. br. 1996/137, datacija: ne prije 1940. – ne poslije 1955; *Prijateljice: Marija Andrić (treća s lijeva)*, KV F ZMV, inv. br. 1996/138, datacija: ne prije 1935. – ne poslije 1950; *Druženje u bašti: Matilda, Fahira Džananović, Marica s malim Željkom u naručju i Jelena*, KV F ZMV, inv. br. 1996/139, datacija: ne prije 1935. – ne

Dopisne karte šalju i članovi porodice Mihaliček. To su: Josip, Ljubo, Nikola, Martin, Matilda, Jelena, Željko i Zdenka.⁶⁴ Jedan period živjeli su u Visokom i družili se s Vojnovićima. Nakon selidbe ostali su u bliskom kontaktu. Često pišu M. Vojnović bilo da su to praznične čestitke, uspomene na vjenčanje ili simpatične dogodovštine (Sl. 9, 10). *Sve najljepše o Božiću želi Ti Ljubo.*⁶⁵ *Našoj Seki za uspomenu na vjenčanje 20. 11. 1938. Martin i Fina.*⁶⁶ *Za malu uspomenu iz đaćkih dana mojoj seki. Nikola Mihaliček, Visoko, 03. 06. 1921.*⁶⁷ *Draga Seko! U veselom društvu Visočana i stanovnika grada Beograda čekajući novu godinu mnogo te pozdravlja Nikola. Čekajući ovu godinu sećah se mnogo dočeka u Visokom i lepog društva, osobito gospođice Verice koju mnogo pozdravi. Nikola.*⁶⁸ *Draga Seko! Javih Ti se ako se ne varam par puta ali od Tebe ni glasa. Šta je sa Tobom? Što si se zaledila? Ta nije ove godine lanjska zima. Valjda možeš bar par reči napisati. Nadam se da si dobro. Šta ima novo u vašem gradu? Kako Ti? Kako čikan? Komšinica sigurno je dobro. Raskravi se malo pa mi napiši koju reč. Ja kao i obično. Čas u Beogradu, čas na Avali. Provodim život kao i ostale skitnice. Izgleda mi da ću i ovog ljeta produžiti život kao i dosad. Tebe, čikana i komšinicu mnogo pozdravljam. Nikola.*⁶⁹ *Nymburk, 10. 7. 1934. Draga Seko! Dajem ti znati da sam dobro stigla kući a tu u dobrom zdravlju mačke. Sestra Zorica Ti jako zafalila za Tvoj dar, a isto i još jedan put ja draga Seko za sve što*

poslije 1950; *Prijateljice u šetnji: Marija Andrić, magacinerova supruga s djecom i Marica Vojnović*, KV F ZMV, inv. br. 1996/140, datacija: ne prije 1930. – ne poslije 1945. godine. O Dragici Vojnović vidjeti više: fusnote 33, 37.

⁶⁴ Tokom istraživanja o M. Vojnović ostvarena je saradnja s porodicom Mihaliček iz Kotora (Crna Gora). Riječ je o Zoranu, sinu Josipa Mihalićeka. Tome u prilog ide priložena krštenica iz 1916. izdata u matici rimokatoličke župe Velike Franjevačke gimnazije u Visokom na ime Josipa, sina Ljudevita Mihalićeka, i majke Lucije, rođene Jakšić. Zoran i njegova supruga Marija dali su tumačenje rodbinskih veza porodice Mihaliček iz Visokog: Nikola, Ljubo, Matilda, Jelena i Josip su braća i sestre, djeca Lucije i Ljudevita Mihalićeka. (Marija Mihalićek, *Istraživanje o Marici Vojnović – Visoko*, 27–28. 10. 2019, e-mail korespondencija)

⁶⁵ *Božićna karta od Ljube Mihalićeka*, KV F ZMV, inv. br. 1996/3, datacija: ne prije 1928. – ne poslije 1935. godine.

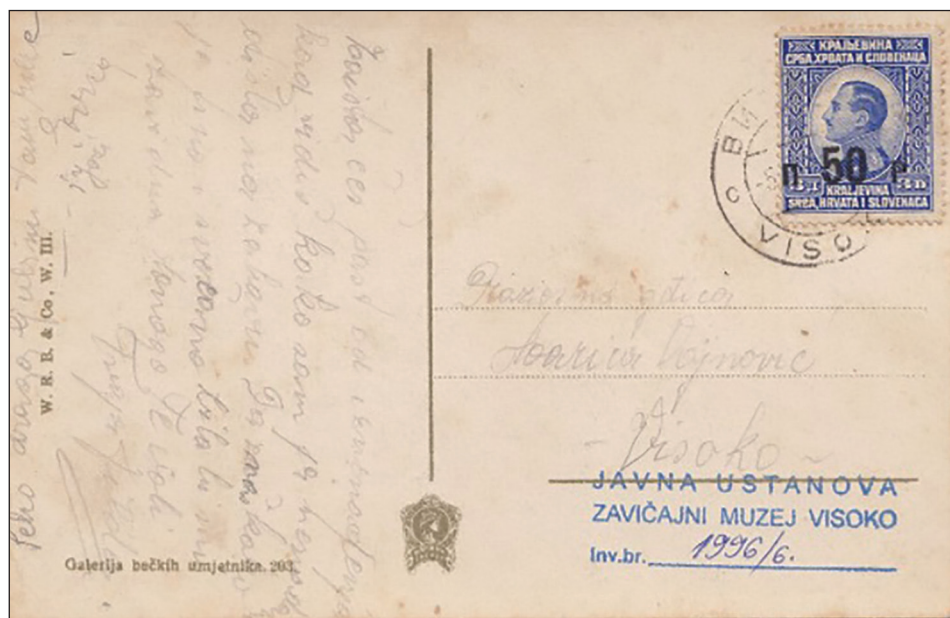
⁶⁶ *Portret Fine i Martina Mihalićek* (20. 11. 1938), KV F ZMV, inv. br. 1996/47.

⁶⁷ *Uspomena iz đaćkih dana od Nikole Mihalićeka* (Visoko, 3. 6. 1921), KV F ZMV, inv. br. 1996/26.

⁶⁸ *Dopisna karta od Nikole Mihalićeka* (Beograd), KV F ZMV, inv. br. 1996/7, datacija: ne prije 1926. – ne poslije 1935. godine.

⁶⁹ *Dopisna karta od ing. N. Mihalićeka, Ministarstvo šuma i rudnika Beograd* (Beograd, 22. 2. 1930), KV F ZMV, inv. br. 1996/10.

si meni učinila puno, puno fala. Ostani zdrava, a dragi Bog Vas čuvaj da se opet vidimo tako sretna [...] tka sada. Sa nebrojeno puno puta puno srdačnijih pozdrava Ti šalje tvoja **Zdenka Mihaliček** iz Češke.⁷⁰

Sl. 9. "Zaista ćeš pasti od iznenađenja kad vidiš kako sam ja nenadano otišla na zabavu. Da znaš kako je fino i svečano bila bi mi zavidna. Mnogo te voli Tvoja Tilda. Seko draga, ljubim Vam ruke, Joži i Novici."

Dopisna karta od Tilde Mihaliček (Visoko), dopisna karta s reprodukcijom umjetničkog djela Hansa Zatzke: crno-bijeli tonovi, 9 x 14,1 cm; Merkur, Zagreb: W. R. B. & Co. W. III: Galerija bečkih umjetnika; ne prije 1915. – ne poslije 1925. (KV F ZMV, inv. br. 1996/6)

U periodu 1933–1939. primjetno je intenzivno druženje s članovima ove porodice, o čemu svjedoče fotografije i dopisne karte.⁷¹ Fotografije prezentuju organizovana porodična druženja članova porodice Mihaliček u kući Matilde Tilde Mihaliček udate Grabovac, u Sarajevu, na kojima je čest gost bila M. Vojnović (Sl. 10). Jedan od Maricinih portreta nastao je u bašti Matildine kuće.⁷²

⁷⁰ *Dopisna karta od Zdenke Mihaliček iz Češke* (Nymburk, 10. 7. 1934), dopisna karta s motivom Kamenog mosta u Nymburku, Češka, KV F ZMV, inv. br. 1996/14.

⁷¹ KV F ZMV, inv. br. 1996/148–177. Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 41, 42, Kat. br. 148–177.

⁷² *Proljetni portret u bašti – Marica Vojnović* (Sarajevo, 10. 4. 1934), KV F ZMV, inv. br. 1996/163.

Za nekolicinu fotografija portretisanih muškaraca ili vojnika s dopisnim sadržajem "za uspomenu" moglo bi se pretpostaviti da su primljene od udvarača. *Rado Vas se sjeća i pozdravlja Fera Anto.*⁷³ *U uspomenu od Milana ... Visoko, 19. 02. '914.*⁷⁴ *Za uspomenu (na dugo sećanje) od Milana Ć[...]. 6/IX. '926.*⁷⁵ *Novica Terzić. 22. 08. 1915.*⁷⁶ Među fotografijama Vojnović našle su se i fotografije savremenika: pjesnika Alekse Šantića (1868–1924) i Milorada Mitrovića (1867–1907).⁷⁷

Nakon smrti članova svoje porodice, od novembra 1930. god., M. Vojnović živjela je sama. U nasljedstvu joj je ostalo veliko imanje, kuća s pratećim objektima, dvorištem i baštom za koje je u periodu od 1936. do 1938. god. plaćala općini porez na lični dohodak: 1936. plaća prirez od 693 dinara, 1937. 695 dinara, 1938. god. 685 dinara, 1941. god. 662 dinara, a 1942. god. 638 dinara.⁷⁸ Postavlja se pitanje da li je M. Vojnović imala sigurna vlastita primanja. Nisu poznati podaci da li je nakon smrti strica Petra Vojnovića nastavila primati njegovu mirovinu i koliko dugo. Na osnovu zabilježenih kazivanja kazivača intervjuisanih u dosadašnjem istraživanju, došlo se do saznanja da je M. Vojnović izdavala dio kuće, a u poznim godinama čuvala koze i da je prodavala kozije mlijeko. Svi kazivači su to potvrdili.

Sl. 10. Druženje – grupni portret društva: Nikola i Jelena Mihaliček, Ivica i Matilda Grabovac, violinista Malić (?), magaciner iz Visokog sa suprugom i sinom, Marica Vojnović i prijatelji (Sarajevo, 21. 4. 1935); fotografija: crno-bijeli tonovi, 5,8 x 8,7 cm. (KV F ZMV, inv. br. 1996/154)

⁷³ *Dopisna karta od Fera Ante* (Zagreb, 4. 1. 1931), KV F ZMV, inv. br. 1996/12.

⁷⁴ *U uspomenu od Milana* (Visoko, 19. 2. 1914), KV F ZMV, inv. br. 1996/20.

⁷⁵ *Studijski portret Milana Ć.* (6. 9. 1926), KV F ZMV, inv. br. 1996/85.

⁷⁶ *Dopisna karta od Novice Terzića* (Budapest, 22. 8. 1915), KV F ZMV, inv. br. 1996/21.

⁷⁷ *Aleksa Šantić*, KV F ZMV, inv. br. 1995/18, datacija: ne prije 1915. – ne poslije 1925. godine; *Portret pjesnika Milorada Mitrovića*, KV F ZMV, inv. br. 1996/17, datacija: ne prije 1915. – ne poslije 1925. godine; Efendira-Čehić – Arnautović 2020: 28, Sl. 19.

⁷⁸ Indeks prireza 1936–1939. (1941–1942), inv. br. 278/2, AOV ZMV.

Prema kazivanju Esada Durajlića (1928): *Marica Vojnović je živjela sama. Nije se udavala, niti je imala djece. Marica je imala dvije koze zahvaljujući kojima je osiguravala sebi egzistenciju. Nije se mnogo družila, većinu vremena je provodila sama u kući.*⁷⁹ Prema kazivanju Ismeta Karasalihovića (1945–2020): *Marica Vojnović je bila kći jednog od velikih moćnika u Visokom. Njen otac je imao veliku kuću koja joj je ostala, a u kojoj su živjele poznate ličnosti grada. Neke od njih su prof. Avram Demajo, bliski porodični prijatelj, zatim, prof. Zajko Jaganjac i prof. Branko Terzić. Prof. Zajko Jaganjac je stanovao kod Marice Vojnović sa svojom suprugom. Predavao je hemiju i bio je poznati predavač ne samo Kožarsko-tekstilne škole u Visokom nego i srednje Tehničke škole u Sarajevu koju sam završio, gdje mi je bio profesor. Kod Marice je živio i poznati visočki profesor Branko Terzić, jedan od najboljih profesora srpskohrvatskog jezika i direktor Međuopštinskog pedagoškog zavoda. Marijine prve komšije su bile Hadžimehanovići. Cajina mati i Džemo Hadžimehanović su je pazili do duboke starosti, a cijeli komšiluk ju je poštovao. (...) čuvala je koze, posebnu pasminu zvanu "mađarice" koje su bile tako umiljate i slušale je.*⁸⁰ Slobodan Cico Vasiljević (1938–2021) potvrđuje kako je Marica izdavala sobu u kući i da je kod nje stanovao Branko Terzić koji je bio njegov razrednik u visočkoj gimnaziji.⁸¹ Predrag Predo Mitrović (1950) kao dijete kupovao je kozije mlijeko od M. Vojnović i dodaje podatak: *Od 1926. do 1934. godine kod Marice je stanovao i doktor Džananović sa sestrom Fahirom.*⁸² Godine 1965. porodica Greda kupila je zemljište i dio kuće čerpičare od M. Vojnović: *Bila je zidana od čerpića. U jednom dijelu su bile koze, a u drugom smo stanovali mi. Na tavanu je bilo sijeno za koze.*⁸³

Na osnovu zabilješke u Inventarnoj knjizi Etnografske zbirke M. Vojnović je 1981. god. bila iznemogla starica, bolesna i bez staratelja.⁸⁴

⁷⁹ Kazivanje dao Esad Durajlić (1928) iz Visokog 10. 10. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović.

⁸⁰ Kazivanje dao Ismet Karasalihović (1946–2020) iz Visokog 8. 11. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović.

⁸¹ Kazivanje dao Slobodan Cico Vasiljević (1938–2021) iz Visokog 30. 5. 2018. u kući porodice Vasiljević u Visokom; zabilježila H. Efendira-Čehić.

⁸² Kazivanje dao Predrag Predo Mitrović (1950) iz Visokog 21. 10. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović.

⁸³ Kazivanje dala Rabija Greda (1941) iz Visokog 8. 11. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović.

⁸⁴ V. fusnotu br. 13.

Teško zdravstveno stanje M. Vojnović potvrđuje i kazivanje Rabiye Grede (1941): *Oko 1970. godine Marica se razboljela. Postala je senilna. Zaboravljala je prijatelje i porodicu i sve više vremena provodila sama u kući, ili u bašti s kozama. Porodica joj je vrlo rijetko dolazila u posjetu. Komšije su joj donosile hranu i pomagale joj u njenim svakodnevnim aktivnostima. Nije više mnogo pažnje posvećivala bašti i čišćenju kuće.*⁸⁵

Godine 1981. premještena je u Dom za stara i iznemogla lica u Nedžarićima, Sarajevo. Na osnovu arhivske dokumentacije Služba socijalnog rada KJU Gerontološkog centra u Sarajevu, potvrdila je podatak da je M. Vojnović primljena u ustanovu 13. 1. 1981. gdje je preminula 15. 6. 1982. godine.⁸⁶ Nije se udavala i nije imala nasljednika.

Milka Vojnović (–1917)

Milka Vojnović bila je uži član porodice. Preminula je 1917. god. i ukopana je u porodičnu grobnicu Vojnovića u Visokom. Istražujući Fotografsku zaostavštinu M. Vojnović na jednoj od dopisnih karti koju šalju Danilo i Natalija Vojnović 30. 12. 1915. spominje se Milka, na osnovu čega je moguće zaključiti da je živjela u porodičnoj kući s Petrom, Anom i Maricom. Sadržaj dopisne karte glasi: *Draga Tetka i Marice! Evo Vam šaljem sliku. Znam da će vam, drago biti. Samo mi je žao da*

⁸⁵ Kazivanje Rabiye Grede (1941) od 8. 11. 2019. godine. O stanju M. Vojnović tokom sedamdesetih godina saznajemo i iz zabilježenog sjećanja Ljilje i Mare, najstarijih potomaka Mihaličeka iz Sarajeva (nepotpuna bilješka o kazivačima) o kojem nas informiše Marija Mihaliček iz Kotora (CG) – da je posljednji susret Nikole i M. Vojnović bio tokom sedamdesetih godina, kada su za Sve svete obilazili groblje u Visokom: *Negdje sedamdesetih godina za Svi Svete vozio sam strica Nikolu po grobljima pa smo navratili kod Seke, našli smo je u njezinom velikom vrtu ispred stare kuće, sve je odavalo da je u prošlosti to bila prava Dama, tada je bila sama i stara, imala je dvije koze, koje su smrdile pa Ljilja i dan danas ne voli koziji sir.* Marija Mihaliček, *Istraživanje o Marici Vojnović – Visoko*, 11. 11. 2019, e-mail korespondencija.

⁸⁶ "Poštovani, Uvidom u Knjigu korisnika Centra, obavještavamo vas da je Vojnović (Ilija) Marica, rođena 1893. godine u Visokom, boravila u našoj ustanovi u periodu od 13. 1. 1981. godine do 15. 6. 1982. godine, kada je preminula. Troškove smještaja snosio je Centar za socijalni rad Visoko. Drugim podacima ne raspolazemo." (Služba socijalnog rada, KJU "Gerontološki centar" Sarajevo, e-mail korespondencija 17. 11. 2019. godine) U dopisu Gerontološkog centra za stara i iznemogla lica u Sarajevu, podatak da je M. Vojnović, kćerka Ilije, rođena 1893. god. se ne podudara s podatkom iz Domovnika, popisa pravoslavnih porodica u Visokom za 1930, gdje je kao godina rođenja zabilježena 1892. Budući da Domovnik (1930) predstavlja arhivsku građu, uzima se kao relevantniji izvor.

*Vojo nije lijepo izišo. Znam da će Marici a i Milki biti drago kada vide malu Rajku. Pozdrav Tetku. A vas puno pozdravlja vaša Natalija i Danilo. Pozdrav od mame.*⁸⁷ U dopisnom sadržaju Marica i Milka nisu oslovljavane s *Vi*, što upućuje na mogućnost da je Milka mlađa osoba. Ovo je ujedno i jedini spomen na Milku. U fotografskoj građi nalaze se brojni portreti neidentifikovanih djevojaka i žena, od kojih bi zasigurno jedan mogao pripadati Milki Vojnović.

Sarajevski ogranak Vojnovića: Danilo (1887–1960) i Natalija (1895–1979)

Kolekcija fotografija iz zaostavštine M. Vojnović bogata je i brojnim portretima bračnog para Danila i Natalije (Sl. 11). Živjeli su u Sarajevu, na osnovu čega možemo govoriti o sarajevskom ogranku porodice Vojnović. Imali su dvoje djece, starijeg sina Voju i mlađu kćerku Rajku. Dopisna korespondencija koju su slali i razmjenjivali s porodicom Vojnović u Visokom upućuje na zaključak da su bili bliži članovi rodbine.

Na osnovu ustupljenih podataka iz sistema Matičnog ureda Gradskog uprave Visoko, Danilo Vojnović rođen je 1. 1. 1887. god. u Gospiću, a preminuo 31. 12. 1960. u Sarajevu. Bio je oženjen Sarajkom Natalijom, rođenom Marić (1895 – 8. 6. 1979).⁸⁸ Ukopani su u zajedničkoj grobnici Vojnovića na Barama, Sarajevo (oznaka P1 05 01).⁸⁹

Fotografije s dopisnim sadržajem od Danila i Natalije šalju iz Sarajeva.⁹⁰ Na osnovu analize dopisnog sadržaja i uvida u hronološki

⁸⁷ *Dopisna karta od Danila i Natalije Vojnović* (Sarajevo, 30. 12. 1915), KV F ZMV, inv. br. 1996/22.

⁸⁸ "Stjepan Marić kupio je od Natalije rođ. Marić, udate Vojnović 6/15 nekretnina upisanih u grunt. ul. br. XXXVI/6, kat. općine Sarajevo, kuću sa kućištem i dvorištem u Ferhadija ulici u površini od 548 četv. m. u Ferhatbeg mahali za cijenu od 23.750 K." *Sarajevski list*, 7. maj 1914, br. 102, god. XXXVII, 4.

⁸⁹ Preuzeto s: <http://www.pokop.ba/pretraga-umrlih>.

⁹⁰ Fotografije i dopisni sadržaj od Danila, Natalije i njihove kćerke Rajke uredno je potpisan i/ili datiran. Neke od prispjelih dopisnih karti M. Vojnović imaju karakter brzog i kratkog javljanja, te nisu ni datirane prilikom slanja. Takve su često slate poštanskim saobraćajem – Poštom, iz Sarajeva u Visoko. Datacija takvih i sličnih dopisnih karti bila je moguća na osnovu više ili manje razgovijetnog pečata Pošte Sarajeva s otisnutim datumom otpremanja prilikom poništenja poštanske markice u saobraćaju. U periodu 1915–1925. Visoko je imalo gradsku poštu, o čemu svjedoči očuvan prijemni pečat Pošte Visoko (Sl. 9).

raspored dopisnog javljanja, pisana korespondencija od Danila i Natalije započela je početkom XX stoljeća. U prvoj deceniji, ali ne prije 1900. god., Danilo i Natalija su se vjenčali. U kolekciji fotografija zaostavštine M. Vojnović nalazi se njihova fotografija kao vjenčanog para *Studijski portret Danila i Natalije Vojnović* (Sl. 11).⁹¹ U dopisnoj građi prvi zabilježeni dopisni sadržaj Danila iz Sarajeva jeste iz 1907. godine. Te godine Danilo šalje porodici Vojnović osobni portret na kojem je portretisan kao ozbiljan i ambiciozan mlad gospodin. Fotografija je nastala u tada poznatom sarajevskom fotografskom studiju Emanuela/Emila Buchwalda, sa sljedećim sadržajem: *Mom milom tetku i tetki na uspomenu! Sar[ajevo]. 28. / 1. / 07. Danilo*.⁹² Na osnovu sadržaja jasno je da se s porodičnom toplinom i uvažavanjem obraća Petru i Ani Vojnović u Visokom.

S druge strane, Marica Vojnović je imala bliske odnose s Natalijom, Danilovom suprugom. Otprilike u istom periodu, ali ne prije 1905. god., fotografišu se u jednom studijskom fotoateljeu gdje je nastao zajednički *Portret mladih dama Marice i Natalije Vojnović* (Sl. 1). Zajednički portret govori o društvenom statusu građanskih porodica s početka 20. st. iz kojih potiču, ali portret prvenstveno predstavlja njihovu porodičnu bliskost. U fotografskoj građi zaostavštine M. Vojnović našle su se i druge fotografije i dopisne karte od Natalije na kojima je portretisana kao ozbiljna gospođa, sama ili sa svojim suprugom (Sl. 11),

Sl. 11. *Studijski portret Danila i Natalije Vojnović*, kaširana fotografija: crno-bijeli tonovi, 16,3 x 10,9 cm; Atelier Färber, Sarajevo; ne prije 1900. – ne poslije 1915. god. (KV F ZMV, inv. br. 1996/86)

⁹¹ *Studijski portret Danila i Natalije Vojnović*, KV F ZMV, inv. br. 1996/86, datacija: ne prije 1900. – ne poslije 1915.

⁹² *Studijski portret Danila Vojnovića* (Sarajevo, 28. 1. 1907), KV F ZMV, inv. br. 1996/98.

Sl. 12. *Studijski portret Danila Vojnovića s kćerkom Rajkom*, dopisna karta s fotografijom (prvobitno kaširana): crno-bijeli tonovi, 8,7 x 13,8 cm; ne prije 1915. – ne poslije 1919. (KV F ZMV, inv. br. 1996/38)

ili s gospođom Marić, mamom.⁹³ U periodu od sredine dvadesetih do sredine tridesetih godina XX st., dopisnu korespondenciju s Marićem Vojnović nastavila je Danilova i Natalijina kći Rajka.

Kao djevojčicu, nešto stariju trogodišnjakinju, Rajku vidimo portretisanu uz oca Danila (Sl. 12). U udobnom naslonjaču opremljenog fotoateljea sjedi Danilo. Pored njega, na naslonjaču fotelje stoji ljepuška kći djevojčica Rajka, frizure s kratkim šiškama i loknama do ramena. Iako je dopisna karta bez sadržaja, svakako da ova fotografija ima važno mjesto u porodičnom albumu Marice Vojnović.⁹⁴

Ako pretpostavimo mogućnost da je Rajka rođena oko 1914/1915. god., može se zaključiti da je Marica Vojnović starija od Rajke 22–23 godine. Brižna je prema njoj, dok Rajka pokazuje

osobine mladalačkog duha kada joj kao školarka šalje brzo ispisane dopisne karte s fotografijama poznatih holivudskih glumica, poput *Lil Dagover* ili *Bebe Daniels*. Ovakve dopisne karte bile su popularne tokom dvadesetih i tridesetih godina prve polovine XX st. i svakako da su privlačile pažnju starijih i mlađih generacija. Rajka kao školarka, starosti od oko 15, najviše 20 godina, u periodu 1925–1935. šalje dopisne karte sa sljedećim sadržajem: *Draga Marice, primila sam Tvoju*

⁹³ *Portret Natalije Vojnović, rođene Marić iz Sarajeva*, KV F ZMV, inv. br. 1996/75, datacija: ne prije 1922. – ne poslije 1932. *Studijski portret Natalije Vojnović i gospođe Marić*, KV F ZMV, inv. br. 1996/89, datacija: ne prije 1905. – ne poslije 1918.

⁹⁴ Pored mnogobrojnih nepotpisanih i neidentifikovanih portreta fotografija iz zaostavštine M. Vojnović nalazi se i *Portret djevojčice u voćnjaku*, KV F ZMV, inv. br. 1996/84, datiran ne prije 1925. – ne poslije 1935. god., za koji se pretpostavlja da pripada Rajki.

*kartu koju si mi poslala u školu. Kako si? Ja Ti nisam došla jer sam imala mnogo učiti, ali ću Ti već doći. Šta ima tamo novoga? Pozdravi sve, a Tebe voli i ljubi Rajka. P. S. Odgovori na školu.*⁹⁵ U navedenom sadržaju naglašava da joj Marica odgovori na školu, što potvrđuje i drugom dopisnom kartom: *Draga Marice! Primila sam Tvoju kartu i bilo mi je vrlo drago kad sam vidila da mi Ti pišeš. Primili smo dekice i čača Ti se naljepše zahvaljuje. Kako Ti stoji šešir? Doći ću Ti jedne subote, ali ove ne mogu. Mnogo te voli Rajka. P. S. opet mi odgovori na školu.*⁹⁶ Iz dopisnog sadržaja može se zaključiti da je Rajka povremeno dolazila kod Marice u Visoko, donosila i primala poklone, i da je kao starija djevojka preuzela dopisnu korespondenciju. Posljednju dopisnu kartu uputila je Marici u maju 1938. god., kada joj je za uspomenu poslala fotografiju vjenčanog portreta s odabranikom Nemanjom uz dopisni sadržaj: *Našoj rodici za uspomenu i sjećanje. Nemanja i Rajka. Sarajevo, maja 1938.*⁹⁷

Na osnovu fotografske i dopisne građe iz muzejskih kolekcija, može se zaključiti da su Danilo i Natalija bili bliži srodnici porodice Vojnović iz Visokog. To potvrđuje dopisni sadržaj u kojem Petra i Anu Vojnović oslovljavaju rodbinskom odrednicom “tetak” i “tetka”. Započelo se od pretpostavke da je Danilo također nosilac loze Vojnovića iz Sarajeva. Prilikom istraživanja i traženja preciznije srodne poveznice između Danila i porodice Vojnović iz Visokog, naišlo se na oprečne informacije, što je dodatno uslovljalo težinu obrade teme. U *Sarajevskom listu* iz 1918. god. nailazimo na podatak da je Petar Danilov ujak: “Predsjedatelj predočuje Vojnoviću obrtnicu od 18. septembra 1915. na ime Petra Vojnovića, optuženikova ujaka, pod firmom kojega je opt. Vojnović trgovao. Predsjedatelj zanima rekapitulira troškove, koje je optuženik naveo i konstatira nove troškove, što danas iznosi: isplata ujaku, izdaci za cikoriju, prijevoz hamalima za onih 12 partija, prijevoz za taramu, makarone, gerstl, poštarina i brzojavna taksa, vreće, ležarina za gerstl, porezni, pak neplaćeni općinski nameti, neplaćeni ratni porez i izgubljene kamate na glavnici.”⁹⁸ Na osnovu dostupnih

⁹⁵ *Dopisna karta od Rajke* (Sarajevo), KV F ZMV, inv. br. 1996/8, datacija: ne prije 1925. – ne poslije 1935.

⁹⁶ *Dopisna karta od Rajke Vojnović* (Sarajevo), KV F ZMV, inv. br. 1996/8, datacija: ne prije 1925. – ne poslije 1935.

⁹⁷ *Portret Rajke i Nemanje* (Sarajevo, maja 1938), KV F ZMV, inv. br. 1966/48.

⁹⁸ *Sarajevski list*, 1918, br. 17, god. XL, 3.

prezentovanih podataka nema jasne potvrde da li je riječ o Vojnoviću s Petrove strane ili o rodbinskoj porodici s Anine strane.

* * *

Danilo Vojnović je 1908. god. izabran za odbornika Trgovačke omladine Sarajevo.⁹⁹ Radio je u sarajevskoj Kreditnoj banci i štedionici na poziciji bankovnog službenika, sekvestra.¹⁰⁰ Učestvovao je u više različitih akcija prikupljanja pomoći u različite svrhe, o čemu svjedoče naredni primjeri: akcija za potresom postradale žitelje Hrv. Primorja: Danilo Vojnović po 25 K.¹⁰¹ Prilozi za siročad palih vojnika: Danilo Vojnović 60 K.¹⁰² Za sanitarnu pomoć za vrijeme rata, Po 10 K: Danilo Vojnović.¹⁰³

Ime Danila Vojnovića vezuje se za događaje koji su obilježili ratni period austrougarske Bosne i Hercegovine, a koji se ubrajaju među "tri najveće afere koje su potresle Bosnu i Hercegovinu tokom I svjetskog rata".¹⁰⁴ Bosna i Hercegovina tokom Prvog svjetskog rata suočila se s teškom nestašicom hrane, što je dovelo do izuzetno velikog povećanja cijena. Iako su vlasti već na početku rata pribjegle maksimiranju cijena za najvažnije životne namirnice, vrlo brzo pojavile su se osobe koje su počele s kršenjem ove odredbe s ciljem bržeg bogaćenja. Dolazi do korupcije, krađa i prevara.¹⁰⁵

Godine 1916. počeo je sudski proces protiv bivšeg ravnatelja sarajevskog aprovizacionog ureda Mirka Bradača. Uhapšen je i smijenjen s dužnosti zbog brojnih nepravilnosti u gradskoj aprovizaciji. Tokom istrage uhapšeno je još nekoliko činovnika i trgovaca, među kojima je bio i bankovni činovnik Danilo Vojnović.¹⁰⁶

⁹⁹ *Bosanska vila*, Sarajevo: Srpsko prosvjetno-kulturno društvo Prosvjeta, 1918, 160.

¹⁰⁰ Vidjeti više: *Bosanski glasnik*: Opća priručna i adresna knjiga za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1916. god. XX, 172. *Sarajevski list*, 1. august 1916, br. 202, god. XXXIX; Ibidem (1915), 6; Ibidem (1913), 5.

¹⁰¹ *Sarajevski list*, 3. juni 1916, br. 145, god. XXXIX, 3.

¹⁰² *Sarajevski list*, 8. juli 1918, br. 145, god. XLI, 2.

¹⁰³ *Sarajevski list*, 16. august 1914, br. 187, god. XXXVII, 1.

¹⁰⁴ Forto 2005: 69.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Vidjeti više: Forto 2005: 72. *Sarajevski list*, 1918, br. 17, god. XLI, 3; Ibidem (1918), 3; Ibidem (1918), 4.

Vrlo vjerovatno da je nakon afere, u kojoj je jedan od aktera bio upravo Vojnović, postepeno došlo do prekida veze između Petra i Danila. Još su neko vrijeme nakon ovog nemilog događaja stizale dopisne karte iz Sarajeva za Vojnoviće u Visokom s pozdravima od Danila i Natalije. U kasnijem periodu, na osnovu Fotografskog materijala, s Maricom se jedino dopisivala Rajka, Danilova kćerka. Posljednja dopisna karta od Rajke uručena je Marici 1938. kao uspomena na Rajkino vjenčanje.

Zaključna razmatranja

Fotografija od svog postanka pripada savremenom mediju vizuelnog bilježenja i predočavanja određenih pojava u prirodi i društvu i postala je nezamjenjiva u tome. Kao medij fotografija je našla svoju svrhu i široku primjenu u društvu, pa tako i u muzeju kao fotodokumentarna građa. Kao muzejska građa, ona nadilazi fotodokumentarnu svrhu i postaje muzejski predmet koji ima svoje vrijeme nastanka, dataciju, hronološki period, porijeklo, autora, aktera/aktere na slici, naručio-ca, pošiljaoca, poruku i tekstualni sadržaj koji je prati putem štampe ili pisanog zapisa. Komercijalna izrada fotografija krajem 19. i početkom 20. st. omogućila je pojedincu kreiranje vlastitih uspomena te se pojavljuje kao porodična fotografija sa svrhom formiranja porodičnog albuma. U tom kontekstu porodična fotografija ima neraskidivu vezu s porukom i pisanim sadržajem te postaje sredstvo razmjene vizualnog i dopisnog sadržaja – sredstvo komunikacije.

Porodičnu historiju čine razglednice koje, skupljene u albumima, govore o porodičnim vezama, nesvakidašnjim događajima i međusobnim odnosima. Upravo je sadržaj dopisnih karti iz Fototeke Zavičajnog muzeja Visoko poslužio za rekonstrukciju porodičnih, rodbinskih i prijateljskih veza visočke i sarajevske loze Vojnovića. U tome se ogleda značaj pisma, odnosno dopisne karte, kao jednog od načina komunikacije u kontekstu genealogije. Također, istraživanje je potaklo i na razumijevanje fotografije u muzejskoj praksi, ističući njen višestruk doprinos u sociokulturnim / etnološkim proučavanjima.

Fotografska građa *Kolekcije fotografija iz zaostavštine Marice Vojnović* (KV F ZMV) i dijela *Kolekcije fotografija iz perioda prije II svjetskog rata* (PP II SR F ZMV) potiče iz zaostavštine Marice Vojnović,

Visočanke (1892–1982) i predstavlja pikturalne, dokumentarne i pisane izvore o porodici Vojnović, njihovom porijeklu, razlozima njihova dolaska u Bosnu i Hercegovinu, prilagođavanju u novoj sredini, krugu prijatelja, ali i društvenim i kulturnim prilikama u Visokom u periodu s kraja 19. i tokom 20. st., a u kojima su i sami uzeli učešća.

Dokumentarno-biografski podaci iz građe potakli su na rekonstrukciju porodičnog i društvenog života porodice Vojnović za vrijeme njihovog života u Visokom. Uz dodatne arhivske izvore i prikupljenu dokumentaciju iz javnih institucija potvrđeno je da porodica Vojnović vodi porijeklo iz Gospića u Lici (Hrvatska). Porodicu Vojnović činili su Petar, glava porodice (1858–1930), njegova supruga Ana (–1921) i sinovka Marica (1892–1982). Uži član porodice Vojnović bila je i Milka (–1917) koja je stanovala u porodičnoj kući. Patron porodice bio je službenik austrougarske vojske, koji je po dužnosti preraspodijeljen u Bosnu. Krajem 19. i početkom 20. st. doseljava se s porodicom i nastanjuje u Visokom. Sarajevskom ogranku Vojnovića, po neutvrđenoj liniji, pripadaju Danilo i njegova supruga Natalija, s djecom Vojom i Rajkom.

Prateći dostupne izvore i zabilježene podatke moguće je zaključiti da su se članovi porodice Vojnović prilagodili novoj sredini i uzeli aktivno učešće u društveno-kulturnim zbivanjima Visokog. Prije svega, istaknut je njihov humanitarni doprinos u zajednici dobrovoljnim novčanim priložima i priložima u naturi za pogorjeli narod nakon velike Jangije 11. novembra 1911. koja je zahvatila Visoko. U narednom periodu porodica Vojnović nastavlja davati dobrovoljne priloge za pomoć i sanitarnu njegu u ratu, te za podizanje ratnog spomenika u Sarajevu (1914). U periodu razvoja kulturno-umjetničkih društava Visokog prve polovine 20. st., ime Marice Vojnović veže se za djelovanje Srpskog pjevačkog društva “Milutinović” i Dramske sekcije Sokolskog društva u Visokom u čijem je radu uzela aktivno učešće. Bila je jedna od pet istaknutih ženskih vokala društva “Milutinović”, koje su pred carem Franjom Josipom I u Visokom 1910. god. otpjevale *Carevku*. Tokom 1934–1936. god. aktivno je učestvovala u radu Dramske sekcije Sokolskog društva Visoko i uzela ulogu u pozorišnoj predstavi “Smrt majke Jugovića”.

Porodica Vojnović je pronašla svoje ognjište u Visokom, o čemu svjedoči njihovo počivalište, porodična grobnica na visočkom pravoslavnom groblju.

Bibliografija

Izvori

Domovnik, popis pravoslavnih porodica Srpske pravoslavne crkvene opštine u Visokom, 1930. Arhiv Crkve sv. Prokopija, Visoko.

Državni arhiv, Gospić, Republika Hrvatska, Fond HR-DAGS-192, Zbirke matičnih knjiga.

Efendira-Čehić, H., *Fotografija Srpsko-pravoslavno crkveno pjevačko društvo "Milutinović" u Visokom 1911.*, Obrada fotografije inv. br. 1997, Fototeka, JU "Zavičajni muzej" Visoko, 2020. neobjavljeno.

Javno komunalno preduzeće (JKP) Gradska groblja Visoko.

Kantonalna Javna ustanova (KJU) "Gerontološki centar" Sarajevo.

Kazivanje Esada Durajlića (1928) iz Visokog, zabilježeno 10. 10. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović.

Kazivanje Ismeta Karasalihovića (1946–2020) iz Visokog, zabilježeno 8. 11. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović.

Kazivanje Predraga Prede Mitrovića (1950) iz Visokog, zabilježeno 21. 10. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović.

Kazivanje Rabije Greda (1941) iz Visokog, zabilježeno 8. 11. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović.

Kazivanje Slobodana Cice Vasiljevića (1938–2021) iz Visokog, zabilježeno 30. 5. 2018. u kući porodice Vasiljević u Visokom; zabilježila H. Efendira-Čehić.

Kazivanje Zdenke Zdene Antovića (1957) iz Visokog, zabilježeno 6. 11. 2019. u Zavičajnom muzeju Visoko; zabilježile H. Efendira-Čehić i Dž. Arnautović.

Matični ured Gradske uprave Visoko – Matične knjige umrlih Visočana za 1930. godine.

Zavičajni muzej Visoko (ZMV):

Opštinski arhiv Opštine Visoko (OAOV ZMV), neobjavljeno:

- Kutija VI / 1. januar – 31. juni 1932. (neobrađena građa)
- Kutija IX / 1. april – 31. oktobar 1934. (neobrađena građa)
- Indeks prireza opštine Visoko za 1936–1939. (1941–1942), inv. br. 278 / 2.

Fototeka Zavičajnog muzeja Visoko (F ZMV):

- Kolekcija fotografija iz zaostavštine Marice Vojnović (KV F ZMV)
- Kolekcija fotografija iz perioda prije II svjetskog rata (PP II SR F ZMV)

Veb-izvori

Efendira-Čehić, H. (2020): "Ikona iz umjetničke zbirke Zavičajnog muzeja u Visokom – Sveti Đorđe ubija aždahu", *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko* I/1, JU "Zavičajni muzej" Visoko, Visoko, 286–305. <https://zavicajnimuzej.com/wp-content/uploads/pdf/Habiba.pdf>.

e-Muzej platforma digitalnih zbirki Zavičajnog muzeja Visoko. <https://app.e-zavicajnimuzej.com>.

KJKP "Pokop" d.o.o Sarajevo – Groblje Bare, Sarajevo. <http://www.pokop.ba/pretraga-umrlih>. Pristupljeno: 30. 1. 2022.

Pejović, R. (2011): "Muzički život Srba u Bosni i Hercegovini (1881–1914)", *Riznica srpska – muzika*, 15. marta 2011. <http://www.riznicasrpska.net/muzika/index.php?PHPSESSID=c8npbldvuriacaj4i1318js74&topic=668.0> (pristupljeno 29. 1. 2022)

Prezime Vojnović. Acta Croatica. <https://actacroatica.com/hr/surname/Vojnovi%C4%87/>. Pristupljeno 25. 12. 2021.

Udruženje Lovačko društvo "Srndać 1920", Visoko. <http://www.srndac1920.ba/o-nama/>. Pristupljeno 30. 12. 2021.

Ostali izvori

Mihaliček, Marija, *Istraživanje o Marici Vojnović–Visoko*, 26. 10 – 12. 11. 2019, e-mail korespondencija, zavicajnimuzejvisoko@gmail.ba.

Krajišnik, Neven, *Istraživanje o Marici Vojnović – Visoko*, 26. 10. – 12. 11. 2019, e-mail korespondencija, zavicajnimuzejvisoko@gmail.ba, oktobar–novembar 2019.

Štampa

Bosanski glasnik: opći adresni priručnik sa kalendarom svih vjeroispovijesti za Bosnu i Hercegovinu = Bosnicher Bote, Universal-Hand und Adresbusch

nebst Kalender für alle Confessiones für Bosnien-Herzegovina, Izdavač i urednik: Adolf Walny, Sarajevo – Beč, 1897–1918.

Bosanska vila, Sarajevo: Srpsko prosvjetno-kulturno društvo Prosvjeta, 1918.

Bošnjak: kalendar za prostu godinu, Sarajevo: Zemaljska tiskara, 1911.

Sarajevski list, Sarajevo: Zemaljska tiskara, 1878–1918.

Literatura

Belaj, M. (2006): "Obiteljska fotografija: suvenir emocija", *Treća* 8(2), Centar za ženske studije, Zagreb, 85–97.

Belaj, M. (2008): "Obiteljska fotografija kao kreiranje i arhiviranje (poželjne stvarnosti)", *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 45/2, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 135–151.

Belaj, M. (2009): "Obiteljski fotografski album", *Studia ethnologica Croatia* 21, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 285–305.

Bilinac, R. (2019): *Blago visočke crkve*, Dabar, Istočno Sarajevo.

Delić-Gozze, V. (2000): "Fotografija kao muzejski predmet ili kao muzejska dokumentacija", *Informatica museologica* 31/3–4, Muzejski dokumentacioni centar, Zagreb, 2000.

Dodig, Ž. (2018): *Privatna zbirka kao muzejski fenomen: na primjeru zbirke Stjepana Meze u Muzeju Sarajeva – Private collections as a feature of museums: the Istav Mezo collection in the Sarajevo Museum*, Muzej Sarajeva: Udruženje ICOM, Nacionalni komitet BiH, Sarajevo.

Džajić, I. (2014): *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom 1903–1949*, Ban publishing, Visoko.

Džambazov, L. (2013): "Kulturno-prosvjetna djelatnost Muzičke sekcije Sokolskog društva na području Visokog (1909–1941)", *Muzika: Časopis za muzičku kulturu* XVII(1/2) (41/42), Muzička akademija u Sarajevu, Muzikološko društvo FBiH, Sarajevo, 59–67.

Efendira-Čehić, H., Arnautović, Dž. (2020): "Portret dame: Marica Vojnović, Visočanka (1892–1982): izložba fotografija 19. i 20. stoljeća iz zaoštavštine Marice Vojnović Zavičajnog muzeja u Visokom", JU "Zavičajni muzej" Visoko, Visoko.

Efendira-Čehić, H., Arnautović, Dž. (2020a): "Pregled fotografa i fotografskih ateljea na teritoriji Bosne i Hercegovine kroz fotografsku građu zaoštavštine Marice Vojnović u Zavičajnom muzeju u Visokom", *Historijska*

traganja 19, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 207–212.

Файфрић, Ж. (2006): Кнез Лазар и деспот Стефан, Библиотека Српске владарске породице, Табернакл, Сремска Митровица.

Filipović, M. (1928): *Visočka nahija*, Naselja i poreklo stanovništva, knj. 25, Srpski etnografski zbornik, knj. 43, Srpska kraljevska akademija, Beograd.

Forto, F. (2005): “Afere i prevare u BiH 1914–1918”, *Prilozi* 34, Institut za historiju, Sarajevo, 67–78.

Handžić, B. (2001): “Lovačko udruženje građana Srndać Visoko”, Glasilo Saveza lovačkih organizacija Bosne i Hercegovine *Lovački list*, god. XXXVII, Nova serija, br. 43, Sarajevo, 57–59.

Husić, A. (2021): “Visoko i okolina u vrijeme osmanske vladavine: upravna organizacija, konfesionalne, demografske i privredne prilike”, u: *Visoko i okolina kroz historiju 2*, JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko, 13–123.

Ivanuš, R. (2000): “Zbirke fotografija i fototeke u zagrebačkim muzejima”, *Informatica museologica* 31/3–4, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 21–26.

Jazić, A. (2010): *100 godina sporta u Visokom*, Općina Visoko, Visoko.

Kardaš, M., Pulo M., Ganić Đ., Efendira-Čehić H., Malić, M. (2021): “Običaji i predaje visočkog kraja”, u: *Visoko i okolina kroz historiju 2*, JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko, 309–336.

Kreševljaković, H. (1934): *Visoko*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo (preštampano iz *Novog Behara*, god. VIII).

Maroević, I. (2002): “Fotografija kao muzejski predmet”, *Informatica museologica* 31/3–4, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 13–16.

Pejanović, Đ. (1930): *Kulturno-prosvetna, humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austrijske vladavine*, Bosanska pošta, Sarajevo.

Pejović, R. (1996): “Muzički život Srba u Bosni i Hercegovini (1814–1918)”, *Novi zvuk – časopis za muziku* 7, Fakultet muzičke umetnosti Beograd, Katedra za muzikologiju, Beograd, 79–85.

Pleše, I. (2014): *Pismo, poruka, mejl: etnografija korespondencije*, Biblioteka Etnografija, Zagreb.

Puljar, S. (1997): “Putujuće slike – razglednice – kulturnoantropološki dokumenti”, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 34/2, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 153–165.

- Roksandić, D. (1991): *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, posebno izdanje, Zagreb.
- Sontag, S. (1977): *O fotografiji*, Kulturni centar Beograda, Beograd.
- Stanišić, V. (1989): "Fudbal u Visokom između dva rata", u: *80 godina fizičke kulture i sporta u Visokom (1909–1989)*, grupa autora, Samoupravna interesna zajednica fizičke kulture Visoko, Savez organizacija fizičke kulture Visoko, Visoko, 49–51.
- Ševo, Lj. (2002): *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine*, Grad Banja Luka, Glas srpski, Banja Luka.
- Šiftar, D. (2002): "Fotografija u muzeju: vrste, informacijska i komunikacijska uloga", *Informatica museologica* 33/1–2, Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 101–103.
- Vodopija, M. (1976): "Obiteljski album", *Glasnik slovenskoga etnološkoga društva* 16/2, Slovensko etnološko društvo, Ljubljana, 25–27.
- Younis, H. (2017): *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Institut za historiju, Sarajevo.
- Younis, H. (2019): *Svakodnevni život u Sarajevu 1850–1878*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo.

Summary

Collection of photographs, correspondence cards and postcards from the Photo library of the Regional Museum in Visoko – Contribution to the study of the Vojnović family in Visoko

Marica Vojnović's legacy has been part of the rich holdings of the Regional Museum in Visoko since 1981. The most valuable part is the photographic material held in two different collections of the museum: Collection of the photographic material (artwork) from the legacy of M. Vojnović and Collection of the photographic material recorded before the World War II.

The Collection of museum photographs and postcards has a value of an anthropological document. Their visual context – photography – reveals a wealth of information on a metaphorical and objective level. The nature of photography is dual because photography itself dwells on the border of subjective and objective perception, i.e. between an artistic and photo-documentary record with characteristics of cultural and historic value. The connection between a family photo and a postcard is that they both act in their own way, in service of both individual and society as a whole.

This photographic material represents a family photo album created by exchange of photographs and correspondence between members of the family Vojnović, their relatives and friends from the late 19th to the 1970's of 20th century. The photographic material from M. Vojnović's legacy is valuable as a record the life, culture and customs of one of the Visoko's Orthodox families from the late 19th and early 20th century. By analyzing the photographic material, using historical sources and talking to people who had been in contact with the family Vojnović we were able to produce a remake this story. M. Vojnović (1892–1982) was born in Lika, Croatia. Her uncle, Petar

Vojnović (1858–1930), was a member of the Austro-Hungarian gendarmerie in Visoko, what was the main reason why the family decided to move to Bosnia and Herzegovina in the late 19th or early 20th century. He was married to Ana (–1921). The cousin Milka (–1917) also arrived with them. Their immediate family members were the married couple Danilo (1887–1960) and Natalija (1895–1979) Vojnović who lived in Sarajevo with their children Vojo and Rajka.

While she lived in Visoko, M. Vojnović was a member of the Serbian Choral Society “Milutinović” as one of the lead five vocalist of the group and also a member of one of the Visoko’s drama groups. It is inevitable to mention that she even sang for the Emperor Francis Joseph I of Austria during his visit to Visoko in 1910. She died in 1982 in the former Retirement Home in Nedžarići, Sarajevo. Unfortunately, to this day we have no information about where M. Vojnović was buried.

By describing, analyzing and looking at these photographs we were able to portrey a small part of the M. Vojnović’s world. It is a world in which we explore history, art, culture, customs, family tree, different family, friendly and business relations, friendly and family gatherings. This is exactly what reveals the power of photography. By preserving the photographic material we also treasure the memories of M. Vojnović.

Haris Dervišević

U ozračju ruhanijetskih harfova: kaligrafija šejha hafiza Zilke Žolje*

Apstrakt: Islamskoj kaligrafiji u Bosni i Hercegovini još uvijek manjka valjan pregled njezina razvoja. Djela brojnih kaligrafa ostaju na rubu interesovanja istraživača čime se ne uviđa sve bogatstvo islamske umjetnosti Bosne i Hercegovine. Stoga ovaj članak ima za cilj predstaviti kaligrafski opus hafiza Zilke Žolje, jednog od najznačajnijih bošnjačkih kaligrafa na prijelazu milenija. Tekst što slijedi ima ujedno za cilj da iz ugla historije umjetnosti njegovom kaligrafskom radu ponudi nasušno potrebnu valorizaciju.

Ključne riječi: Zilko Žolja, islamska umjetnost, islamska kaligrafija, kaligrafija

Uvod

S dolaskom Austro-Ugarske islamska kaligrafija u Bosni i Hercegovini doživljava pad u pogledu broja zainteresovanih i u pogledu broja kaligrafskih djela, što je razumljivo jer Dvojna monarhija donosi drugačija estetska načela. Pored okolnosti koje nisu išle na ruku kaligrafima, oni su nastavili sa svojom praksom, dakako u manjem obimu nego što je to bilo u ranijem periodu. Postojanje škola kaligrafije, sačuvana djela, kao i kaligrafske diplome dokaz su da je kaligrafija nastavila živjeti. Ovome u prilog idu historijska vrela koja potvrđuju da su od 1878. do 1918. god. u Bosni i Hercegovini djelovala najmanje dvadeset i dva kaligrafa koji su bili okupljeni oko Sarajeva, Travnika i Fojnice.¹ Najviše traga tokom ovog razdoblja ostavila su dvojica kaligrafa, hadži hafiz Husejin

*Želim se zahvaliti uvaženom šejhu hafizu Zilki Žolji na ugodnom razgovoru o kaligrafiji te prof. dr. Ćazimu Hadžimejliću, hafizu Abdulkadiru Kadriću i Nermini Vehab Đulović na korisnim savjetima tokom pisanja ovog rada.

¹Dervišević 2014: 99.

Rakim ef. Islamović (1839–1895)² i Alija ef. Faginović (umro 1921)³ koji su djelovali u Sarajevu.⁴

Kraj Prvog svjetskog rata označio je početak dekadence, koja je trajala sve do sredine 20. st., odnosno do pojave Ešrefa ef. Kovačevića (1924–1996),⁵ koji je dao znatan doprinos očuvanju kaligrafije u Bosni i Hercegovini. Porazna je činjenica da ne postoji mnogo radova koji su posvećeni kaligrafskoj ostavštini Kovačevića.⁶ Tek posljednja istraživanja pokazuju da Ešref ef. nije samo prepisivač mushafa, kako ga šira javnost poznaje, već da njegovi radovi krase zidove džamija, privatnih kuća, naučnih i kulturnih institucija, brojnih knjiga, spomenika itd.⁷

Boljim uvidom u problematiku razvoja islamske kaligrafije u Bosni i Hercegovini uviđa se da nije zapostavljen samo Kovačević i da nije bio jedini bošnjački kaligraf druge polovine 20. stoljeća. Istraživanja pokazuju da su pojedini domaći kaligrafi ostali neopravdano na marginama pregleda islamske kaligrafije Bosne i Hercegovine. Jedan od tih neumornih pregalaca je Zilko Žolja, hafiz i umirovljeni imam iz Uvorića kod Visokog, koji je nesebičnim zalaganjem zadužio potonje generacije. U tekstu što slijedi nastojat će se predstaviti i analizirati kaligrafsko djelo hafiza Žolje, kojeg poznavao i kaligrafije smatraju jednim od najboljih bošnjačkih kaligrafa druge polovine 20. stoljeća.⁸

Hafiz Zilko Žolja, biografske crtice

Zilko Žolja rođen je 3. aprila 1931. god. u selu Gornji Palež, koje se nalazi nedaleko od Kiseljaka, u kojem provodi rano djetinjstvo.⁹ U mladalačkoj dobi radi kao nadničar za bogatije porodice, a u potrazi za poslom odlazi u Sarajevo gdje učestvuje u gradnji Željezničke stanice. Teške poslijeratne okolnosti koje nisu mimoišle ni Sarajevo primorale

² Hadžimejlić 2009: 103; Dervišević 2011: 238–249.

³ Halimić 2010: 11.

⁴ Dervišević 2016: 33–38.

⁵ Kadribegović 1996: 38; Pelidija 2009: 213–228; Brzina 2016; Kadić – Dervišević 2016: 60–65.

⁶ Čančar 1985: 4–12.

⁷ Dervišević 2016a: 443–453.

⁸ Univerzitetski profesor dr. Ćazim Hadžimejlić, vrsni poznavalac kaligrafije, u razgovoru s autorom u nekoliko navrata iznio je tvrdnje da je hafiz Zilko Žolja jedan od najznačajnijih kaligrafa druge polovine 20. st. u Bosni i Hercegovini.

⁹ Perva 2021: 71.

su ga na povratak kući. To se ispostavilo kao dobra odluka, jer se u rodnom kraju upoznaje s hafizom Mustafom Mujićem (1910–1999), koji je od jeseni 1948. god. bio imenovan za imama u Paležu.¹⁰ Upravo je ovo poznanstvo ključno za razumijevanje životopisa Zilke Žolje.¹¹ Naime, Mustafa Mujić, osim što je bio hafiz, bio je i nakšibendijski šejh, poznat kao šejh hafiz s Paleža.

Kada je imao 16 godina, Zilko je počeo pohađati mekteb ispred hafiza šejha Mujića, koji je primijetio oštroumnost mladog Žolje i odlučio da ga nakon završetka mektebskog obrazovanja podučava *hifzu*. Učenje Kur'ana napamet trajalo je tri godine, odnosno do augusta 1951, kada Zilko Žolja stiče časni naziv hafiza Kur'ana.¹² Nakon što je odslužio obavezni vojni rok, Žolja se odlučuje za imamski posao. Poлаže imamski ispit u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu, potom biva postavljen za imama u Duhrama kod Kiseljaka, zatim Prokosu kod Fojnice, a od 1971. god. je imam u Uvorićima kod Visokog.

Kada je u Sarajevu započelo suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. god., hafiz Zilko Žolja se konsultuje sa šejhom Mustafom Mujićem i zaključuje da je najbolje da se povuče u prijevremenu mirovinu, što i čini 1984. godine. Odluka o mirovini bila je više nominalna, jer hafiz Žolja nastavlja obavljati imamski i muallimski posao u manjem intenzitetu u Uvorićima.

Kaligrafsko iskustvo

Prvi koraci hafiza Zilke Žolje u kaligrafiji vezuju se za njegovog učitelja šejha hafiza Mujića, jednog od najuglednijih derviških prvaka druge polovine 20. st. u Bosni i Hercegovini.¹³ Ovdje je važno apostrofirati da se hafiz Žolja nije preko šejha Mustafe Mujića povezao samo s *tarikatskom silsilom* nego i s višestoljetnom kaligrafskom tradicijom Bosne, jer je kaligrafija uvijek imala posebno mjesto u derviškim krugovima.

Kako bi prethodno bilo jasnije, vratit će se u austrougarski period kada djeluje poznati *alim* šejh hadži hafiz Husnija ef. Numanagić (1838–1945), koji se ujedno bavio kaligrafijom.¹⁴ Iako jedno stoljeće

¹⁰ Omerdić 2019: 48.

¹¹ "Sohbet sa šejh hafiz Zilkom Žolja" 2006: 6.

¹² Perva 2021: 76.

¹³ Mujić 2009.

¹⁴ Numanagić 2013; Dervišević 2014: 100.

dijeli hafiza Zilku Žolju i šejha Numanagića, oni su povezani derviškom i kaligrafskim niskom. Naime, hafiz Numanagić je 1904. god. u Visokom osnovao nakšibendijsku tekiju u kojoj je obavljao ulogu šejha.¹⁵ Jedan od Numanagićevih *murida* (učenika) bio je hafiz Muharem Lemeš, koji je jedno vrijeme bio šejh spomenute visočke tekije, ali se 1934. god. povukao u Uvoriće kod Visokog. Klupko se odvija dalje, jer je učenik šejha Muharema Lemeša bio niko drugi do šejh hadži hafiz Mustafa ef. Mujić. Stoga je nakšibendijsko stablo kojem pripada hafiz Zilko Žolja ujedno kaligrafska linija kojom se pronosila ljubav prema lijepom pisanju (Numanagić, Lemeš, Mujić, Žolja).¹⁶ Poštovanje koje se gajilo prema *harfu* u tekijama ne treba poistovjetiti sa školom kaligrafije u tradicionalnom smislu, odnosno kaligrafskom *silsilom*, nego je više riječ o posebnom mjestu pisanja arapskih *harfova* u derviškim krugovima.¹⁷

Pravo zanimanje za finoću linije arapskog slova kod hafiza Žolje počinje kao otpor prema tendenciji sistema da potisne prisustvo religije iz javnog prostora, a naročit pritisak bio je na dervise. Očigledan primjer takvih političkih strujanja osvjedočen je kroz *Odluku o prestanku rada tekija u NRBiH* iz 1952. godine.¹⁸ Iako se u ovom proglasu nije naznačila zabrana djelovanja derviša i održavanje *zikrova*,¹⁹ derviši tokom naredne dvije decenije nisu bili u povoljnom položaju.

Svojom kaligrafijom je hafiz Zilko Žolja s jedne strane ustao u odbranu tekija i derviša, a s druge strane se borio za očuvanje svetog prostora kućne intime. Tokom druge polovine 20. st., prema iskazu samog Žolje, postalo je rašireno na zidove soba stavljati postere “pjevača, sportista, glumaca”.²⁰ Razumljivo je da je penetriranje postera “s likom pjevača” hafiz vidio kao čin blasfemije, jer sredina iz koje je

¹⁵ Čehajić 1986: 59–61.

¹⁶ Nakšibendijskom silsilom šejh hadži hafiz Husnija ef. Numanagić bio je povezan s čuvenom tekijom u Vukeljićima.

¹⁷ Nakšibendijski tarikati, osim u okvirima vjerske tradicije, nužno je promatrati i kroz prizmu historije kulture. Tekije nisu bile samo mjesta gdje se obavljala molitva i *zikr* već su one bile i rasadnici nauke. Iako je nakšibendijski tarikat prisutan u Bosni i Hercegovini od 15. st., nagli uspon ovog tarikata bilježi se od 18. st., odnosno od vremena čuvenog šejha Husein-babe Zukića (umro 1800) i njegovog nasljednika šejha Mejli-babe (umro 1854). Nakšibendijske tekije nekada su se nalazile u svakom većem gradu (Sarajevu, Travniku, Jajcu, Foči, Goraždu, Čajniču, Visokom, Mostaru).

¹⁸ “Odluka o prestanku rada tekija u NRBiH” 1952: 199.

¹⁹ Duranović 2020: 209–221.

²⁰ Perva 2021: 72.

poticao i u kojoj se kretao bila je okružena levhama. Svijet naročite pobožnosti kojem pripada hafiz Zilko Žolja u likovima vidi potencijalnu konfrontaciju Božijem jedinstvu, iz čega je proizašla jedna umjerena ikonofobija, bojazan od slike. Kaligrafski ispis za hafiza Žolju može se najbolje tumačiti kroz *philosophiu perennis*,²¹ jer je za njega arapsko slovo sveto slovo, njime je ispisana Božija riječ (Sl. 1).

Sl. 1. Hafiz Zilko Žolja, *Bismillah*
(Foto: Haris Dervišević)

Derviška skromnost hafiza Zilke Žolje, koju je naslijedio od šejha Mustafe Mujića, najvećim je razlogom zašto njegov kaligrafski opus nije bio poznat široj javnosti prije 90-ih godina. Njegov najplodniji period veže se za osnivanje medrese "Osman ef. Redžović" u Čajangradu kod Visokog 1992. god., gdje Žolja predaje islamsku kaligrafiju sve do 2004. godine.²² Ovaj dio njegovog djelovanja je od iznimne važnosti, jer je kroz institucionalno djelovanje islamska kaligrafija pronašla mjesto u školskom kurikulumu, a s druge strane hafiz Žolja je svoje kaligrafsko iskustvo prenio na mlađe generacije. Iz kruga njegovih učenika najpoznatija je Nermina Vehab Đulović, koja slovi za kaligrafsku nasljednicu šejha hafiza Zilke ef. Žolje.²³

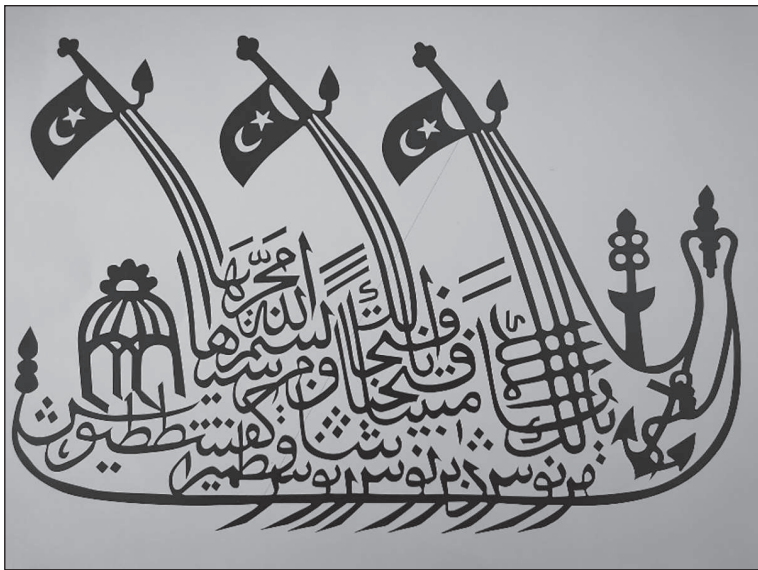
²¹ Nasr 2005: 29–47.

²² Selhanović 2013: 27.

²³ Perva 2021a: 74–75.

Kaligrafski stil i opus

U tekstu o dervišima nakšibendijama kaligrafima u Bosni i Hercegovini autor Ćazim Hadžimejlić za hafiza Zilku Žolju navodi da “izrađuje kaligrafske levhe” i da je vremenom izgradio “prepoznatljiv stil”.²⁴ Iako Hadžimejlić ne nudi dublju likovnu analizu, može se pretpostaviti šta je htio reći pod pojmom “prepoznatljiv stil”. Uvidom u kaligrafske kompozicije Zilke Žolje očigledan je utjecaj derviške sredine, a po svom stilu najbliži je kaligrafiji šejha Abdurrahmana Sirrije (1775–1847).²⁵ Ovdje se ne misli da je Žolja bio direktno inspirisan levhama Sirri-babe, već da je kaligrafski stil koji je primjetan kod kaligrafa derviša 19. st. onaj koji najbolje opisuje kaligrafsku leksiku hafiza Zilke Žolje (Sl. 2). Svijet hafiza Žolje je svijet tekije, odnosno svih onih tekija koje je posjećivao, a te tekije su mahom bile ukrašene levhama kaligrafa prethodne generacije. To su bile istinske galerije islamske kaligrafije.

Sl. 2. Hafiz Zilko Žolja, *Dio sura Al-Fatḥ i Hūd s imenima aṣḥāb Al-Kahf*
(Foto: Haris Dervišević)

U pogledu kaligrafskog pisma hafiz Zilko Žolja je najprisniji *sulusu*, koji koristi u komponiranju levhi. Žolja u kaligrafiji ne vidi samo

²⁴ Hadžimejlić 2016: 80.

²⁵ Traljić 1978: 59–62; Teparić 2016: 147–149.

njenu vanjštinu već ona po njemu uvijek sadrži duboku poruku, a sadržaj teksta pomno odabire; ne smije se zaboraviti da je Zilko Žolja prije svega hafiz, a tek potom kaligraf. Kako bi se razumio način na koji Žolja komponira svoje levhe, analizirat će se stihovi pjesnika Mustafe Galip-bega Leskofčalia (1828–1867) koje je kaligrafski ispisao hafiz Zilko. Iskoristit će se pravo na manju digresiju i dodati da su stihovi što slijede među rijetkim u kojima se Leskofčali otkriva kao pripadnik nakšibendija:²⁶

*Mazhar-ı nûr-ı Resûlullâh olan Nakşileriz,
Sırr-ı mir'ât-ı Cemâlullâh olan Nakşileriz.*

*Pîşvâımız pîrmiz Şiddik-ı aczam'dir bizim,
Fahır-ı insu ü can ile hem-râh olan Nakşileriz.*²⁷

Prijevod na bosanski:

*Mi smo nakšibendije, gdje je Resulov nur prisutan,
Mi smo nakšibendije, ogledalo tajni Allahova Džemala.*

*Vođa nam je Pir naš Siddik-i Azam najiskreniji,
Mi smo nakšibendije, opijeni aškom Poslanika, ponosa čitavog svijeta.*

Sl. 3. Hafiz Zilko Žolja, *Mazhar-ı nûr-ı Resûlullah olan Nakşileriz*
(Foto: Haris Dervišević)

²⁶ Bağrıaçık 2003: 34.

²⁷ Yıldız 2003: 142.

Ova kaligrafska kompozicija interesantna je iz razloga što se uz njenu realizaciju sačuvala i skica, koja pomaže da shvatimo način na koji je hafiz ispisivao levhe većih formata (Sl. 3). Naime, on ne koristi široke kaleme, već obrise harfova iscrtava veoma precizno. Nakon što dobije njihove konture, pristupa ispunjavanju unutrašnjosti. Ovo nije tradicionalni i uobičajen put nastanka levhe, te je svojstven Zilki Žolji, ali bez obzira na to, njegove levhe odišu harmoničnošću. Slova su jasna, formirana, sa svim odlikama pisma *sulus*. Na pojedinim mjestima osjeti se sloboda u pisanju, kao što je ispis slova *n* u riječi “olan” prvog i drugog stiha. S druge strane primjetan je istančan osjećaj za raspored riječi – u prvom i drugom stihu riječ “Allah” biva pozicionirana na sredinu, što kaligrafiji daje uravnoteženost.

Način na koji hafiz Zilko ispisuje levhe ima i drugu pozadinu jer je, osim brojnih levhi na papiru, načinio i veliki broj tariha na nišanima. Nužno je akcentirati da je hafiz Žolja sam klesao tarihe, nakon što bi ih prvo skicirao na papiru. To je presedan u kaligrafskom umijeću, jer je u tradiciji rad kaligrafa i rad klesara bio strogo podijeljen. Tek sada se uviđa da je Žoljin pristup ispisivanja levhe – skiciranje *harfova* i potom ispunjavanje unutrašnjosti – blisko povezan s kaligrafijom na nišanima.

Jedan od najljepše isklesanih i likovno osmišljenih tariha koje je načinio hafiz Žolja je onaj za njegovog šejha, hafiza Mustafu Mujića (Sl. 4). Kaligrafska kompozicija zamišljena je poput mihraba, koja na vrhu počinje u obliku prelomljenog luka. Tekst je napisan u osam redova i pun je simbolike – osam redova mogu se podijeliti na dva dijela. Prvi dio čini prvi red u vrhu luka s imenima Allaha, dž.š., a nakon toga u sedam redova slijedi posveta šejhu hafizu Mustafi Mujiću. Očigledna je simbolika broja sedam, jer prema *tesavvufskom* tumačenju svaki vjernik na svom putu pročišćenja i približavanja Apsolutu treba da prođe određene korake. Njegova duša se na putu prema Uzvišenom čisti i prolazi sedmostepeno putovanje od duše sklone zlu (*nefs-i emmare*) do čiste duše (*nefs-i safije*). Poruka je jasna, šejh Mujić je prošao ovo putovanje i približio se Onom Ko je Živi i Vječni, odnosno *Huwa al-Ḥayy al-Bāqī*, kako piše na vrhu nišana. Na nišanu se ispod arapskog dijela nalazi kraći tekst na bosanskom s imenom šejha Mustafe Mujića, godinom rođenja i godinom smrti. Osim ovog, hafiz Žolja je svojom kaligrafijom ukrasio i isklesao brojne druge nišane poput nišana Ibrahima i Džemile Cerić (Gračanica, Visoko) itd.

Sl. 4. Hafiz Zilko Žolja, *Nišan šejha Mustafe Mujića*, Gračanica, Visoko
(Foto: Haris Dervišević)

Kaligrafski opus hafiza Zilke Žolje ostao bi nepotpun ako bi se izostavile njegove levhe načinjene na drvetu, koje su u biti nastavak njegovih radova na nišanima (Sl. 5). Čini se najbitnije potcrtati da kaligrafije u drvetu, kao i radovi u kamenu, nisu ništa manje kompleksne u odnosu na kaligrafske kompozicije koje je Žolja načinio na papiru. Ovdje je nezaobilazno navesti najveću levhu na drvetu koju je načinio hafiz Žolja, dugu 3 m, koja se nalazi u džamiji Stara Breka u Sarajevu. Pored nabrojanih, kaligrafski radovi hafiza Zilke Žolje nalaze se u porodičnom muzeju Muse Kazima Hadžimejlića u Vukeljićima (Fojnica),²⁸ džamiji u Gračanici (Visoko), džamiji u Arnautovićima (Visoko), Prnje mektebu u Duhrima (Kiseljak), turbetu šejha Husein-babe Zukića, na tarihu džamije u Solakovićima (Kiseljak)²⁹ itd.

²⁸ Hadžimejlić 2016: 80.

²⁹ Malkić 2012: 215.

Sl. 5. Hafiz Zilko Žolja, *Sura al-Tawbah* (18 ajet)
(Foto: Haris Dervišević)

Zaključak

Nakon detaljnog istraživanja i terenskog rada dolazi se do nedvojbenog zaključka da je hafiz Zilko Žolja jedan od najznačajnijih bošnjačkih kaligrafa na prijelazu milenija. Njegove prve kaligrafske kompozicije nastale su u samozatajnom svijetu derviških krugova u kojima se ljubav prema kaligrafiji prenosila iz generacije u generaciju. Početne korake u kaligrafiji hafiz Žolja je dobio od šejha hafiza Mustafe Mujića, koji je ujedno bio i njegov duhovni učitelj i koji ga je uveo u nakšibendijski *tarik*at. Ako se želi razumjeti simbolika kaligrafije hafiza Zilke, mora se imati uvid u jezik *tesavvufa*. Najveći dio svojih radova ispisao je pismom *sulus*, a njegova se kaligrafska djela nalaze u brojnim džamijama srednje Bosne, najviše u Visokom, Fojnici i Kiseljaku. Najplodniji period njegova djelovanja bio je od 1992. do 2004. god., kada kao profesor drži časove kaligrafije u medresi "Osman ef. Redžović" u Čajgradu kod Visokog. Pored kaligrafije na papiru, hafiz Zilko Žolja je načinio brojne kaligrafske kompozicije na levhama na drvetu, kao i na tarihima džamija i nišana.

Bibliografija

Literatura

- Bağrıaçık, Z. (2003): "Leskofçalı Galip Mutasavvıf Bir Şâir midir?", *Bilge* 10/39, 34–37.
- Čehajić, Dž. (1986): *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Brzina, H. (2016): *U povodu dvadeset godina od preseljenja prof. Ešref-ef. Kovačevića, osvrt na život i djelo*. Petak, 4. 3. 2016. / 24/25. džumade-l-ula 1437, Sarajevo. (neobjavljeno)
- Dervišević, H. (2011): "Islamska kaligrafska baština u Bosni i Hercegovini: Hadži Hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović (1839.–1895.)", u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*, (ur. Husnija Kamberović), Institut za istoriju, Sarajevo, 239–248.
- Dervišević, H. (2014): "Islamska umjetnost u Austro-Ugarskom Carstvu: slučaj islamske kaligrafije u Bosni i Hercegovini", *Sophos* 7, Filozofski fakultet, ZINK – Znanstveno-istraživački inkubator, Sarajevo, 91–110.
- Dervišević, H. (2016): "Sarajevski kaligrafski kružok između 1878. i 1918.", u: *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini* (ur. Vjekoslava Sanković Simčić), Nacionalni komitet ICO-MOS u Bosni i Hercegovini, elektronsko izdanje, Sarajevo, 33–38.
- Dervišević, H. (2016a): "Ešref Kovačević (1924.–1996.): kaligrafska ostavština", *Godišnjak BZK Preporod* XVI, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo, 443–453.
- Duranović, E. (2020): "Sufijska tradicija u Bosni i Hercegovini nakon zabrane tekija 1952.: fenomen džamija-tekija", u: *Društveno-politički i kulturni identitet Bosanskog Podrinja: 500 godina tekije Hamza-dede Orlovića 1519–2019: zbornik radova sa naučne konferencije održane u Bratuncu i Srebrenici, 27. i 28. septembra 2019. godine* (ur. Šefko Sulejmanović), Institut za društvena i religijska istraživanja – Medžlis Islamske zajednice Bratunac, Tuzla – Bratunac, 209–221.
- Hadžimejlić, Č. (2009): *Umjetnost islamske kaligrafije*, Sedam, Sarajevo.

- Hadžimejlić, Ć. (2016): "Nakšibendjiski kaligrafi u Bosni i Hercegovini", *Kelamu'l Šifa: historijsko naslijeđe, tesavvuf i kultura* 13, Udruženje građana Hastahana-tekija Mesudija, Kaćuni, 77–80.
- Halimić, E. et al. (2010): *Iz mape Faginovića*, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2010.
- Kadić, E., Dervišević, H. (2016): "Ešref ef. Kovačević – kovač pisane riječi", *Stav*, 31. mart 2016, 60–65.
- Kadribegović, A. (1996): "I ja dadoh sve što sam mog'o dati... (Merhum Ešref ef. Kovačević)", *Preporod* 3/586, 38.
- Malkić, M. (2012): "Tarihi hafiza Ćamila ef. Silajdžića", *Analiz Gazi Husrev-begove biblioteke XXXIII*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 205–225.
- Mujić, M. (2009): *Kitab* (ur. hfz. Abdulkadir Kadrić i Dženan Handžić), Libris, Sarajevo.
- Nasr, S. H. (2005): *Islamska umjetnost i duhovnost*, Lingua Patria, Sarajevo.
- Numanagić, A. (2013): *Šejh i muftija na razmeđu vremena: hadži hafiz Husni efendija Numanagić*, Dobra knjiga – Medresa Osman ef. Redžović, Sarajevo – Visoko.
- "Odluka o prestanku rada tekija u NRBIH" (1952): *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji* III/5–7, Vrhovno islamsko starješinstvo u FNRJ, 199.
- Omerdić, M. (2019): "Šejh hafiz Mustafa-efendija Mujić", *Preporod* 02/1132, 15. januar 2019, 48.
- Pelidija, E. (2009): "Osmanista umjetničkog duha: O životnom putu, znanstvenom, edukativnom i kaligrafskom radu mr. Ešrefa Kovačevića", *Takvim za 2010*, El-Kalem, Sarajevo, 213–228.
- Perva, B. (2021): "Hadži šejh hafiz Zilko ef. Žolja, kaligraf i najstariji hafiz u Bosni i Hercegovini", *Stav*, 21. februar 2021, 70–72.
- Perva, B. (2021a): "Nermina Vehab-Đulović, najpoznatija bosanskohercegovačka kaligrafkinja", *Stav*, 15. oktobar 2021, 74–76.
- Selhanovnić, S. (2013): "Naši alimi: hafiz Zilko ef. Žolja", *Preporod* 24/1010, 15. decembar 2013, 27.
- "Sohbet sa šejh hafiz Zilkom Žolj" (2006): *Kelamu'l Šifa: tarikatski časopis* 9, proljeće 1427/2006, 6–9.
- Teparić, M. (2016): *Analiza islamskih kaligrafskih panela (levhi) bošnjačkih kaligrafa (hattata) od 18. do sredine 20. stoljeća* (doktorska teza), Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.

- Traljić, M. (1978): "Šejh Abdurrahman Sirri bio je i kaligraf", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji* XLI/1, 59–62.
- Yıldız, A. H. (2003): *Leskofçalı Galip Hayatı, dönemi, sanatı, Divanı ve metnin bugünkü Türkçesi* (doktorska teza), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Summary

In an atmosphere of Ruhani huruf (spiritual letters): Calligraphy of Sheikh Hafiz Zilko Žolja

Hafiz* Zilko Žolja is one of the most prominent Bosniak calligraphers at the turn of the Millennium. His love for calligraphy was born in dervish tekkes, where the art of calligraphy has been passed down from generation to generation. The Naqshbandi Sheikh Hafiz Mustafa Mujić was his spiritual teacher who also introduced him to calligraphy. To understand the symbolism of the Hafiz Zilko's calligraphy, it is necessary to have an insight into the language of *Sufism*. He used *thuluth* (a script variety of Islamic calligraphy) for the majority of his works, and his calligraphy could be found in numerous mosques in central Bosnia, mostly in Visoko, Fojnica and Kiseljak. His most prolific period was from 1992 to 2004, when he was a professor of calligraphy at The Osman ef. Redžović Madrasa in Čajangrad near Visoko. In addition to calligraphy on paper, Hafiz Zilko Žolja produced numerous calligraphy works of art in both wood and stone (inscriptions on mosques and tombstones).

* A hafiz is a person who has memorized the entire Qur'an in Arabic.

Esad Delibašić

Odgovor na krizu muzeja: *nova muzeologija i ekomuzej*

Apstrakt: Tokom većeg dijela XX v. dominirao je tradicionalni muzeološki diskurs i konzervativno poimanje muzeja. Većina muzealaca razumijeva muzej kao mjesto gdje obitava prošlost i u kome centralni položaj zauzimaju fetišizirani muzejski predmeti koji su dekontekstualizirani u odnosu na društveni realitet. Dominacija tradicionalnog razumijevanja muzeja dovela je do krize muzeja. Između "muzejske realnosti" i realnosti života stvarno i simbolički stoje nepremostivi zidovi. Kriza muzeja će završiti osamdesetih godina XX v. nastajanjem pravca pod nazivom nova muzeologija. Glavne karakteristike nove muzeologije određene su kritičkim osvrtom na tradicionalne muzeje, poglavito kritikom odnosa tih muzeja prema problemima društva u kojima egzistiraju. Nova muzeologija afirmira političku ulogu muzeja kroz stav da muzeji nisu politički neutralni prostori, nego da gotovo uvijek odašilju određenu vrstu političkih poruka. Ekomuzeji se pojavljuju početkom sedamdesetih godina XX v. kao nova forma muzeja. Oni se formiraju na konceptu da muzeji moraju služiti zajednici i konkretnom čovjeku. Nova muzeologija omogućila je transformaciju muzeja u instituciju koja stvara i podstiče sumnju, refleksiju i kritičko mišljenje i koja posjeduje svijest da muzejska realnost ne može biti izvan realnih društvenih odnosa. Zahtjev za ukidanjem muzeja kao apolitične institucije ne znači identifikovanje s bilo kojim političkim i ideološkim svjetonazorom, već predstavlja zahtjev da muzej uspostavi kritički odnos prema stvarnosti i time doprinese razvoju društva. Novi muzej, ne povlađujući trendovima i elitama, kritički nastoji reflektirati aktuelne društvene probleme. Ako želi prevazići krizu, muzej mora postati poligon za rasprave o aktuelnim socijalnim procesima i antagonizmima.

Ključne riječi: tradicionalni muzej, kriza muzeja, nova muzeologija, ekomuzej

Uvod

Riječ muzej se prvi put javlja u antičko doba – naime, riječ *museion* označavala je sveti gaj posvećen muzama – kćerima Zeusa i Mnemozine, božice pamćenja.¹ Muzej tada nije imao onu funkciju koja će kasnije

¹ Gob – Drouguet 2007: 19.

dominirati kroz povijest – mjesta gdje se skupljaju i izlažu predmeti. U Aleksandriji utemeljen je *mouseion* u čast egipatskog kralja Ptolomeja I Sotera 290. god. pr. n. e. To također nije bio muzej u današnjem smislu riječi, nije sadržavao zbirke predmeta, već je predstavljao mjesto gdje su se okupljali naučnici koje je izdržavao kralj kako bi se mogli u potpunosti posvetiti izučavanju.² Aleksandrijski *mouseion* bio je, danas bismo rekli, multimedijalni centar naučnog, kulturnog i umjetničkog života te je obuhvatao laboratorije, predavaonice, učionice i čuvenu biblioteku.

Rimska kultura također ne poznaje instituciju muzeja u današnjem smislu riječi, kao mjesta u kojem je pohranjena zbirka dragocjenih predmeta. Naime, muzej je tada označavao mjesto pod zaštitom muza u kojem se sastaju filozofi da bi vodili spekulativne rasprave. Riječ muzej se pojavljuje i u 15. v. u latinskom jeziku (*museum*) označavajući zbirku, skup predmeta umjetničke ili kulturološke prirode.³ Muzej kakav danas poznajemo nastaje u Evropi sredinom 18. v. usljed dramatičnih društvenih promjena koje su utjecale na privatne kolekcionare. Naime, muzeji se otvaraju prema javnosti i prelaze iz privatne u javnu sferu, transformiraju se u javno dobro o kojem brigu preuzima država.⁴ Francuska revolucija utiče na otvaranje muzeja za javnost s jasnim ciljem da pristup muzejskim zbirkama bude omogućen svim slojevima društva.

Povijesne mijene muzeja dovele su do velikog broja različitih definicija muzejske ustanove, iako različita određenja muzeja postoje i u savremenoj kulturi.⁵ Ovdje ćemo navesti samo nekoliko definicija muzeja ne pretendirajući na apsolutnu ispravnost bilo koje od njih. U “klasičnu” definiciju spada najčešće upotrebljavana definicija Međunarodnog savjeta za muzeje, ICOM-a (*International Council of Museums*), koja je usvojena na 21. generalnoj konferenciji u Beču 2007. godine. Statut ICOM-a utvrđuje da je muzej “nekomercijalna, svaka javna ustanova u službi društva i njegova razvoja, koja je otvorena javnosti i koja u svrhu proučavanja, obrazovanja i zadovoljstva, nabavlja, čuva, istražuje, komunicira s publikom i izlaže materijalna svjedočanstva o ljudima i njihovoj okolini”. Holandski muzeolog Piter van Menš (Peter

² Maroević 1993: 20; Gob – Drouguet 2007: 20.

³ Gob – Drouguet 2007: 20.

⁴ Ibidem 27.

⁵ Marstin 2013: 22.

van Mensch) za muzej kaže da je “stalna ustanova koja čuva zbirke predmeta – dokumenata i generira znanje o njima”.⁶ Ivo Maroević, hrvatski povjesničar umjetnosti, muzeolog i konzervator, smatra da je muzej “neprofitna institucija za dobrobit društva, posvećena tumačenju i aktualiziranju prošlosti u sadašnjosti unutar novog konteksta, služeći se istraživanjem, sabiranjem, čuvanjem i komuniciranjem materijalnih i nematerijalnih svjedočanstava čovjekove kulturne i prirodne baštine”.⁷ Profesori muzeologije na Univerzitetu u Liježu Andre Gob i Noemi Druge (André Gob, Noémie Drouguet) ističu da “razvitkom semiologije i potom teorije komunikacija muzej se sagledava u potpuno novom svjetlu: shvaća ga se kao medij čiji jezik i specifičnosti valja tek definirati”.⁸ Na sličan način muzej jezgrovito definira i ugledni hrvatski i evropski muzeolog Tomislav Šola koji kaže: “Muzej je medij.”⁹

Tokom gotovo cijelog XX v. dominirao je tradicionalni muzeološki diskurs i konzervativno poimanje muzeja. Naime, većina muzealaca i posjetilaca muzeja razumijevali su muzej kao mjesto gdje isključivo obitava prošlost i u kojem centralni položaj zauzimaju fetišizirani muzejski predmeti dekontekstualizirani u odnosu društveni realitet. Muzeji su postali introvertirani i obuzeti sami sobom.¹⁰ Muzeji kao kulturni fenomen počinjavaju na *principu muzealizacije* koji označava proces kojim predmeti iz našeg životnog ili arheološkog konteksta prelaze u muzeološki kontekst.¹¹ Prelaskom u novu sredinu / kontekst muzejski predmeti posjetiocima na specifičan način dokumentuju sredinu iz koje su došli, prikazuju primarni kontekst na način na koji ga nije moguće vidjeti iz njega samog. Suštinska osobina muzejskog konteksta je njegova razdvojenost od primarnog konteksta. Problem tradicionalnog muzeja ogledao se u tome što je dvije sredine, dva konteksta, muzejski i životni / društveni, neprirodno razdvojio. Ta razdvojenost je nužna u mjeri obavljanja specifične djelatnosti i funkcioniranja muzeja kao institucije, međutim, razdvojenost koja muzejske predmete pretvara u fetiše, vječne istine, koji nemaju poveznice s primarnim kontekstom iz kojeg su došli, pretvara muzeje u “depoe mrtvih predmeta”.¹² Ljiljana

⁶ Van Mensch 1992: 232.

⁷ Maroević 2005: 135–146.

⁸ Gob – Drouguet 2007: 16.

⁹ Šola 2003: 35.

¹⁰ Ibidem 23.

¹¹ Maroević 2005: 44.

¹² Krivošejev 2012: 46.

Gavrilović će istaći da “to govori o kod nas nepromjenjenoj društvenoj percepciji muzeja, koji se i dalje vide kao mesta za skladištenje...”¹³ Dominacija tradicionalnog razumijevanja muzeja dovela je do krize muzeja, koja se odražavala u konfrontaciji zastarjele muzejske prakse i novih društvenih i političkih okolnosti.

Kriza tradicionalnog muzeja

Velika društvena previranja nakon Drugog svjetskog rata, pogotovo šezdesetih godina XX v., dovela su do krize muzeja, čak dotle da su mnogi muzejskoj ustanovi proricali nestanak tvrdeći da je došlo vrijeme “da se muzej pohrani u muzej”.¹⁴ Angelina Milosavljević Ault, opisujući muzeološke dileme nastale nakon društvenih promjena šezdesetih godina, ističe da se “ne zna (...) broj konferencija, skupova, publikacija muzejskih radnika na temu zastarelosti muzeja, iz druge polovine 20. veka, i pitanje trenutka kada će se muzej kao institucija ‘zatvoriti’ je postalo jedno od najurgentnijih, jer je sumnja u neophodnost postojanja te institucije, kao i u spremnost muzejskih stručnjaka da se pozabave gorućim društvenim pitanjima, bila prevelika”.¹⁵ Sam pojam tradicionalnog muzeja postao je sinonim za skladište starih, socijalno i vremenski “mrtvih” predmeta. “Tradicionalni koncept (...) smatra muzeje mjestima u kojima se proučava (slavna!) prošlost i gdje su pohranjeni (i dijelom izloženi) predmeti koji svjedoče o toj prošlosti”.¹⁶ Suština krize se ogleda u nemogućnosti promjene dominantnog razumijevanja muzeja. Osnovni problem bio je kako da muzejske institucije, od ustanova koje postoje uglavnom radi sebe samih, postanu institucije koje pomoću posredovane prošlosti nude odgovore današnjim ljudima na njihove svakodnevne, ponekad i trivijalne, probleme i interese. Dokazujući da su savremeni muzeji izgubili vezu s realnim životom zajednice, Šola će primijetiti da “kad u muzeju vidite bilo što što slični na istinski život, tada zasigurno stojite pred prozorom, a ne pred staklenom vitrinom”.¹⁷ Tradicionalni muzeji su bili opsjednuti svojim

¹³ Gavrilović 2011: 10.

¹⁴ Gob – Drouguet 2007: 15.

¹⁵ Milosavljević Ault 2014: 15.

¹⁶ Šola 2003: 58.

¹⁷ Ibidem 46.

ekspонатima, a ne konkretnim ljudima i konkretnim društvom, oni su uglavnom bili naučne institucije rezervisane za društvenu elitu.

Tradicionalni muzejski svjetonazor gleda na muzeje kao na hramove. Muzejske zbirke u takvom muzeju imaju status fetiša, odnosno vjeruje se da eksponati posjeduju auru koja nudi duhovno prosvjetljenje.¹⁸ Posjetioци u *muzejima hramovima* eksponatima pridaju značenja koja nemaju nikakve veze s njihovom originalnom funkcijom ili namjenom. U centru pažnje ovog muzeja je muzejski predmet i muzejska zbirka, a apsolutna posvećenost prošlosti muzej je dovela do ignoriranja stvarnog života u svim njegovim aspektima. Muzejski prostor je socijalno isključen, a muzejsko vrijeme ne korespondira s realnim, socijalnim vremenom. Između “muzejske realnosti” i realnosti života stvarno i simbolički stoje nepremostivi zidovi. Ti zidovi onemogućavaju bilo kakvu komunikaciju između dva, vještački razdvojena, svijeta. Primjenom ovakve koncepcije tradicionalnog muzeja dolazi do socijalne i kulturološke “smrti” predmeta koji se nalaze u muzejima. Naime, izdvajajući iz stvarnog života predmete koji predstavljaju objektivizaciju nekog identiteta i prenoseći ih u muzej, muzejski radnici te predmete stavljaju u depoe i vitrine i time ih “umrtvljuju”, socijalno i vremenski izoliraju, čime se, suprotno od javno ispoljene namjere, potire taj identitet.

Ljiljana Gavrilović u knjizi *Muzeji i granice moći* ističe da muzeji od svog osnivanja krajem 18. v. do šezdesetih godina XX v. nisu osvijestili da bilo kakva kriza postoji, i pored činjenice što su se, nakon Drugog svjetskog rata, novi politički koncepti koji su se zalagali za poštivanje rasa, spolova, jezika i kultura, suprotstavljali muzejskoj praksi.¹⁹ Očekivalo se od muzeja da budu nosioci ideja o demokratizaciji, dekolonijalizaciji i multikulturalnosti, međutim, najveći svjetski muzeji i dalje su, obraćajući se samo elitama u svojim društvima, simbolizirali moć imperijalnih sila.²⁰ Muzeji su, smatra Gavrilović, predstavljali (uz škole, vojsku i banke) stubove imperijalnih država i izraz postojeće društvene hijerarhije, naime, oni su veličali snagu “naše” nacije i države, njezinu povijesnu veličinu i značaj. Svjesni političke uloge tradicionalnih muzeja kao zaštitnika postojećeg poretka i nepravedne

¹⁸ Marstin 2013: 22–23.

¹⁹ Gavrilović 2011: 15–16.

²⁰ Ibidem 16.

društvene strukture, demonstranti 1968. god. u Francuskoj uzvikuju: “Spalimo muzeje!”²¹

Muzealci su se u trenutku nastanka globaliziranog svijeta našli u teoretskom ćorsokaku jer nisu uspjeli redefinirati muzej, što je bilo neophodno u novim uslovima. Apsolutna moć i mitologija originala ostale su dominantne vrijednosti većine muzeja. Da ne bi bilo zabune – ne postoji kriza muzeja u kvantitativnom smislu, broju posjetilaca, već u kvalitetu. Centar Žorž Pompidu (Georges Pompidou) posjeti godišnje osam miliona ljudi. Međutim, današnji, tradicionalni muzeji ne ukazuju na probleme ovog vremena i ovog društva. Oni nisu institucije koje nas “podstiču” na propitivanje usvojenih predstava o svijetu i životu. Oni poput “dobre stare škole” produciraju puke činjenice i neupitne istine. Većina ljudi koji danas rade u muzejima misli da su kvalifikovani za taj posao.²² Nema sumnje da mnogi među njima osjećaju izvjestan prezir prema muzeju kao mediju i da ga nikada neće porediti s TV-om, filmom, internetom, stripom itd. Još uvijek kod njih preovladava mišljenje da je muzej mjesto gdje prebiva isključivo prošlost, mjesto u kojem obitavaju vječne istine. Piter Vergo (Peter Vergo) je upozorio na nužnost transformacije prevladavajućeg koncepta: “Ne dođe li do korjenitoga preispitivanja uloge muzeja u društvu – a time ne mislim mjerenje njihove ‘uspješnosti’ samo u smislu kriterija kao što je više novca ili više posjetitelja – muzeji bi se mogli naći u situaciji gdje nisu ništa drugo do ‘živi fosili’.”²³ Kriza muzeja završit će osamdesetih godina XX v. nastankom pravca pod nazivom nova muzeologija.²⁴

Nova muzeologija

Pojam nova muzeologija (nova teorija muzeja, alternativna muzeologija ili kritička teorija muzeja) u XX v. javlja se u tri različita vremena. Prvi put pojam se pojavljuje 50-ih godina u Americi kako bi označio “pokušaje revitalizacije edukativne uloge muzeja”.²⁵ Ponovo se isti termin javlja u Francuskoj 70-ih godina kada se preispituje uloga baštine

²¹ Ibidem.

²² Šola 2003.

²³ Vergo 1989.

²⁴ Gob – Drouguet 2007: 16.

²⁵ Kisić 2014: 107.

u društvu i nastoje zaštititi ugroženi identiteti zajednice.²⁶ Treći put u muzeološkom diskursu pojam se javlja 80-tih godina kada Piter Vergo u knjizi *Nova muzeologija* analizira društvenu i političku ulogu muzeja. Prefiks nova označava muzeologiju koja u centar pažnje stavlja pitanje smisla muzeja, odnosno on ukazuje na raskid s tradicionalnom muzeologijom koja se gotovo u cijelosti bavila muzejskim predmetima. Vergo ističe da novu muzeologiju karakteriše “stanje široko rasprostranjenog nezadovoljstva starom muzeologijom koja se previše bavi muzejskim metodama, a premalo svrhom muzeja”.²⁷ Nova muzeologija nastala je u okolnostima nestanka blokovske podjele svijeta, naglog povećanja broja muzeja, snažnih globalizacijskih procesa, jačanja pokreta za emancipaciju žena i inkluziju marginalnih grupa te promjena u umjetničkim praksama.²⁸ U početku, nova muzeologija bila je isključivo dovođena u vezu s formiranjem “eko i sociomuzeja koji revitaliziraju male sredine, integrišući, radi dostizanja održivog razvoja, zaštitu baštine i svakodnevnog život zajednice”.²⁹ Osnove nove muzeologije postavljene su 1972. god. ICOM-ovom Rezolucijom iz Santjaga de Čilea u kojoj je utvrđeno da muzeji mogu oblikovati svijest zajednice posredujući prošlost i sadašnjost. Formiranjem Međunarodnog pokreta za novu muzeologiju (MINOM) 1984. god. u Kvebeku afirmirala se ideja “novog” muzeja kao demokratske, obrazovne institucije u službi društvenog razvoja.

Glavne karakteristike nove muzeologije su, kako ističe Darko Babić, primarno određene nezadovoljstvom tradicionalnim muzejima, njihovom praksom inertnosti u odnosu na probleme društva u kojem egzistiraju.³⁰ Novi koncept u centar pažnje stavlja muzej kao sociokulturnu ustanovu te kritički posmatra njegovu društvenu i političku ulogu. Nastoji se reformirati muzej na način da se u centru pažnje, kako smo naveli, više ne nalazi muzejski predmet, nego konkretne potrebe i interesi pojedinaca i zajednice. Novim muzeološkim pristupom postavlja se novi zadatak muzeju – izložbom publici prenijeti određene ideje i poruke. Muzejski predmeti, dakle, više nisu u centru pažnje, nego su sredstvo teme, ideje zbog koje je izložba i organizira-

²⁶ Ibidem 107.

²⁷ Vergo 1989: 3.

²⁸ Milosavljević Ault 2014: 13.

²⁹ Krivošejev 2012: 48.

³⁰ Babić 2009: 57.

na. "Istraživanja u novom muzeju se odvijaju oko teme, za razliku od dominantne usredsređenosti na predmet u tradicionalnom muzeju... Time se postiže da muzej bude koristan u rešavanju problema sadašnjice..."³¹ Konceptom novog muzeja afirmirana je politička uloga muzeja, i to isticanjem da muzeji nisu politički neutralni prostori.³² Naime, svaka izložba više ili manje eksplicitno šalje neku političku ili ideološku poruku, poruku koja afirmira određene društvene vrijednosti ili kritikuje neke druge vrijednosti. Muzej, dakle, ne može biti izvan društvenih odnosa u zajednici u kojoj djeluje. Praksa tradicionalnih muzeologa da muzej odvoje od realnih društvenih odnosa i pretvorega u apolitički medij u kojem obitavaju vječne istine dovela je do muzejskog eskapizma i nedostatka bilo kakve društvene odgovornosti.

Novi muzeji iz temelja su promijenili stav prema muzejskoj publici. Tradicionalni muzeji, fokusirajući se na muzejske predmete i izložbe, egzistirali su skoro bez ikakvog interesovanja za posjetioce. Novi koncept muzeja promovirao je ideju da muzej bez muzejske publike i nije muzej.³³ Tradicionalni muzej nije komunicirao s posjetiocima, odnosno s njihovim potrebama, interesima i problemima. Za razliku od njega, novi muzej svoje postojanje utemeljio je na služenju zajednici. Muzeji se demokratiziraju otvarajući vrata za posjetu i deprivilegiranim dijelovima društva, odnosno muzeji po prvi put kroz izložbe prikazuju način života i običaje i marginalnih društvenih grupa. Muzeji se više ne fokusiraju isključivo na reprezentativnost i ekskluzivnost muzejskih predmeta jer se na izložbama sve češće pojavljuju "bezvrijedni", "obični", "trivijalni" muzejski predmeti iz svakodnevnog života, predmeti koje upotrebljavamo u "običnim" situacijama. U komunikaciji koju uspostavlja muzej s publikom, "trivijalnost" muzejskih predmeta označava približavanje muzeja realnom životu pojedinaca i zajednice. Cilj tradicionalnog muzeja bio je staviti reprezentativni muzejski predmet u centar pažnje, a cilj novog muzeja je izložbom prenijeti određene ideje, poruke muzejskoj publici. U novom muzeju muzejski predmeti su sredstvo ideje koja se prenosi publici. Kao posljedica ovih promjena dolazi do pomaka "fokusa muzejske prakse s predmeta na iskustvo i doživljaj posjetitelja. Značajna karakteristika

³¹ Milosavljević Ault 2014: 22.

³² Marstin 2013: 13.

³³ Krivošejev 2012: 47.

novog muzeja su i inovativne metode interpretacije. Novi oblici interpretacije su omogućili novi pristup muzejskoj publici”.³⁴

Danas, više od 40 godina od pojave nove muzeologije, možemo konstatovati da je ovaj koncept značajno izmijenio odnos muzeja prema okruženju i društvu te da se pod ovim pojmom danas razumijeva svaki proces modernizacije muzeja i muzejske djelatnosti.³⁵ Nova muzeologija dovela je do promjena unutar samog muzeja: promijenjen je odnos prema muzejskoj publici; muzejski eksponati nisu više jedini predmet interesovanja muzealaca; muzeji nisu isključivo okrenuti prema prošlosti; muzej se demokratizuje jer se muzejskim izložbama nastoji prikazati život i deprivilegovanih društvenih slojeva; osnovni cilj izložbe više nije fascinirati publiku vrijednošću ili nekom drugom ekskluzivnošću muzejskih predmeta, nego prenijeti poruku publici. Istovremeno s razvojem koncepta nove muzeologije pojavljivali su se i novi oblici muzeja. Danas nova muzeologija predstavlja sinonim za procese modernizacije muzeja, međutim, u svojim počecima ovaj pojam se gotovo u cijelosti odnosio na tendencije osnivanja ekomuzeja ili sociomuzeja koji je, povezujući prošlost i sadašnjost, trebao utjecati na oblikovanje svijesti zajednice u kojoj djeluje.³⁶

Ekomuzeji

Ekomuzeji se pojavljuju početkom sedamdesetih godina XX v. kao nova povijesna forma muzeja. Oni djeluju na konceptu totalne brige za baštinu, a sakupljanje i obrada predmeta čine samo dio tog procesa.³⁷ Ključna karakteristika ekomuzeja je da u njima čovjek živi s muzejskim predmetima. “Sama pojava eko-muzeja uzrokovana je potrebom ljudi da integriraju svoj život s vrijednostima naslijeđenog i to u vlastitom prostoru...”³⁸ Tomislav Šola smatra da je savremeno društvo suočeno s brojnim izazovima te da ekomuzeji ne mogu sebi dozvoliti izdvojenost u paseističkom utočištu: “oni su muzeji za ‘hic et nunc’, ne samo za sad nego i za ovdje”.³⁹ Ekomuzej je dio zajednice u kojoj djeluje i u kojoj štiti

³⁴ Milosavljević Ault 2014: 13.

³⁵ Krivošejev 2012: 49.

³⁶ Ibidem 15.

³⁷ Maroević 2005: 48.

³⁸ Ibidem 48.

³⁹ Šola 2003: 118.

određeni identitet. Otudjenost tradicionalnih muzeja od realnih društvenih odnosa i konkretnih potreba i interesa ljudi je, kako smo naveli, dovela do krize muzeja. Bilo je nužno srušiti barijere između muzeja i stvarnog života, ekomuzej je to uspio uraditi. Ovi muzeji se formiraju na novom muzeološkom konceptu da muzeji moraju služiti zajednici i konkretnom čovjeku. "Bavljenje stvarnim problemima stvarnih ljudi u stvarnom vremenu učinilo je ekomuzeje demokratskim sredstvom *par excellence*".⁴⁰

Samo ime ovih muzeja često je shvaćeno na pogrešan način, naime, prefiks "eko" je doveo do nesporazuma u razumijevanju suštine. Naime, taj prefiks je ekomuzeje pogrešno vezao za prirodnu životnu sredinu, a on ustvari predstavlja diferenciju specifiku u odnosu na druge muzeje.⁴¹ "Naime, prefiks eko, umjesto da objasni njihovu ideju sveobuhvatnosti baštine i uključivanja svih stvarnih i idejnih pojmova koji iz tog proizlaze, zadobio je u značajnom postotku značenje koje ovaj tip muzeja sasvim direktno, gotovo isključujuće povezuje s prirodnom baštinom, te jednako tako formom koju je moguće realizirati samo u rubralnim krajevima".⁴² Do danas je u pojedinim krugovima posjetilaca i muzealaca ostalo pogrešno uvjerenje da ekomuzej samo pokušava odgovoriti na problem ugroženog i devastiranog okoliša. Međutim, suština koncepta ekomuzeja ogleda se u njegovim najvažnijim karakteristikama: ovaj muzej svoju djelatnost zasniva na (re)akciji na ugroženost bilo koje dimenzije identiteta zajednice; aktivnosti ekomuzeja su usmjerene ka trenutnim potrebama zajednice i konkretnih ljudi; ovaj muzej nije reprezentativna i elitistička institucija – on se bavi svakodnevnim pitanjima koja dotiču neke od slojeva identiteta zajednice; muzejski predmeti u ekomuzeju nisu dekontekstualizirani i umrtvljeni, nego su integrirani u svakodnevni život zajednice. Ekomuzeji svoje djelovanje zasnivaju na aktivnom sudjelovanju stanovništva te su sastavni dio društvenih i ekonomskih promjena.⁴³ "Sve navedeno ustvari logično podrazumijeva da je eko-muzej u svom djelovanju primarno okrenut sadašnjosti, zatim budućnosti (razvoju), a tek potom prošlosti (...) eko-muzej koristi prošlost (...) da elementima prošlosti kao aktivnim sudionicima u društvu stalno propituje sadašnje

⁴⁰ Ibidem 119.

⁴¹ Ibidem 120.

⁴² Babić 2009: 51–52.

⁴³ Gob – Drouguet 2007: 53.

stanje i pokušava, koristeći tu istu prošlost, ponuditi ideje ili rješenja za probleme s kojima je zajednica sada suočena”.⁴⁴ Ovi muzeji možda na najbolji način negiraju tradiciju muzeja u smislu svoje potrebe da postanu dio zajednice i da pokušaju postati aktivni činilac razvoja te zajednice. Ekomuzej predstavlja specifičnu muzealnu realnost stvorenu s ciljem da očuva, interpretira i posreduje muzejsku poruku na savremen način.

Ekomuzej afirmiše sve dimenzije identiteta i podidentiteta neke zajednice, čime konačno razbija osnovu tradicionalnog / metafizičkog muzeja izraženu u postojanju granice između dva svijeta – muzejskog svijeta i svijeta života, te postaje aktivni sudionik svakodnevnice.⁴⁵ “Ekomuzej metaforički i stvarno ruši ‘metafizičke barijere’ tradicionalnog muzeja, od nestanka zidova i specifičnog muzejskog vremena, do ukidanja profesionalnih tumača istine i muzejskih čuvara. On razbija barijere između unutrašnjeg i vanjskog svijeta, između predmeta unutra i predmeta vani”.⁴⁶ Ekomuzej je demokratski muzej zbog svoje specifične komunikacije i dostupnosti te zbog svog društvenog angažmana.

Muzeji na otvorenom su utjecali na nastanak ekomuzeja. Oni su, kao preteča ekomuzeja, “prešli” granicu muzejske zgrade i proširili muzeološko zanimanje na “cjelovitost kulturnog i prirodnog naslijeđa u prostoru”.⁴⁷ Prvi muzej na otvorenom započeo je s radom 1891. god. u Skansenu (Švedska) kao Muzej skandinavske etnografije koji objedinjuje seoske kuće, rastavljene i prenijete u muzej, i radionice tradicionalnih umijeća.⁴⁸

Prvi ekomuzej nastao je 1971. god. u industrijskom gradu Le Creusot Montceau les Mines u Burgundiji⁴⁹ kao rezultat napora nekoalicine muzeologa. Zamisao autora Huguesa de Varine Bohana bila je osnivanje muzeja koji bi svojom koncepcijom i programom ostvario blisku saradnju s lokalnim stanovništvom. Ekomuzeji su, za razliku od tradicionalnih, progovorili jezikom prihvatljivim posjetiocima, oni su se formirali u lokalnim zajednicama s ciljem omogućavanja stanovniš-

⁴⁴ Babić 2009: 53.

⁴⁵ Delibašić 2006: 34–36.

⁴⁶ Ibidem 31.

⁴⁷ Maroević 1993: 63.

⁴⁸ Gob – Drouguet 2007: 16; Krivošejev 2012: 54.

⁴⁹ Šola 2003: 102.

tvu da prepozna vlastiti, dobrim dijelom skriveni identitet, te da im omogućiti čuvanje i prezentaciju predmeta koji su svjedoci tog identiteta. Ovi muzeji se formiraju tamo gdje je ugrožen identitet, ma koliko se on nekom činio marginalnim. "Ekomuzeji se šire stvaranjem ispostava svih vrsta: opustjela stara škola, propali mlin, zapuštena brana ili ustave, napuštena manufaktura, rudnik ili tvornica, zaboravljena prodavaonica, stara gostionica itd. Ukratko, uspostaviti će svoj izdanak svagdje gdje se ustanovi da postoji kompleks koji je dio lokalnog identiteta nakon što će mjesto ili objekt prepoznati, istražiti, zaštititi, predstaviti i interpretirati."⁵⁰

Ekomuzeji, pored drugih funkcija, nastoje biti dio turističke ponude. Oni su se približili javnosti⁵¹ putem različitih vrsta medija, kao što su interpretacijske ploče i šetnje s vodičima, ili oživljenih historijskih događaja, što im je donijelo jedan novi kvalitet u komunikaciji s publikom, pa i turistima. Naime, unutar specifičnog ambijenta, pažnja se obraća ne samo na one elemente baštine koji su dio prirodnog okruženja i materijalnih zdanja nego i na vještine kojima je baština izgrađena. "Nerijetko to uključuje suradnju s umjetnicima, zanatlijama, glumcima i glazbenicima koji, putem radionica pod stručnim vodstvom, u okvirima lokalnog identiteta, nastoje objasniti vezu između čovjeka i tehnologije, prirode i kulture, prošlosti i sadašnjosti".⁵² Turisti posebno vrednuju muzejske predmete koji nisu izdvojeni iz svog životnog konteksta. Tu nije potreban medij tradicionalnog muzeja u kojem su posjetioči osvještavali značenja predmeta iz svakodnevnog života. Međutim, treba naglasiti da je bitna karakteristika ekomuzeja da on ne podrazumijeva samo život predmeta izvan muzejskog okvira nego i život lokalnog stanovništva koji na svoj način svjedoči o lokalnom identitetu.

U okviru ponude ekomuzeja možemo vidjeti objekte kulturne i prirodne baštine naučno obrađene, ali prezentirane na jednostavan (izbjegavajući banalnost), razumljiv i posjetitelju dostupan način. Ekomuzeji su se ovim pristupom otvorili prema svim tipovima publike, kao i prema lokalnom stanovništvu. Međutim, "eko-muzej nema ni publiku ili korisnike u klasičnom smislu, njegova su publika / korisnici

⁵⁰ Ibidem 113.

⁵¹ Bubalo 2004/2005.

⁵² Ibidem.

cijela zajednica kao takva na području na kojem se eko-muzej nalazi”.⁵³ Ovi muzeji predstavljaju jednu od mogućih alternativa do kojih su savremeni muzealci došli u cilju prevazilaženja barijera koje je uspostavio tradicionalni muzej. Ekomuzeji su doveli u centar zanimanja kulturnu baštinu. Naime, uvidjelo se da je samo jedan dio kulturne baštine unutar muzeja i da je i on često nedostupan javnosti. Ulazak muzeja, kroz formu muzeja na otvorenom i ekomuzeja, iz metarealnosti u život je veliki pomak u rekonceptualizaciji baštine. Zaštita identiteta je oduvijek bila jedna od glavnih zadaća muzeja. Klasični muzeji su predmete koji svjedoče o tim identitetima čuvali u muzejskoj realnosti, što je imalo niz prednosti, ali i manjkavosti. Ekomuzej, osim što omogućava život predmeta u njegovom prirodnom ambijentu, prikazuje i način života lokalnog stanovništva u autentičnoj formi. Šola naglašava da će muzeji izaći iz krize kada usvoje inovativni stav ekomuzeja te “započnu govoriti o sadašnjosti upotrebljavajući prošlost...”⁵⁴

Umjesto zaključka

U trenucima krize tradicionalnog muzeja, kada se postavljalo pitanje o razlozima postojanja ove institucije i njezinoj ulozi u društvu, pojava nove muzeologije i ekomuzeja otvorila je prostor za dalji razvoj muzeja i njegovu plodotvornu interakciju s društvenom zajednicom. Nova muzeologija omogućila je transformaciju muzeja od mjesta koje je predmet obožavanja fetišiziranih muzejskih predmeta u instituciju koja stvara i podstiče sumnju, refleksiju i kritičko mišljenje i koja posjeduje svijest da muzejska realnost ne može biti izvan realnih društvenih odnosa. Muzeji, naime, postoje da bi odgovorili na probleme i interese konkretnih ljudi u konkretnoj zajednici. “Politizacija” muzeja na kojem je insistirala nova muzeologija odnosila se na političko kontekstualiziranje muzeja, odnosno na uvjerenje da muzeji ne mogu biti apolitični i da svojim djelovanjem gotovo uvijek izražavaju određen politički stav. Zahtjev nove muzeologije za rušenjem tradicionalnog / metafizičkog muzeja, koji je prekinuo gotovo svaku komunikaciju između muzejskog konteksta i svijeta realnog života, doveo je do nove muzejske paradigme po kojoj je osnovna svrha muzeja utjecati

⁵³ Babić 2009: 53.

⁵⁴ Šola 2003: 118.

na aktuelni društveni realitet. Ljiljana Gavrilović s razlogom navodi da muzeji i muzejski radnici kod nas, nažalost, i dalje ostaju izvan novih idejnih tokova: "Gotovo po pravilu oni i dalje prave izložbe koje su ili politički podobne, ili su 'apolitične'. U oba slučaja muzejski radnici čvrsto veruju da se ne bave politikom, i da je stvarnost koju oni prikazuju na izložbama 'objektivna', iako tako nešto ne postoji, niti je ikada postojalo."⁵⁵ Zahtjev za ukidanjem muzeja kao apolitične institucije ne znači identificiranje s bilo kojim političkim i ideološkim svjetonazorom, već predstavlja zahtjev da muzej uspostavi kritički odnos prema stvarnosti i time doprinese razvoju društva. Društvena uloga i socijalni značaj muzeja su od presudne važnosti za njihovu budućnost. Tradicionalni muzeji ignoriraju trenutne društvene prilike te ne reflektiraju aktuelne društvene protivrječnosti. Marginalizirane i stigmatizirane socijalne slojeve ovakvi muzeji ignoriraju. Nova muzeologija afirmira muzej koji komunicira s današnjim ljudima i zajednicom, njihovim potrebama i interesima, predstavljajući medij razmjene ideja. Novi muzej, ne povlađujući trendovima i elitama, kritički nastoji reflektirati aktuelne društvene probleme. Ako želi prevazići krizu, muzej mora postati poligon za rasprave o aktuelnim socijalnim procesima i antagonizmima.

Novi muzejski koncept promijenio je i tradicionalnu sliku muzeja kao mjesta koje se bavi isključivo prošlošću. Tradicionalni muzeji njegovali su i afirmirali prošlost jer se pomoću nje gradi i brani identitet. "Dominantno obilježje poslanja muzeja jest odbrana identiteta, odnosno njegova kontinuiteta."⁵⁶ Ali, ako se muzej isključivo bavi prošlošću koja se ne dovodi u vezu sa sadašnjošću, on se pretvara u skladište socijalno mrtvih predmeta. Međutim, promjenu odnosa muzeja prema prošlosti ne treba posmatrati pojednostavljeno, nego nijansirano, naime, ta promjena se ne može reducirati na stav da se muzej neće više baviti prošlošću. Muzej će i dalje sakupljati, čuvati, proučavati i izlagati muzejske predmete koji su dio kulturne baštine, on će i u budućnosti afirmirati različite identitete, on će se, dakle, i dalje baviti prošlošću, ali, za razliku od tradicionalnog muzeja, on će tu prošlost dovoditi u vezu / posredovati sa sadašnjim kontekstom i budućnošću. Muzej će koristiti fragmente prošlosti da bi ponudio rješenja za konkretne probleme s kojima se društvo danas suočava.

⁵⁵ Gavrilović 2011: 54.

⁵⁶ Šola 2003: 28.

Bibliografija

Literatura

- Babić, D. (2009): "O muzeologiji, novoj muzeologiji i znanosti o baštini", u: *Ivi Maroeviću baštinici u spomen* (ur. Vujić, T., Špikić, M.), Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 43–60.
- Bubalo, F. (2004/2005): "Ekomuzeji", *Fragmenti* 2/3. <http://www.ff.zg.hr.arheo/ska/fragmenti.htm>. Pristupljeno: 11. 4. 2022.
- Delibašić, E. (2006): *Muzej u informatičkom okruženju*, Muzej grada Zenice, Zenica.
- Kisić, V. (2014): "Stvaralac, sa-učesnik, kritičar, konzument – okviri učešća građana u stvaranju baštine", *Kultura* 144, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 106–127.
- Krivošejev, V. (2012): *Muzeji, menadžment, turizam: ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*, Narodni muzej Valjevo, Valjevo.
- Gavrilović, Lj. (2011): *Muzeji i granice moći*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Gob, A., Drouguet, N. (2007): *Muzeologija – povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb.
- Maroević, I. (1993): *Uvod u muzeologiju*, Zavod za informacijske studije Odsjeka za informacijske znanosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Maroević, I. (2005): "Towards the new definition of the museum", u: *Définir le musée / Defining the Museum* (ur. Mairesse, F., Maranda, L., Davies, A.), ICOM/ICOFOM, Musée royal de Mariemont, Morlanwelz, 135–146.
- Maroević, I. (2005): "Razine muzealizacije vezane uz kulturnu baštinu", *Informatica Museologica* 36(3–4), Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 44–49.
- Marstin, Dž. (2013): "Šta je nova muzejska teorija?", u: *Nova muzejska teorija i praksa* (ur. Marstin, Dž.), Clio, Beograd, 11–22.
- Mensch, P. V. (1992): *Towards a methodology of museology*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu. <https://emuzeum.cz/admin/files/Peter-van-Mensch-disertace.pdf>.

- Milosavljević Ault, A. (2014): "Nova muzeologija kao činjenica savremenosti", *Kultura* 144, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 11-37.
- Vergo, P. (1989): *The new museology*, Reaktion books, London.
- Šola, T. (2003): *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: prema kibernetičkom muzeju*, Hrvatski nacionalni komitet ICOM, Zagreb.

Summary

A response to the museum crisis: new museology and ecomuseum

XX century was dominated by traditional museological discourse and conservative perception of the museum. The majority of museologists used to perceive a museum as a place where the past resides, while the central position was reserved for fetish museum items completely decontextualized in respect to social realities. The dominance of this traditional perception of museum led to a museum crisis. There are real and symbolic unsurpassable walls built between “museum reality” and reality of life. The museum crisis ends in the 1980s by emergence of a new perception known as the so-called new museology. The main characteristics of this new museology are based on criticism of traditional museums, and especially on the criticism of the attitude of those museums towards the issues in the society they exist in. The new museology confirms a political role of museums with an attitude that museums are not politically neutral areas, but rather they should always send out specific political messages.

An ecomuseum developed in the early 1970s as a new form of museums. It is based on the concept that museums must serve both communities and individuals. The new museology provided an opportunity for a transformation of museum into an institution that will create and nurture suspicion, reflection and critical thinking but also be aware that any museum reality cannot be outside real social relations.

Mubera Pulo

Orijentalna zbirka Zavičajnog muzeja u Visokom – Katalog dokumenata na arapskom jeziku

Apstrakt: Orijentalna zbirka dokumenata Zavičajnog muzeja – Visoko čuva izvornu pisanu građu nastalu krajem perioda osmanske i početkom austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, te tokom austrougarskog i perioda između dva svjetska rata. Dokumenti zbirke pisani su na orijentalnim jezicima, arapskom i osmanskoturskom, a manjim dijelom i na bosanskom jeziku. U radu je kataloški obrađen manji dio zbirke koji čine rukopisi i štampana građa na arapskom jeziku. Svi katalogizirani dokumenti, izuzimajući jedno djelo, vjerskog su karaktera, iz oblasti temeljnih izvora islamskog vjerzakona – Kur’ana i hadisa, odnosno hadiske nauke, te islamske književnosti. Kataloškom obradom sedamnaest dokumenata prezentira se stručnoj, naučnoj i široj javnosti po prvi put dio fonda Orijentalne zbirke koji muzej baštini u svom fundusu.

Ključne riječi: Orijentalna zbirka, Zavičajni muzej – Visoko, pisana građa, kataloška obrada, orijentalni jezici, arapski jezik

Orijentalna zbirka dokumenata Zavičajnog muzeja baštini arhivsku i ostalu rukopisnu i štampanu građu nastalu tokom osmanskog te austrougarskog i perioda prve polovine XX st. napisanu na orijentalnim jezicima, osmanskoturskom i arapskom, te na bosanskom jeziku *arebicom*.¹ Iako nije velika po obimu, po značaju nesumnjivo prevazilazi okvire lokalne zajednice² i kao takva predstavlja vrijednu kulturno-historijsku baštinu ne samo Visokog nego i države Bosne i Hercegovine,

¹ Arebica je specifičan oblik arapskog pisma prilagođenog fonetskom sistemu bosanskog jezika. Bošnjaci su je koristili tokom osmanskog perioda pa sve do prvih decenija XX st. za pisanje tekstova na maternjem jeziku.

² U prilog tome govori i činjenica da *Pravilnik o određivanju kulturnih predmeta koji se smatraju nacionalnim blagom država članica Evropske unije* određuje da u nacionalno blago spada i arhivsko gradivo i bilo kakvi njegovi dijelovi, bilo koje vrste, u bilo kojem mediju, koji sadrže elemente starije od 50 godina. Više na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2004_03_38_947.html

pa i šire. Značaj ove zbirke je veliki, naročito ako se uzme u obzir da je tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992. do 1995. god. oštećena, uništena ili nestala izuzetno vrijedna pisana građa na orijentalnim jezicima pohranjena u javnim institucijama ili u privatnim kolekcijama.

Nakon osnivanja Zavičajnog muzeja u Visokom jedan dio fonda tadašnjeg općinskog arhiva prebačen je u muzej.³ Ovaj fond deponovan u muzej obuhvata izvornu pisanu građu iz različitih historijskih perioda.⁴ Najstariji dokumenti potiču iz osmanskog perioda, datirani s početka XIX stoljeća. Ovi dokumenti izdvojeni su u posebnu zbirku nazvanu "Zbirka dokumenata iz perioda turske vlasti".⁵ Da bi se zbirka formirala, bilo je neophodno prethodno izvršiti identifikaciju i selekciju dokumenata. Za identifikaciju dokumenata kao i izradu regesti pojedinih dokumenata angažovana je gospođa Muniba Spaho, dipl. orijentalista, kustos u Muzeju grada Sarajeva, 1981. godine. Evidentiranje dokumenata u inventarnu knjigu zbirke uradile su tadašnje uposlenice Zavičajnog muzeja.⁶ Inventarisanjem je obuhvaćena orijentalna pisana građa zaključno s rednim brojem 61.

Najveći dio fonda zbirke, od formiranja pa sve do danas, čine dokumenti službene korespondencije na području Visočkog kadiluka, odnosno Visočke nahije.⁷ Uglavnom su to javni akti: putne isprave, ra-

³ Zavičajni muzej osnovan je 7. aprila 1953. god. Odlukom Narodnog odbora Gradske opštine Visoko. Sakupljeni eksponati čuvani su u tadašnjoj zgradi općine, a od 1957. god. nalazi se u vlastitoj zgradi, u kojoj je i danas smješten.

⁴ Arhivska građa hronološki je klasificirana prema periodima: Općinski arhiv iz perioda 1881–1909, Općinski arhiv iz perioda 1910–1920, Općinski arhiv iz perioda od 1. 1. 1930. do 31. 12. 1946, Općinski arhiv iz perioda 1941–1960, Memoarska građa, Ostalo (materijali Komisije za historiju, nedatirane knjige i dr.).

⁵ Zbirka je evidentirana u muzejskoj inventarnoj knjizi pod nazivom *Inventarna knjiga opštinskog arhiva opštine Visoko*. Od 100. strane knjige, odvojeno od ostalih inventarisanih dokumenata općinskog arhiva, inventarisani su dokumenti pisani na orijentalnim jezicima i na bosanskom jeziku *arebicom*.

⁶ Prema evidenciji u Matičnoj knjizi radnika u navedenom periodu u Zavičajnom muzeju u Visokom stručne uposlenice – kustosi bile su Ljiljana Tomićić (radila u periodu 1960–1982) i Nataša Šahinović (radila u periodu 1975–1996). Prilikom inventarisanja dokumenata općinskog arhiva *Visočki sidžil* / protokol mjesnog suda i šest *deftera* / zvanične knjige osmanske administracije i računovodstva evidentirani su u *Inventarnu knjigu opštinskog arhiva opštine Visoko* odvojeno od ostalih dokumenata pisanih na orijentalnim jezicima i arebici.

⁷ Već u drugoj polovici XV st. Visočku nahiju činilo je 56 sreskih naselja i 11 selišta sa sjedištem u Visokom. Više v. Čar-Drnda 1990: 193. U prvoj polovini XIX st. tokom

zni ugovori, priznanice i potvrde izdati od organa vlasti. Dokumenti sakralnog i privatnog karaktera zastupljeni su u mnogo manjoj mjeri, u formi štampane građe i rukopisa različitih dimenzija (pojedini ispisani na komadiću papira).

Vremenom je, u skladu s finansijskim mogućnostima, otkupom, a dijelom i putem poklona, ova zbirka tematski dopunjena, proširena i obogaćena dokumentima iz nekih drugih oblasti ljudskog rada i stvaralaštva, poput književnosti, filologije i islamskih znanosti, a zbirka je preimenovana u naziv Orijentalna zbirka dokumenata. Približno jedna trećina dokumenata nije datirana,⁸ dok su ostali dokumenti datirani u širokom vremenskom rasponu od 1800. do 1930. godine. Posebno se izdvaja prepis djela "Risale-i Bergivi" iz 1760. god. kao najstariji datirani rukopis zbirke.

Najveći dio građe, bilo da se radi o rukopisima ili štampanim dokumentima, napisan je na osmanskome jeziku koji je u našim krajevima tog perioda bio jezik administracije, ali i lijepe književnosti. Rukopisi i štampana građa na arapskom jeziku gotovo su isključivo vjerskog karaktera, dok je građa na arebici kako vjerskog tako i profanog sadržaja i po obimu je najskromnija. Zbirka za sada ne posjeduje građu na perzijskom jeziku, koji je inače najmanje zastupljen u našoj literaturi osmanskog perioda i uglavnom se veže za lirsku poeziju.

Danas zbirka broji ukupno 93 inventarisane jedinice s tendencijom dopunjavanja i proširivanja u skladu s finansijskim mogućnostima i nekim drugim faktorima.⁹

Iako je sva pisana građa koju zbirka posjeduje značajna, posebno se izdvaja *Visočki sidžil iz hidžretske 1240–1245 (1825–1830) godine*,¹⁰ kao iznimno vrijedan dokument i sveobuhvatan kulturnohistorijski, društvenopolitički i ekonomski pokazatelj prilika u periodu u kojem

administrativno-upravnih reformi umjesto ranijeg naziva *nahija* za visočki kraj uvodi se termin *kaza* (*kadiluk*). Više: Husić 2021: 25

⁸ Ovo nedatiranje dokumenata odnosi se uglavnom na rukopise, jer vrlo česta praksa prepisivača bila je da se ne potpisuju niti daju podatke o mjestu i vremenu prepisivanja djela, iz skromnosti ili nekog drugog razloga.

⁹ Spremnost da se radi na zaštiti i očuvanju pisane baštine koja ima svojstvo kulturnog dobra, bez obzira na vlasnika i imaoca, od iznimne je važnosti zbog značaja koji ima kao izvor za različita naučna i stručna istraživanja.

¹⁰ U Historijskom arhivu Sarajevo postoje fragmenti sidžila iz 1822/23, 1839. i 1868. god., dok se u Orijentalnom institutu u Sarajevu nalazi visočki sidžil iz 1755–1810. godine. Više v. Čar-Drnda 1988: 253–254.

je nastao. Također, zbirka raspolaže i s osam *deftera prihoda i rashoda visočke općine* u rasponu od 1878. do 1892. god. koji su, iako zvanično nastali na prelazu iz osmanskog u austrougarski period, napisani na osmanskoturskom jeziku, odnosno arapskim pismom (arebicom).

Na planu zaštite pisane građe Orijentalne zbirke Zavičajni muzej je proveo određene aktivnosti. U saradnji s Centrom za restauraciju i konzervaciju Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine (dalje: NUBBiH) krajem 2010. god. realiziran je projekat restauratorsko-konzervatorskih radova na šest vrijednih dokumenata zbirke koji su nakon stručne zaštitne intervencije dovedeni u prvobitno stanje, koliko je to bilo moguće, te im se produžio vijek trajanja.¹¹ Također, jedan od najreprezentativnijih dokumenata, već spomenuti Visočki sidžil, pored provedenog restauratorsko-konzervatorskog tretmana, digitaliziran je u saradnji s Gazi Husrev-begovom bibliotekom 2011. god. i pohranjen na CD nosač te je napravljeno više kopija u svrhu zaštite i trajnog čuvanja dokumenta. Muzej ima u planu nastaviti aktivnosti na zaštiti ugroženih dokumenata provođenjem restauratorsko-konzervatorskog zahvata¹² te postupka digitalizacije svih dokumenata.

Kataloška obrada dokumenata Orijentalne zbirke Zavičajnog muzeja – Visoko rezultat je namjere da se stručna i naučna javnost, kao i šira čitalačka populacija, upozna sa sadržajem dokumenata i započne naučna valorizacija zbirke. Katalogizacija je urađena po ustaljenoj metodologiji kataloške obrade. Kod svakog dokumenta s lijeve strane nalazi se redni broj kataloga, a s desne strane inventarni broj dokumenta pod kojim je evidentiran u inventarnoj knjizi zbirke. Naslov djela napisan je arapskim pismom, a zatim i latiničnom transkripcijom. Ako dokument nema naslov, u tom slučaju naslov je dat na osnovu sadržaja i stavljen je u zagradu. Ako je dokument autorski, navode se podaci o autoru te podaci o sadržaju i tematici poznati iz samog sadržaja ili iz objavljene literature. Zatim se navodi početak i kraj dokumenta.

Ako se radi o rukopisu i ako su navedeni, daju se podaci o prepisivaču, mjestu i vremenu prepisa, kao i podaci o bivšim vlasnicima ili

¹¹ Tretman je izvršio restaurator Nermin Ibrulj.

¹² Dio aktivnosti započet je u aprilu mjesecu tekuće 2022. god. jer je u Zavičajnom muzeju – Visoko počela raditi konzervator/restaurator – pripravnik Elha Šaran, te izvršila tretman konzervacije/restauracije na pet rukopisa iz ovog kataloga: r. br. 2, 3, 6, 8 i 15.

vakifima te sve druge bilješke koje su važne za određeni dokument. Na kraju se donosi formalni opis dokumenta.¹³

Budući da se radi o specifičnoj zbirci koja se sastoji od pisane građe u formi rukopisa, štampanih dokumenata i dokumenata u vidu ručno popunjenih obrazaca, prilikom katalogizacije primijenjena je metodologija obrade prema jeziku i vrsti pisane građe podijeljene na rukopise i štampane dokumente. Kataloški je obrađeno sedamnaest dokumenata. Trinaest dokumenata je na arapskom jeziku, dok je u četiri dokumenta pored arapskog zastupljen i osmanskoturski jezik.

Prvi su predstavljeni rukopisi na arapskom jeziku, zatim štampana građa na arapskom jeziku i na kraju tri rukopisne medžmue sa sadržajem na dva jezika: arapskom i osmanskoturskom jeziku. Svi predstavljeni dokumenti, izuzimajući jedno djelo iz oblasti arapske filologije, po sadržaju su vjerskog karaktera.

Pored dokumenata na arapskom jeziku, namjera nam je da se u narednom periodu publicira kataloški prikaz i dokumenata Orijentalne zbirke Zavičajnog muzeja na osmanskoturskom i bosanskom jeziku s ciljem omogućavanja njihove obrade i naučne valorizacije.

¹³ V. Trako – Gazić 1997: 9–10.

(اجزاء القرآن الكريم)

AĞZĀ' AL-QUR'ĀN AL-KARĪM

Prijepis dijelova teksta Kur'ana:¹⁴ nepotpun 26. džuz,¹⁵ zatim kompletan 27. džuz i nepotpun 28. džuz.

Početak (L. 1a):

.. سبيل الله فلن يضل أعما لهم ...

od kraja 4. ajeta¹⁶ sure¹⁷ Muhammad pa do kraja iste sure (l. 1a–3b).

Zatim slijedi sura Al-Fath (l. 3b–6b), sura Al-Huğurāt, nepotpuna, nedostaje 13. i 14. ajet (l. 7a–8b), sura Qāf (l. 8b–10b), sura Ad-Dāriyāt (l. 10b–12b), sura At-Tūr (l. 12b–14a), sura An-Nağm (l. 14a–16a), sura Al-Qamar (l. 16a–17b), sura Ar-Rahmān (l. 17b–19b), sura Al-Wāqī'a (l. 20a–22a), sura Al-Hadīd (l. 22a–25a), sura Al-Muğādala od početka sure do početka 4. ajeta (l. 25b–26a):

فمن لم يستطع فا طعام ...

Zatim nedostaje nastavak sure Al-Muğādala sve do pred kraj zadnjeg ajeta (l. 26a):

الله عنهم و رضوا عنه أولئك حزب الله الا إن حزب الله هم المفلحون

Slijedi sura Al-Hašr od početka (l. 26a–27b) do 18. ajeta koji je napisan do:

يا أيها الذين ءامنوا اتقوا الله

Zatim nedostaju ajeti do kraja sure Al-Hašr.

Sura Al-Mumtaḥina, sura As-Saff, Al-Ğumu'a i sura Al-Munāfiqūn nedostaju kompletne.

¹⁴ Islamski sveti spis, sadrži cjelokupnu Objavu u pismenom obliku. Sabrane objave u obliku knjige. (ar. *al-Qur'ān*), Smailagić 1990: 338, 569.

¹⁵ Dio *Kur'ana* koji sadrži deset lista, tačnije trideseti dio Kur'ana; posebna uvezana sveska koja sadrži jedan džuz iz Kur'ana. (ar. *ğuz* = dio), Škaljić 1979: 244.

¹⁶ Stavak, redak *Kur'ana* (ar. *āya*).

¹⁷ Naziv za poglavlje *Kur'ana*. Autorizirana verzija *Kur'ana* sastoji se od 114 sura (ar. *sūra*), Smailagić 1990: 569.

Suri At-Tagābun nedostaju prva četiri ajeta, tako da sura započinje od 5. ajeta (l. 28a), od dijela:

أمرهم و لهم عذاب اليم ...

pa se nastavlja do kraja sure (l. 29a):

عالم الغيب و الشهادة العزيز الحكيم

Posljednja je sura At-Talāq koja je nepotpuna, započinje od početka 1. ajeta pa do dijela 6. ajeta (približno 2/3 ajeta), čime prijepis završava.

Kraj (l. 29b):

فإن أرضعن لكم فأتوهن أجورهن و

Bez podataka o datiranju, mjestu prijepisa i prepisivaču.

Povez, kartonski, mehki. Ručno ušiveno. L. 1a–29b (14–15 x 21 cm), 13 redaka (10 x 18 cm).

Rukopis. Papir deblji, požutio, vrlo kvalitetan. Mastilo crno.

2

73

(جزء من اجزاء القرآن الكريم)

ĞUZ' MIN AĞZĀ' AL-QUR'ĀN AL-KARĪM

Prijepis fragmenta Kur'ana: nepotpun 7. džuz. Zapocinje dijelom 17. ajeta 6. sure Kur'ana – Al-An'ām.

Pocetak (l. 1a):

فلا كاشف له الا هو و ان يمسسك بخير فهو على كل شيء قدير

Završava (nepotpunim) 76. ajetom sure Al-An'ām.

Kraj (l. 6b):

فلما جن عليه الليل رأكوبا قال هذا ربي فلما افل قال

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču. Bez poveza; listovi papira prošiveni po sredini koncem. L. 1a–6b (11,5 x 17 cm), 11 redaka (6,5 x 11,5 cm). Tekst uokviren crvenom linijom. Tačke između ajeta ucrtane crvenim mastilom. Papir požutio, kvalitetan. *Nesh*. Pisano vještom rukom. Mastilo crno.

ابو هرير (دمه) روايت

ABU HURAYRA RIWĀYAT

Hadis¹⁸ koji prenosi Abu Hurayra [r.a.]. Abu Hurayra je bio jedan od najpoznatijih ashaba (drugova) Poslanika Muhameda i najplodniji prenosilac hadisa o Poslanikovom svakodnevnom životu i drugim poslovima. Pripisuje mu se više od 3.500 predaja koje su važan izvor informacija o svakodnevnom životu Poslanika i njegovih arapskih savremenika. Bio je pripadnik tzv. Ehlis-sufa (siromašnih) koji su živjeli u Poslanikovo džamiji u Medini.¹⁹

Kompletan hadis:

اعمل لدنياك بقدر مكامك فيها – واعمل لآخرتك بقدر بقائك فيها

وأعمل لرضاء الله تعالى بقدر حاجتك عليه – وأعمل للنار بقدر طاقتك عليها

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču.

Rukopis. Pisano na listiću papira (10,5 x 7,5 cm), 4 retka (8 x 4 cm). Papir žućkast, tanak. Grafitna olovka.

(دعاء)

DU'Ā'

Dova²⁰ bez naslova.

Početak poslije besmele:²¹

¹⁸ Predaja; tradicija; obavijest o činima ili izrekama Poslanika i njegovih drugova. Smailagić 1990: 220.

¹⁹ Više: "Abu Hurayrah" 1996.

²⁰ Poziv (Bogu), molba, molitva (ar. *du'ā'*). Pojedine izreke iz Kur'ana su dove, pa se tako početna sura naziva još i *ṣūrat ad-du'ā'*. Postoje i tzv. Poslanikove dove, kao i sabrane zbirke dova poznatih islamskih učenjaka kao npr. u islamskom svijetu poznata Al-Džazulijeva (umro 1465) zbirka *Dalā'il-ul-ḥajrāt*. Prema islamskom vjerovanju dova zauzima vrlo značajno mjesto i ulogu u životu vjernika. "Gospodar vaš je rekao: Pozovite Me i zamolite, Ja ću vam se odazvati! Oni koji iz oholosti neće da Mi se klanjaju – ući će, sigurno, u džehennem poniženi.", Kur'an s prevodom, XL, 60.

²¹ Formula *bismillāhir-raḥmānir-raḥīm* koja se obično prevodi s "U ime Boga, Milostivog i Samilosnog", Smailagić 1990: 95.

لااله الاالله الموجود بكل زمان لا اله الا الله المذكور بكل مكان لااله الاالله المعروف

Kraj:

يا غفور يا غفران وحفظه على احيات و عند وفات و بعد ممات برحمتك يا ارحم الراحمين

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču.

Rukopis. Pisano na listiću papira (17 x 12 cm), 7 redaka (16,5 x 10,5 cm). Papir požutio, tanak, s lijeve strane odrezan. Mastilo crno.

5

74

(دعاء)

DU'Ā'

Dova bez naslova. Napisana na četiri listića papira.

Početak poslije besmele (l. 1a):

بسم الله الله ا اكبر الله اكبر الله كبر اقول على نفسى
و على دينى و على اهلى و على اولادى و على مالى

Kraj (l. 4a):

حسبى الله و نعم الوكيل و لا حول و لا قوة الا بالله العلى العظيم
و صلى الله على سيدنا محمد و اله و صحبه و سلم

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču.

L. 1a-4a (10,5 x 9,5 cm), neujednačen broj redaka (12 i 13). Papir kvalitetan, požutio. Mastilo crno.

6

75

(دعاء)

DU'Ā'

Kratka dova za zaštitu, bez naslova.

Kompletna dova:

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم

اللهم انى اعوذ بك من ان اشرك بك شيئاً و انا اعلم و استغفرك لما لا اعلم انك انت علام الغيوب
اللهم انا نعوذ بك ان نشرك بك شيئاً نعلمه و نستغفرك لما لا نعلمه

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču. Jedan list papira (15 x 11 cm). Pet redaka. Papir tanji, požutio. Mastilo crno, izbljedjelo.

7

92

(دعاء و حديث)

DU'Ā' WA ḤADĪṬ

Kraća dova koja se “uči prije učenja Kur’ana” [a.š.]. Ispod dove je pojašnjeno na bosanskom jeziku (arebica) kada se dova uči, te se tako saznaje o kakvoj dovi je riječ.

Početak poslije besmele (l. 1a):

اللهم بالحق انزلته و بالحق نزل

Tekst tesbiha²² na arapskom jeziku (l. 1b):

سبحان الله و بحمده سبحان الله العظيم

Nakon teksta tesbiha navodi se, na bosanskom jeziku (latinica), hadis o vrijednosti i značaju učenja tesbiha.

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču.

Jedan list papira, s tragovima od presavijanja (9 x 12,5 cm). Pisano dvostrano. Papir tanji, požutio. Mastilo plavo, izbljedjelo.

8

76

(حروف ابجدية)

ḤURŪF ABĠADIYYA

L. 1a: Slova arapske abecede napisana u četiri reda s oznakama nunacije za svako slovo.

Ispod slova napisani i sabrani u četiri reda trocifreni arapski brojevi.

L. 1b: U četiri reda napisan kratki tekst dove:

²²Slavljenje Boga izgovaranjem pobožnih riječi “Subḥānallah” / Slava Bogu (ar. *taṣbīḥ* = hvaljenje, slavljenje Boga riječima: “Subḥānallah”), Muftić 1973: 1439.

اللهم ربنا تقبل منا هذه الا () كما تقبلت من ابراهيم خليلك و اسمعيل () و محمد نبيك صلى الله تعالى عليه و سلم

Dalje se nastavljaju u četiri reda slova arapske abecede s napisanim oznakama sva tri vokala na svakom slovu.

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču.

Jedan list papira, djelimično oštećen (17 x 10 cm). Pisano dvostrano. Papir tanji, požutio. Mastilo crno, izbljedjelo.

9

84

المصحف الشريف

AL-MUŞḤAF AŞ-ŞARĪF

Mushafi-šerif,²³ štampani. Nije poznato mjesto niti godina štampanja.

Nepotpun. Listovi zbog vlage na više mjesta zalijepljeni, te je teško odrediti tačan broj listova.

Povez kartonski, s preklpom, dosta oštećen od vlage. Listova: cca 293; 9,5 x 16,5 (6,5 x 12,5); 15 redaka po stranici; nedostaje nekoliko posljednjih listova.²⁴

Papir požutio od stajanja; listovi s kustodama; ručno iluminirani okviri teksta. Potreban postupak restauracije i konzervacije.

10

90

المصحف الشريف

AL-MUŞḤAF AŞ-ŞARĪF

Mushafi-šerif, štampani, peto izdanje. Litografija. Hafiz Mehmed efendi, 1333. h. / 1914–15. godine. Štamparija Hafiz Mehmed ve Burhaneddin. Prva strana

²³ Primjerak (Časnog) Kur'ana (ar. *muṣḥaf* = svezak, uvezana knjiga; ar. *šarīf* = častan; plemenit)

²⁴ U okviru realizacije restauratorsko-konzervatorskog tretmana provedenog na dijelu dokumenata iz fundusa Orijentalne zbirke Zavičajnog muzeja u Centru za restauraciju i konzervaciju NUBBiH u Sarajevu, krajem 2010. god., zbog nedostatka potrebne opreme za pripremu, prema procjeni konzervatora, nije bilo moguće izvršiti postupak zaštite na ovom primjerku mushafi-šerifa. Prilikom pokušaja postupka restauracije u Centru za restauraciju NUBBiH, 2010. god., odvojene su korice od listova.

ubačena – karo papir s rukom ispisanim tekstom prve sure. Djelimično oštećene ivice listova.

Na kraju hatma-dova i nakon dove pojašnjenje simbola koji se nalaze u Kur'anu, a označavaju pravila prilikom čitanja, na turskom jeziku.

Nedostaje nekoliko listova (str. 21, 22, 439, 440, 595, 596; polovica 599 i 600. strane i dio 603. i 604. strane). Dimenzije (12 x 19,5 cm), 15 redaka (8,5 x 15,5). Listovi s kustodama. Uvez tvrdi, kartonski s kožnim pojačanjem prednje strane korica i hrpta. Na kožnom pojačanju sprijeda utisnuti dekorativni reljefni ornamenti s linearnim i floralnim motivima. Ivice korica oštećene i djelimično odlijepljeno kožno pojačanje na hrbatu.

11

93

جزء الذاریات

ĞUZ' AÐ-ÐĀRIYĀT

Džuz Kur'ana²⁵ nazvan po suri Ađ-Ðāriyāt, kojom započinje. Sadrži još kompletne sure: At-Ṭūr, An-Nağm, Al-Qamar, Ar-Raḥmān, Al-Wāqī'a i Al-Ḥadīd.

Na prvoj strani (l. 1a) ispod naslova stoji godina štampanja 1311. h. / 1893–94. godina.

Na zadnjoj strani (l. 16b) navodi se da je pisar teksta Seyyid Mustafa Nazif²⁶ iz Kadirge i da je štampan u Osmanskoj štampariji 1311. godine.

L. 1a–16b (11 x 15 cm), 11 redaka (9 x 13 cm). Papir žućkast, srednje debljine, kvalitetan. Uvez tvrdi, kartonski, oštećen na ivicama.

12

85

(دعاء)

DU'Ā'

Štampani tekst dove. Počinje prvom surom iz Kur'ana (a.š.) – Al-Fatiha koja po svom sadržaju također predstavlja dovu. Zatim u nastavku slijede salavati (blagoslovi) na poslanika Muhameda [s.a.v.s.] s dovom.

²⁵ Dio Kur'ana koji sadrži deset listova, tačnije trideseti dio Kur'ana; posebna uvezana sveska koja sadrži jedan džuz iz Kur'ana. (ar. ğuz' = dio), Škaljić 1979: 244. Ovaj džuz je inače 27 džuz u Kur'anu i počinje od 31. ajeta sure Ađ-Ðāriyāt. Korkut 1977: 522.

²⁶ Kadirgalı Mustafa Nazif Efendi bio je pisar za vrijeme sultana Abdul-Hamida II (1876–1909). Jedan je od učenika Husejin Efendije. Više: Akit 2017.

Početak poslije besmele:

الحمد لله رب العالمين الرحمن الرحيم

Završetak:

ورضى الله عن اصحاب رسول الله اجمعين

Nema podataka o godini štampanja niti izdavaču. Jedan list papira; 13 x 40 cm. Papir kvalitetan, deblji, požutio.

13

88

مراح الارواح

MARĀḤ AL-ARWĀḤ

Djelo iz oblasti morfologije i sintakse arapskog jezika ("Veselje duša"). Veoma popularno, jedno od značajnijih djela o morfologiji arapskog jezika izučavano stoljećima u medresama osmanskog perioda.²⁷ Autor djela je Aḥmad b. 'Alī b. Mas'ūd (umro oko 800/1397).²⁸ Napisano po sistemu poglavlja (bāb). Sastoji se od sedam poglavlja.

Naslovi poglavlja su:

الباب الاول فى الصحيح

الباب الثانى فى المضاعف

الباب الثالث فى المهموز

الباب الرابع فى المثال

الباب الخامس فى الاجوف

الباب السادس فى الناقص

الباب السابع فى اللفيف

Naslovi tematskih cjelina knjige su:

هذا كتاب مراح الارواح

عربى

²⁷ Više: Zamur 2014.

²⁸ Jahić 1420/1999: 128, 466.

مقصود

هذا كتاب لبناء فى الصرف

كتاب امثله

Početak (l. 1b):

هذا كتاب مراح الارواح

بسم الله الرحمن الرحيم

قال مفتقر الى الله الودود احمد بن على بن مسعود

غفر الله له و لوالديه و احسن اليهما و اليه

اعلم ان الصرف ام العلوم و النحو ابوها

Kraj (l. 128b):

تم الكتاب بعون الملك الوهاب حرره الفقير حسن شوقى بن عثمان الوهبى الهزارغرادى

غفر الله له و لوالديه و هداه الى ما يرضى به عنه بحرمة اسمه الهادى

سنه ٧١٣١

Arapski jezik. Štampano izdanje. Izdavač: Štamparija Kırımî Yûsuf Ziyâ, Istanbul.

Prva stranica na osmanskome jeziku sa štampanim pečatom s imenom Ḥāğğ Muhammad Ṭāhir Al-Warīnī i hidžretskom godinom 1319, što odgovara 1901/2. godini. Unutar uokvirenog osnovnog teksta pojašnjenja na turskom jeziku kao gramatička analiza djela.

Na kraju zadnje tematske cjeline stoji da je pisanje knjige završio Hasan Šawqī bin 'Uṭman Al-Wahbī Al-Hazarğrādī hidžretske god. 1317, što odgovara 1899/1900. godini.

L. 1a–128b (18 x 26 cm). Papir kvalitetan, poŕutao. Uvez tvrdi, kartonski s koŕnim pojačanjem hrpta.

(مجموعه)

MAGMŪ'A

Medžmua (bilježnica)²⁹ koja sadrži jednu dovu na arapskom jeziku i *munadžat*³⁰ na osmanskoturskom jeziku.

Naslov dove je *Du'ā'u īmān* (l. 1b–2b)

Početak dove (l. 1b):

هنا دعاء ايمان
اللهم ان دخل الشك في ايماني
و لم اعلم به تبت عنه إليك

l. 2b: Završetak dove *Du'ā'u īmān* i početak munadžata. Munadžat je napisan na osam strana (l. 2b–10a).

Početak munadžata:

هنا مناجات عظيم
أول الفدرالف حقيقون
يارب كلام قديمك الفدر يعنى الحمد لله جميع كتابلرين

l. 10a: Završetak munadžata i podaci o vremenu pisanja medžmuae:

تمت تمام اولدى يازان بله يورولدى
٢٥ ص ف ١٢٦٩

Napisano 25. safera 1269. h. g. (9. decembra 1852. god.). Prepisivač nepoznat, kao i mjesto prepisa. Bez poveza. Prošiveno po sredini koncem. L. 1b–10a (12 x 17 cm), neujednačen broj redaka (7 x 12cm). Papir požutio, deblji, kvalitetan. Listovi s kustodama. *Nesh*. Mastilo crno.

²⁹ Rukopisne medžmuae – bilježnice (ar. *mağmūah* = zbirka, kolekcija, zbornik) mogu biti raznolikog sadržaja. Pretežno imaju književni karakter i sadrže prepise popularnih štiva određenog perioda u formi kasida, ilahija, pjesama, legendi, rasprava. Često su to i lične bilježnice privatnog karaktera u vidu ljetopisa iz kojih se može proučavati privatni život prepisivača. Naročito su značajne kao važan izvor za istraživanje kulturne historije doba u kojem su nastale.

³⁰ Molitva, pjesma koja sadrži molitvu; oda Bogu (ar. *munāğāh*). Škaljić 1979: 473.

(مجموعه)

MAĞMŪ'A

Fragment bilježnice koja sadrži *ilahije*,³¹ munadžat, pjesme i dove na osman-skoturskom i arapskom jeziku:

Početak (l. 1b):

إلهی نیازی

Ilahija pjesnika Nijazija na turskom jeziku koja počinje sa:

أی غریبی بلبل دیارک قنده در

Na istom listu slijedi i kasida o vjerovjesniku Muhammedu autora šejh dede Rušenija koja počinje stihom:

کون دو غوب طوتدی جهان

یوزینن حسنک کونشی یا رسول الله

l. 2a: Nastavlja se prethodna kasida do kraja s tim da djelimično nedostaje upravo zadnji stih (više od pola lista nedostaje).

l. 2b: Završni stihovi ilahije šejh Sirrije (na nešto manje od pola lista):

واذکر ربک بیوردی هم کثیرا امر ایتدی سری حقہ حمد ایتدی شکر الحمد لله

i još naslov:

هذا مناجات ابو بکر الصديق

l. 3a: Početak munadžata na arapskom jeziku:

جد بلطفک یا الهی من له زاد قليل

l. 3b: Završna četiri stiha munadžata:

هبلنا ملکا کبیرا نجنا مما نخاف

ربنا اذ انت قاضی و المنادی جبرائیل

این موسی این عیسی این یحیی این نوح

³¹ Pobožne pjesme muslimana (ar. *ilāh* = bog, božanstvo + ar.-pers. adj. suf. -ī), Škaljić 1979: 343.

انت يا صديق عاصى تب الى المول الجليل

U nastavku je, na istom listu, ilahija na osmanskoturskom jeziku

Početak ilahije:

اللهم الله معبودم بالله

l. 4a: Završna četiri stiha ilahije:

حضرت على شبّه سز ولی اللّٰهك ارسلاى افندم عشق ميدانده

حضرت موسى النده عصا كيدييور دوستا افندم عشق ميدانده

U nastavku, na istom listu, *turkija*³² o boju pod Banjalukom. Iako ovu pjesmu mnogi istraživači smatraju djelom anonimnog pjesnika, ova varijanta pjesme zbog jasnoće i jednostavnosti jezika i stila veoma podsjeća na narodnu i bila je vrlo popularna u narodu.³³

Početak:

كوردگژ مى نمچه قراله نیلدى

عهدى بوزوپ جنكه رغبت ایلدى

l. 4b: Nastavak turkije do kraja lista.

Kraj:

پاڭ (treba) پاش) سز نمچه ویرباس صوین

یوزدیلر دولت قوندی بنا لوقا اوستنه

l. 5a: Tekst dove koju je Resuli-Ekrem³⁴ učio kod mezaristana

Početak:

اسلام علیکم یا اهل لا اله الا الله

اسلام علیکم یا اهل دار قوم مؤمنین

³² Jedna od najstarijih vrsta turske narodne pjesme zastupljena i u našim krajevima. Spada u posebnu vrstu usmene narodne poezije sa melodijom kao osnovnom karakteristikom. Više: Hasan 1988: 177–207.

³³ Bitka pod Banjom Lukom koja se desila 1737. god. između bosanske vojske pod vođstvom Hekim-oğlu Ali-paše i Austrije, veoma je značajna za historiju Bosne i Hercegovine, ali i Osmanskog Carstva, te je tema narodne i umjetničke poezije. Više vidjeti: Hadžiosmanović 1976: 315–329.

³⁴ Muhamed [s.a.v.s.], najplemenitiji, najpoštovaniji poslanik (ar. *rasūl* = poslanik + ar. *akram* = najplemenitiji)

l. 5b: Dova bez naziva, na turskom jeziku

Početak:

بسم الله الرحمن الرحيم
يدى قات كوكلر حقيچون زريت آدم بدن
شفا الى الله شفا قال الله شفا ثم الله شفا والله

l. 6a: Nastavak dove do kraja:

توفنا مسلما والحقنى بالصالحين
وسلام على المرسلين و الحمد لله رب العالمين
و لا حول و لا قوت الا بالله العلى العظيم
و ننزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة
للمؤمنين و لا يزيد الظالمين الا خصارا

l. 6b: *Kadah dova*, na arapskom jeziku

Početak:

بسم الله الرحمن الرحيم
اللهم انى اسئلك باسمك المبتدى رب الآخرة والاولى

l. 7a: Nastavak dove do:

و الاشجار صاحب الجود غنى عن الخلق علام الغيوب

Sljedeća dva lista teksta medžmue, s druge strane rukopisa medžmue
(l. 2a–3b)

l. 2a: Hatma dova (nepotpuna), na arapskom jeziku

Početak:

اللهم نور قلوبنا بأنوار القرآن وحلل لعاننا بتكرار القرآن

l. 2b: Nastavak dove:

واجعل القرآن لنا فى الدنيا شرفا وتاجا واجعله فى وقت الموة لأرواحنا معراجا
و فى القبر ضياء و سراجا و فى القيامة سرورا و ابتهاجا

l. 3a: Nastavak dove do kraja:

Početak:

و نطلب الشفاعة منه عليه الصلوة و السلام

Kraj:

اللهم احفظنا من كل كلام فحوش و فاحش و من كل كذب و كفر
برحمتك يا ارحم الراحمين و سلام علي جميع الانبياء والمرسلين
والحمد لله رب العلمين

l. 3b: Kur'anski ajeti o smrti i fragment dove, na arapskom jeziku

Početak:

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله النى قال فى كتابه الكريم كل نفس ذائقة الموت ثم اليها ترجعون

Kraj:

اللهم جاف الارض عن جنبه(ها) و صعد روحه(ها) و لقه(ها) منك رضوانا

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču.

Bez poveza; listovi papira prošiveni po sredini koncem. L. 1b–7a (11,5 x 20,5 cm) i L. 1a–3b bez margine, neujednačen broj redaka. Papir tanji, požutio. Rukopis pisan različitom rukom. Mastilo crno.

16

67 b

(مجموعه)

MAĞMŪ'A

Bilježnica koja sadrži dvije hutbe³⁵ na arapskom jeziku s kratkim pojašnjenjima o postupcima koji prethode izlaganju hutbe – šta se uči prije, tokom i poslije, na osmanskoturskom jeziku.

Početak (l. 1b):

ابتدا خطيب توجه اولندقه بوني اوفيه
بسم الله والحمد لله والصلوات والسلام

³⁵ Vjersko izlaganje, propovijed, govor ḥaṭība. Redovno se obavlja u okviru bogoslužja petkom, kao i u vrijeme dvaju bajrama i u drugim prilikama (ar. *ḥuṭba*). Smailagić 1990: 251.

l. 1b–3b *Džumanska*³⁶ *hutba*

l. 3b–4a u okviru hutbe napisana dova za sultana Abd al Madžīd ḥāna

(سلطان دعاسی)

l. 4b – pojašnjenje o daljem postupku hatiba nakon učenja dove za sultana

l. 5b–7a *Hutba za ramazanski bajram*

(خطبه عيد فطر)

Kraj (l. 7a):

لأنها تدفع حاجة من كان فقيرا

و اطعمو الطعام على حبه مسكينا و يتيما و اسيرا

الا ان احسن الكلام

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču. Bez poveza; listovi papira prošiveni koncem. L. 1b–7a (11,5 x 16 cm). Papir deblji, kvalitetan. Pisano vještom rukom. Mastilo crno.

17

71

(دعوتان)

D'AWATĀN

Dvije dove. Prva dova na arapskom, druga na osmanskoturskom jeziku. I jedna i druga dova je za zaštitu tijela od bolesti. Prva dova je nepotpuna (nedostaje prvi list).

Početak (l. 2a):

تسبيحا اعوذ بالله من عذاب البدن عن يميني و عن شمالي

Kraj (l. 5a):

وقد رت الله عقدت و ربطت

و شدت الريح الاحر عن عثمان ابن مريم

³⁶ *Ṣalāt* (bogoslužje) petkom. Smatra se obavezom za svakog muškog, slobodnog i odraslog muslimana, u najmanju ruku ako se pravno smatra "žiteljom tog mjesta" (*muqīm*). Više: Smailagić 1990: 164.

Druga dova ima naslov

هذا دعاء اخرخ

Početak, poslije besmele (l. 5a):

بسم الله اخرج و بالله اخرج و بالله الذى اخرج

Kraj (l. 7b. i 8a):

اسكن اخرج اسكن اخرج برحمتك

يا ارحم الراحمين

Bez podataka o datiranju, mjestu prepisa i prepisivaču. Bez poveza; listovi papira prošiveni po sredini koncem. L. 2a–8a (12 x 17 cm), 11 redaka (7,5 x 12 cm). Papir deblji, kvalitetan, požutio. *Nesh*. Pisano vještom rukom. Mastilo crno. Naslov druge dove upisan je crvenim mastilom.

Bibliografija

Neobjavljeni izvori

Rukopisna i štampana građa iz fundusa Orijentalne zbirke dokumenata Zavičajnog muzeja –Visoko.

Veb-izvori

Akit (2017): "Hepsi Sultan Abdülhamid Han'ın dönemine ait... Filistin camisinde Sultan 2. Abdülhamid Han döneminde basılan Kur'an-ı Kerimler'in bulunduğu bildirildi", *Akit*, 4. 12. 2017. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/hepsi-sultan-abdulhamid-hanin-donemine-ait-401711.html>. Pristupljeno 29. 12. 2021.

Zamur, Hüseyin (2014): *Ahmed B. Ali B. Mes'ûd ve Merâhu'l-ervâh adlı eseri*, master rad, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Diyarbakır. <https://9lib.net/document/lq5d1wy4-ahmed-ali-mes-ud-merahu-ervah-adli-eseri.html>. Pristupljeno 30. 1. 2022.

Literatura

"Abu Hurayrah", u: *The Alim for Windows*, Multimedia Edition, Release 4.5 (Baltimore: ISL Software, 1996)

Babović, Dž., Mašić, M. (2016): "Orijentalni rukopisi Franjevačkog samostana Petričevac", *POF* 66/2016, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.

Čar-Drnda, H. (1990): "Visoko u sastavu osmanskog carstva – XV i XVI stoljeće", *POF* 40/1990, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.

Čar-Drnda, H. (1988): "Sidžil visočkog kadiluka 1755–1810", *POF* 38/1988, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.

Hadžiosmanović, L. (1976): "Dvije neobjavljene pjesme o banjalučkom boju iz Kadićeve Hronike", *POF* 22–23/1972–73, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.

Hasan, H. (1988): "Turkije kao poseban žanr turske narodne poezije turske narodnosti u Jugoslaviji objavljene u časopisu 'Sesler'", *POF* 38/1988, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.

- Husić, A. (2021): "Visoko i okolina u vrijeme osmanske vladavine: upravna organizacija, konfesionalne, demografske i privredne prilike", u: *Visoko i okolina kroz historiju II, Osmanski period*, JU "Zavičajni muzej" Visoko, Visoko, 13–123.
- Jahić, M. (1420/1999): *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, Svezak VI*, Fondacija Al-Furqān za islamsko naslijeđe, Rijaset Islamske zajednice u BiH, London – Sarajevo.
- Korkut, B. (1991): *Kur'an s prevodom*, Kompleks Hadimi-l-Haremejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa, Ministarstvo za hadž i vakuf u Saudijskoj Arabiji, Medina Munevvera.
- Muftić, T. (1973): *Arapsko-srpskohrvatski rječnik I i II*, Izvršni odbor Udruženja Ilmije u SRBiH, Sarajevo.
- Smailagić, N. (1990): *Leksikon islama*, IP "Svjetlost", Sarajevo.
- Trako, S., Gazić, L. (1997): *Katalog rukopisa Orijentalnog instituta – lijepa književnost*, Posebna izdanja XX, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Škaljić, A. (1979): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, "Svjetlost", OUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo.

Summary

Oriental collection of the Regional Museum in Visoko - Catalogue of documents in Arabic

The Oriental collection of documents of the Regional Museum in Visoko holds the original written material created at the end of the period of Ottoman and early Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina as well as during the Austro-Hungarian period and the time between the two world wars. The documents of the collection were written in Oriental languages, in Arabic and Ottoman Turkish, and to a lesser extent in Bosnian. A small part of the collection, which consists of manuscripts and printed material in Arabic, has been catalogued in the paper. All catalogued documents, with the exception of one work, are of a religious nature, in the field of basic sources of the Islamic religious law - the Qur'an and Hadith, or Hadith science and Islamic literature. By cataloguing seventeen documents, a part of the fund of the Oriental Collection, which the museum inherits in its holdings, is presented to the professional, scientific and general public for the first time.

Prilozi

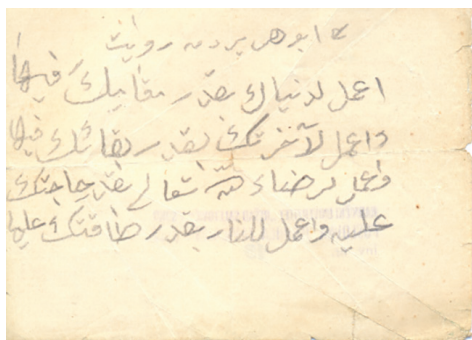
R. br. 1 – (اجزاء القرآن الكريم)

Ağzā' Al-Qur'ān al-Karīm

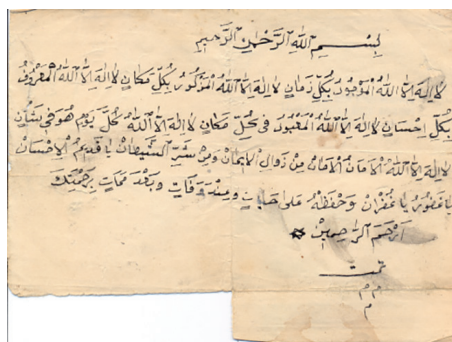

(جزء من اجزاء القرآن الكريم) R. br. 2 –

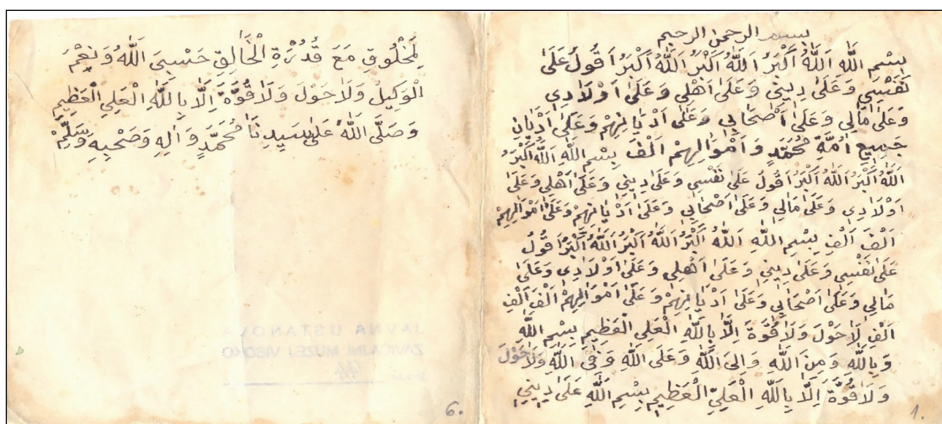
Ğuz' min ağzā' al-Qur'ān al-Karīm

R. br. 3 – روايت
Abu Hurayra riwāyat

R. br. 4 – (دعاء)
Du'ā'

R. br. 5 – (دعاء)
Du'ā'

R. br. 6 – (دعاء)
Du'ā'

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 اللَّهُمَّ بِالْحَقِّ أَنْزَلْتَهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ . اللَّهُمَّ
 عَظِيمُ رَغْبَتِي فِيهِ وَاجْعَلْهُ نُورًا لِقَبْرِي
 وَشِفَاءً لِقَلْبِي . اللَّهُمَّ زَيِّنْ لِي لِسَانِي
 وَحَبْلِي فِي وَجْهِهِ وَقَوِّهِ جَسَدِي
 وَارْزُقْنِي تِلَاوَتَهُ عَلَى طَاعَتِكَ
 أَنَاءَ اللَّيْلِ وَأَطْرَافِ النَّهَارِ .
 وَاحْشُرْنِي مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
 وَسَلَّمَ وَآلِهِ الْأَخْيَارِ •
 وَوَاثِقَهُ دُورِي وَرَجِي بِرَبِّهِ رَبِّهِ

R. br. 7 – (دعاء)

Du'a'

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ
 وَاجْعَلْهُ نُورًا لِقَبْرِي
 وَشِفَاءً لِقَلْبِي
 وَارْزُقْنِي تِلَاوَتَهُ
 وَأَطْرَافِ النَّهَارِ
 وَاحْشُرْنِي مَعَ النَّبِيِّ
 وَآلِهِ الْأَخْيَارِ
 وَوَاثِقَهُ دُورِي

أ ب ث ج د هـ و ز ح ط
 ذ ر ز س ش ص ض ط
 ظ ع ف ق ك ل م ن هـ
 و لا ي
 ١٢٦
 ١٢٧
 ١٢٨
 ١٢٩
 ١٣٠
 ١٣١
 ١٣٢
 ١٣٣
 ١٣٤
 ١٣٥
 ١٣٦
 ١٣٧
 ١٣٨
 ١٣٩
 ١٤٠
 ١٤١
 ١٤٢
 ١٤٣
 ١٤٤
 ١٤٥
 ١٤٦
 ١٤٧
 ١٤٨
 ١٤٩
 ١٥٠
 ١٥١
 ١٥٢
 ١٥٣
 ١٥٤
 ١٥٥
 ١٥٦
 ١٥٧
 ١٥٨
 ١٥٩
 ١٦٠
 ١٦١
 ١٦٢
 ١٦٣
 ١٦٤
 ١٦٥
 ١٦٦
 ١٦٧
 ١٦٨
 ١٦٩
 ١٧٠
 ١٧١
 ١٧٢
 ١٧٣
 ١٧٤
 ١٧٥
 ١٧٦
 ١٧٧
 ١٧٨
 ١٧٩
 ١٨٠
 ١٨١
 ١٨٢
 ١٨٣
 ١٨٤
 ١٨٥
 ١٨٦
 ١٨٧
 ١٨٨
 ١٨٩
 ١٩٠
 ١٩١
 ١٩٢
 ١٩٣
 ١٩٤
 ١٩٥
 ١٩٦
 ١٩٧
 ١٩٨
 ١٩٩
 ٢٠٠
 ٢٠١
 ٢٠٢
 ٢٠٣
 ٢٠٤
 ٢٠٥
 ٢٠٦
 ٢٠٧
 ٢٠٨
 ٢٠٩
 ٢١٠
 ٢١١
 ٢١٢
 ٢١٣
 ٢١٤
 ٢١٥
 ٢١٦
 ٢١٧
 ٢١٨
 ٢١٩
 ٢٢٠
 ٢٢١
 ٢٢٢
 ٢٢٣
 ٢٢٤
 ٢٢٥
 ٢٢٦
 ٢٢٧
 ٢٢٨
 ٢٢٩
 ٢٣٠
 ٢٣١
 ٢٣٢
 ٢٣٣
 ٢٣٤
 ٢٣٥
 ٢٣٦
 ٢٣٧
 ٢٣٨
 ٢٣٩
 ٢٤٠
 ٢٤١
 ٢٤٢
 ٢٤٣
 ٢٤٤
 ٢٤٥
 ٢٤٦
 ٢٤٧
 ٢٤٨
 ٢٤٩
 ٢٥٠
 ٢٥١
 ٢٥٢
 ٢٥٣
 ٢٥٤
 ٢٥٥
 ٢٥٦
 ٢٥٧
 ٢٥٨
 ٢٥٩
 ٢٦٠
 ٢٦١
 ٢٦٢
 ٢٦٣
 ٢٦٤
 ٢٦٥
 ٢٦٦
 ٢٦٧
 ٢٦٨
 ٢٦٩
 ٢٧٠
 ٢٧١
 ٢٧٢
 ٢٧٣
 ٢٧٤
 ٢٧٥
 ٢٧٦
 ٢٧٧
 ٢٧٨
 ٢٧٩
 ٢٨٠
 ٢٨١
 ٢٨٢
 ٢٨٣
 ٢٨٤
 ٢٨٥
 ٢٨٦
 ٢٨٧
 ٢٨٨
 ٢٨٩
 ٢٩٠
 ٢٩١
 ٢٩٢
 ٢٩٣
 ٢٩٤
 ٢٩٥
 ٢٩٦
 ٢٩٧
 ٢٩٨
 ٢٩٩
 ٣٠٠
 ٣٠١
 ٣٠٢
 ٣٠٣
 ٣٠٤
 ٣٠٥
 ٣٠٦
 ٣٠٧
 ٣٠٨
 ٣٠٩
 ٣١٠
 ٣١١
 ٣١٢
 ٣١٣
 ٣١٤
 ٣١٥
 ٣١٦
 ٣١٧
 ٣١٨
 ٣١٩
 ٣٢٠
 ٣٢١
 ٣٢٢
 ٣٢٣
 ٣٢٤
 ٣٢٥
 ٣٢٦
 ٣٢٧
 ٣٢٨
 ٣٢٩
 ٣٣٠
 ٣٣١
 ٣٣٢
 ٣٣٣
 ٣٣٤
 ٣٣٥
 ٣٣٦
 ٣٣٧
 ٣٣٨
 ٣٣٩
 ٣٤٠
 ٣٤١
 ٣٤٢
 ٣٤٣
 ٣٤٤
 ٣٤٥
 ٣٤٦
 ٣٤٧
 ٣٤٨
 ٣٤٩
 ٣٥٠
 ٣٥١
 ٣٥٢
 ٣٥٣
 ٣٥٤
 ٣٥٥
 ٣٥٦
 ٣٥٧
 ٣٥٨
 ٣٥٩
 ٣٦٠
 ٣٦١
 ٣٦٢
 ٣٦٣
 ٣٦٤
 ٣٦٥
 ٣٦٦
 ٣٦٧
 ٣٦٨
 ٣٦٩
 ٣٧٠
 ٣٧١
 ٣٧٢
 ٣٧٣
 ٣٧٤
 ٣٧٥
 ٣٧٦
 ٣٧٧
 ٣٧٨
 ٣٧٩
 ٣٨٠
 ٣٨١
 ٣٨٢
 ٣٨٣
 ٣٨٤
 ٣٨٥
 ٣٨٦
 ٣٨٧
 ٣٨٨
 ٣٨٩
 ٣٩٠
 ٣٩١
 ٣٩٢
 ٣٩٣
 ٣٩٤
 ٣٩٥
 ٣٩٦
 ٣٩٧
 ٣٩٨
 ٣٩٩
 ٤٠٠
 ٤٠١
 ٤٠٢
 ٤٠٣
 ٤٠٤
 ٤٠٥
 ٤٠٦
 ٤٠٧
 ٤٠٨
 ٤٠٩
 ٤١٠
 ٤١١
 ٤١٢
 ٤١٣
 ٤١٤
 ٤١٥
 ٤١٦
 ٤١٧
 ٤١٨
 ٤١٩
 ٤٢٠
 ٤٢١
 ٤٢٢
 ٤٢٣
 ٤٢٤
 ٤٢٥
 ٤٢٦
 ٤٢٧
 ٤٢٨
 ٤٢٩
 ٤٣٠
 ٤٣١
 ٤٣٢
 ٤٣٣
 ٤٣٤
 ٤٣٥
 ٤٣٦
 ٤٣٧
 ٤٣٨
 ٤٣٩
 ٤٤٠
 ٤٤١
 ٤٤٢
 ٤٤٣
 ٤٤٤
 ٤٤٥
 ٤٤٦
 ٤٤٧
 ٤٤٨
 ٤٤٩
 ٤٥٠
 ٤٥١
 ٤٥٢
 ٤٥٣
 ٤٥٤
 ٤٥٥
 ٤٥٦
 ٤٥٧
 ٤٥٨
 ٤٥٩
 ٤٦٠
 ٤٦١
 ٤٦٢
 ٤٦٣
 ٤٦٤
 ٤٦٥
 ٤٦٦
 ٤٦٧
 ٤٦٨
 ٤٦٩
 ٤٧٠
 ٤٧١
 ٤٧٢
 ٤٧٣
 ٤٧٤
 ٤٧٥
 ٤٧٦
 ٤٧٧
 ٤٧٨
 ٤٧٩
 ٤٨٠
 ٤٨١
 ٤٨٢
 ٤٨٣
 ٤٨٤
 ٤٨٥
 ٤٨٦
 ٤٨٧
 ٤٨٨
 ٤٨٩
 ٤٩٠
 ٤٩١
 ٤٩٢
 ٤٩٣
 ٤٩٤
 ٤٩٥
 ٤٩٦
 ٤٩٧
 ٤٩٨
 ٤٩٩
 ٥٠٠
 ٥٠١
 ٥٠٢
 ٥٠٣
 ٥٠٤
 ٥٠٥
 ٥٠٦
 ٥٠٧
 ٥٠٨
 ٥٠٩
 ٥١٠
 ٥١١
 ٥١٢
 ٥١٣
 ٥١٤
 ٥١٥
 ٥١٦
 ٥١٧
 ٥١٨
 ٥١٩
 ٥٢٠
 ٥٢١
 ٥٢٢
 ٥٢٣
 ٥٢٤
 ٥٢٥
 ٥٢٦
 ٥٢٧
 ٥٢٨
 ٥٢٩
 ٥٣٠
 ٥٣١
 ٥٣٢
 ٥٣٣
 ٥٣٤
 ٥٣٥
 ٥٣٦
 ٥٣٧
 ٥٣٨
 ٥٣٩
 ٥٤٠
 ٥٤١
 ٥٤٢
 ٥٤٣
 ٥٤٤
 ٥٤٥
 ٥٤٦
 ٥٤٧
 ٥٤٨
 ٥٤٩
 ٥٥٠
 ٥٥١
 ٥٥٢
 ٥٥٣
 ٥٥٤
 ٥٥٥
 ٥٥٦
 ٥٥٧
 ٥٥٨
 ٥٥٩
 ٥٦٠
 ٥٦١
 ٥٦٢
 ٥٦٣
 ٥٦٤
 ٥٦٥
 ٥٦٦
 ٥٦٧
 ٥٦٨
 ٥٦٩
 ٥٧٠
 ٥٧١
 ٥٧٢
 ٥٧٣
 ٥٧٤
 ٥٧٥
 ٥٧٦
 ٥٧٧
 ٥٧٨
 ٥٧٩
 ٥٨٠
 ٥٨١
 ٥٨٢
 ٥٨٣
 ٥٨٤
 ٥٨٥
 ٥٨٦
 ٥٨٧
 ٥٨٨
 ٥٨٩
 ٥٩٠
 ٥٩١
 ٥٩٢
 ٥٩٣
 ٥٩٤
 ٥٩٥
 ٥٩٦
 ٥٩٧
 ٥٩٨
 ٥٩٩
 ٦٠٠
 ٦٠١
 ٦٠٢
 ٦٠٣
 ٦٠٤
 ٦٠٥
 ٦٠٦
 ٦٠٧
 ٦٠٨
 ٦٠٩
 ٦١٠
 ٦١١
 ٦١٢
 ٦١٣
 ٦١٤
 ٦١٥
 ٦١٦
 ٦١٧
 ٦١٨
 ٦١٩
 ٦٢٠
 ٦٢١
 ٦٢٢
 ٦٢٣
 ٦٢٤
 ٦٢٥
 ٦٢٦
 ٦٢٧
 ٦٢٨
 ٦٢٩
 ٦٣٠
 ٦٣١
 ٦٣٢
 ٦٣٣
 ٦٣٤
 ٦٣٥
 ٦٣٦
 ٦٣٧
 ٦٣٨
 ٦٣٩
 ٦٤٠
 ٦٤١
 ٦٤٢
 ٦٤٣
 ٦٤٤
 ٦٤٥
 ٦٤٦
 ٦٤٧
 ٦٤٨
 ٦٤٩
 ٦٥٠
 ٦٥١
 ٦٥٢
 ٦٥٣
 ٦٥٤
 ٦٥٥
 ٦٥٦
 ٦٥٧
 ٦٥٨
 ٦٥٩
 ٦٦٠
 ٦٦١
 ٦٦٢
 ٦٦٣
 ٦٦٤
 ٦٦٥
 ٦٦٦
 ٦٦٧
 ٦٦٨
 ٦٦٩
 ٦٧٠
 ٦٧١
 ٦٧٢
 ٦٧٣
 ٦٧٤
 ٦٧٥
 ٦٧٦
 ٦٧٧
 ٦٧٨
 ٦٧٩
 ٦٨٠
 ٦٨١
 ٦٨٢
 ٦٨٣
 ٦٨٤
 ٦٨٥
 ٦٨٦
 ٦٨٧
 ٦٨٨
 ٦٨٩
 ٦٩٠
 ٦٩١
 ٦٩٢
 ٦٩٣
 ٦٩٤
 ٦٩٥
 ٦٩٦
 ٦٩٧
 ٦٩٨
 ٦٩٩
 ٧٠٠
 ٧٠١
 ٧٠٢
 ٧٠٣
 ٧٠٤
 ٧٠٥
 ٧٠٦
 ٧٠٧
 ٧٠٨
 ٧٠٩
 ٧١٠
 ٧١١
 ٧١٢
 ٧١٣
 ٧١٤
 ٧١٥
 ٧١٦
 ٧١٧
 ٧١٨
 ٧١٩
 ٧٢٠
 ٧٢١
 ٧٢٢
 ٧٢٣
 ٧٢٤
 ٧٢٥
 ٧٢٦
 ٧٢٧
 ٧٢٨
 ٧٢٩
 ٧٣٠
 ٧٣١
 ٧٣٢
 ٧٣٣
 ٧٣٤
 ٧٣٥
 ٧٣٦
 ٧٣٧
 ٧٣٨
 ٧٣٩
 ٧٤٠
 ٧٤١
 ٧٤٢
 ٧٤٣
 ٧٤٤
 ٧٤٥
 ٧٤٦
 ٧٤٧
 ٧٤٨
 ٧٤٩
 ٧٥٠
 ٧٥١
 ٧٥٢
 ٧٥٣
 ٧٥٤
 ٧٥٥
 ٧٥٦
 ٧٥٧
 ٧٥٨
 ٧٥٩
 ٧٦٠
 ٧٦١
 ٧٦٢
 ٧٦٣
 ٧٦٤
 ٧٦٥
 ٧٦٦
 ٧٦٧
 ٧٦٨
 ٧٦٩
 ٧٧٠
 ٧٧١
 ٧٧٢
 ٧٧٣
 ٧٧٤
 ٧٧٥
 ٧٧٦
 ٧٧٧
 ٧٧٨
 ٧٧٩
 ٧٨٠
 ٧٨١
 ٧٨٢
 ٧٨٣
 ٧٨٤
 ٧٨٥
 ٧٨٦
 ٧٨٧
 ٧٨٨
 ٧٨٩
 ٧٩٠
 ٧٩١
 ٧٩٢
 ٧٩٣
 ٧٩٤
 ٧٩٥
 ٧٩٦
 ٧٩٧
 ٧٩٨
 ٧٩٩
 ٨٠٠
 ٨٠١
 ٨٠٢
 ٨٠٣
 ٨٠٤
 ٨٠٥
 ٨٠٦
 ٨٠٧
 ٨٠٨
 ٨٠٩
 ٨١٠
 ٨١١
 ٨١٢
 ٨١٣
 ٨١٤
 ٨١٥
 ٨١٦
 ٨١٧
 ٨١٨
 ٨١٩
 ٨٢٠
 ٨٢١
 ٨٢٢
 ٨٢٣
 ٨٢٤
 ٨٢٥
 ٨٢٦
 ٨٢٧
 ٨٢٨
 ٨٢٩
 ٨٣٠
 ٨٣١
 ٨٣٢
 ٨٣٣
 ٨٣٤
 ٨٣٥
 ٨٣٦
 ٨٣٧
 ٨٣٨
 ٨٣٩
 ٨٤٠
 ٨٤١
 ٨٤٢
 ٨٤٣
 ٨٤٤
 ٨٤٥
 ٨٤٦
 ٨٤٧
 ٨٤٨
 ٨٤٩
 ٨٥٠
 ٨٥١
 ٨٥٢
 ٨٥٣
 ٨٥٤
 ٨٥٥
 ٨٥٦
 ٨٥٧
 ٨٥٨
 ٨٥٩
 ٨٦٠
 ٨٦١
 ٨٦٢
 ٨٦٣
 ٨٦٤
 ٨٦٥
 ٨٦٦
 ٨٦٧
 ٨٦٨
 ٨٦٩
 ٨٧٠
 ٨٧١
 ٨٧٢
 ٨٧٣
 ٨٧٤
 ٨٧٥
 ٨٧٦
 ٨٧٧
 ٨٧٨
 ٨٧٩
 ٨٨٠
 ٨٨١
 ٨٨٢
 ٨٨٣
 ٨٨٤
 ٨٨٥
 ٨٨٦
 ٨٨٧
 ٨٨٨
 ٨٨٩
 ٨٩٠
 ٨٩١
 ٨٩٢
 ٨٩٣
 ٨٩٤
 ٨٩٥
 ٨٩٦
 ٨٩٧
 ٨٩٨
 ٨٩٩
 ٩٠٠
 ٩٠١
 ٩٠٢
 ٩٠٣
 ٩٠٤
 ٩٠٥
 ٩٠٦
 ٩٠٧
 ٩٠٨
 ٩٠٩
 ٩١٠
 ٩١١
 ٩١٢
 ٩١٣
 ٩١٤
 ٩١٥
 ٩١٦
 ٩١٧
 ٩١٨
 ٩١٩
 ٩٢٠
 ٩٢١
 ٩٢٢
 ٩٢٣
 ٩٢٤
 ٩٢٥
 ٩٢٦
 ٩٢٧
 ٩٢٨
 ٩٢٩
 ٩٣٠
 ٩٣١
 ٩٣٢
 ٩٣٣
 ٩٣٤
 ٩٣٥
 ٩٣٦
 ٩٣٧
 ٩٣٨
 ٩٣٩
 ٩٤٠
 ٩٤١
 ٩٤٢
 ٩٤٣
 ٩٤٤
 ٩٤٥
 ٩٤٦
 ٩٤٧
 ٩٤٨
 ٩٤٩
 ٩٥٠
 ٩٥١
 ٩٥٢
 ٩٥٣
 ٩٥٤
 ٩٥٥
 ٩٥٦
 ٩٥٧
 ٩٥٨
 ٩٥٩
 ٩٦٠
 ٩٦١
 ٩٦٢
 ٩٦٣
 ٩٦٤
 ٩٦٥
 ٩٦٦
 ٩٦٧
 ٩٦٨
 ٩٦٩
 ٩٧٠
 ٩٧١
 ٩٧٢
 ٩٧٣
 ٩٧٤
 ٩٧٥
 ٩٧٦
 ٩٧٧
 ٩٧٨
 ٩٧٩
 ٩٨٠
 ٩٨١
 ٩٨٢
 ٩٨٣
 ٩٨٤
 ٩٨٥
 ٩٨٦
 ٩٨٧
 ٩٨٨
 ٩٨٩
 ٩٩٠
 ٩٩١
 ٩٩٢
 ٩٩٣
 ٩٩٤
 ٩٩٥
 ٩٩٦
 ٩٩٧
 ٩٩٨
 ٩٩٩
 ١٠٠٠

R. br. 8 – (حروف ابجدية)

Hurūf abğadiyya

R. br. 9 – المصحف الشريف

Al-Muṣḥaf aš-Šarīf

R. br. 10 – المصحف الشريف

Al-Muṣḥaf aš-Šarīf

جزء الذاريات – R. br. 11
Guz' aḍ-Ḍariyāt

أَمْرُ بِاللَّهِ وَبِالْحَقِّ الْمُبِينِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أَلْحَقْ بِهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ أَرْحَمَنَ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ
إِنَّكَ عَبْدُكَ وَإِنَّكَ تَسْتَعِينُ إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ
أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ آمِينَ
إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا اللَّهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَبَارِكْ عَلَى سَيِّدِنَا
مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ
عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَيْهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ الصَّلَاةُ ... يَا حَبِيبَ اللَّهِ

الصَّلَاةُ ... يَا حَبِيبَ اللَّهِ الصَّلَاةُ ... يَا نَبِيَّ اللَّهِ الصَّلَاةُ

يَا صَبِيَّ اللَّهِ الصَّلَاةُ ... يَا خَيْرَ خَلْقِ اللَّهِ الصَّلَاةُ ... يَا نُوْرَ

عَرْشِ اللَّهِ الصَّلَاةُ ... يَا أَمِينَ وَصِيَّ اللَّهِ الصَّلَاةُ ... يَا مَنْ

رَزَقَهُ اللَّهُ الصَّلَاةُ ... يَا مَنْ شَرَّفَهُ اللَّهُ الصَّلَاةُ ... يَا مَنْ كَرَّمَهُ اللَّهُ

الصَّلَاةُ ... يَا مَنْ فَطَنَهُ اللَّهُ الصَّلَاةُ ... يَا مَنْ تَلَعَّنَهُ اللَّهُ

الصَّلَاةُ ... يَا سَيِّدَ الْمُرْسَلِينَ الصَّلَاةُ ... يَا إِمَامَ الْمُتَّقِينَ

الصَّلَاةُ ... يَا خَاتَمَ النَّبِيِّينَ الصَّلَاةُ ... يَا رَحْمَةَ الْعَالَمِينَ

الصَّلَاةُ ... يَا مُنْقِصَ الْفُتُورِ الصَّلَاةُ ... يَا دُسُولَ رَبِّ الْعَالَمِينَ

صَلَّاتِ اللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَأَنْبِيَائِهِ وَعَمَلَهُ عَرْشِهِ وَجَمِيعِ خَلْقِهِ

عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا

مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَبَارِكْ وَبَارِكْ وَبَارِكْ عَلَى سَيِّدِنَا

وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ * اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ

R. br. 12 – (دعاء)

Du'a'

عن محمد بن عبد الله وعنه محمد بن رسول الله والاعلى في علم
الله وكلامه رسول الله محمداً وآله وصحبه وسلم
السلامة اوردت على فاحفظه على في كتابه وعند
وفاني وبعد فاني يا محمد انت رجاؤنا ارجائنا
عن رجاؤنا يا غايبه املنا في غيبه رسول الله
وسلم الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم
هذا من اجاب خطيبهم
بسم الله الرحمن الرحيم
اول الفهرست حق بن يارب كلامه قدس الله
الحميد لله جميع كتابه اول الحمد لله في كل يوم
موافق الحزن من جنى صدقته اوردت حقه حمد الله

حرمه

حق تعالى في كلامه قدس الله والاعلى في علم
حق بن يارب مصحف على بابه مصحف حق بن
يا محمد مصحف اجددكم سور حق بن يارب نور
اجددكم يا محمد حق بن يارب لا اله الا الله لا اله الا الله
يا محمد محمد رسول الله حق بن يارب جبرئيل محمد
حق بن يارب اوردت كلامه قدس الله واوله في كل يوم
او اوردت حق بن يارب في كل يوم يا محمد
يا الله مبرمج حق بن يارب اول الحمد لله في كل يوم
محمد في كل يوم وسيدنا يا محمد اوردت كلامه
نور بن يارب الله الله في كل يوم يا محمد في كل يوم
شبه الله في كل يوم يا محمد في كل يوم يا محمد
محمد بن يارب في كل يوم يا محمد في كل يوم

R. br. 14 – (مجموعه)
Mağmū'a

حضرت علی مشبهه سرولی الله
 ارسلانی افندم عشق میداننده
 حضرت موسیٰ البزّه عصا کید پیور
 دوستا افندم عشق میداننده

ترکه
 کور دگرمی نجه قراله نیلیدی
 عهد بوزروب چنکه رغبت ایلدی ^{نامه ایلکه جتراله شویلدی}
 سورنک عسکر بانه لوقه او

کلر نبالری کپورینی یابدیلر
 غرادیشر قدّه طاوّه صوبین چکبیلر طاوور بیلر طویلر
 کلدی کافر بانه لوقه او

بیوت کلر قدن محاسن ایلر
 وندّه یکن طوب بدیننه ایلر دوما دوشیدی بانه لوقه او
 اول قیادییه جانی معنی کیرد لکر
 عسکر بیلر منبر لکر منار دن قلمسینی باقدیلر
 کلدی کافر بانه لوقه او

(مجموعه) - R. br. 15

Mağmū'a

خطبه عيد فطر
 سُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَتَّخِذْ فِي تَدْبِيرِ مَلَكِهِ مَدْبَرًا وَلَا وَرَثَةً
 وَلَا فِي تَقْدِيرِ حُكْمِهِ مُعِينًا وَلَا مُمْسِكًا
 وَلَا فِي جَلَدِ سَنَظْنَةِ ضِدٍّ وَلَا نَظِيرٍ
 سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيرًا
 اللَّهُ أَكْبَرُ
 سُبْحَانَ مَنْ نُورِ الْعَالَمِ بِقُدْرَتِهِ تَنَوَّرَ
 وَفَجَّرَ الْأَنْهَارَ خِلَافَهَا تَفَجَّرَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ
 وَالْقَمَرَ بِعِزَّتِهِ تَسَخَّرَ سُبْحَانَ مَنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ
 وَلِيُّ مِنَ الدَّلِّ وَكَثْرَةُ تَكْبِيرِ
 اللَّهُ أَكْبَرُ

R. br. 16 – (مجموعه)

Mağmū'a

يَا وَاحِدَ يَا مَجِيدَ يَا شَهِيدَ يَا حَافِظَ يَا وَدودَ
 بِحَقِّكَ أَدَمَ وَمُصَوِّفَتَهُ وَبِحَقِّكَ نُوحًا
 وَبِحَقِّكَ إِبْرَاهِيمَ وَخَلْتَهُ وَبِحَقِّكَ
 عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ وَرَفَعْتَهُ وَبِحَقِّكَ مُحَمَّدًا
 الْمُصْطَفَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَرَفَعْتَهُ وَبِحَقِّكَ
 أَبُوبَكْرَ الصِّدِّيقَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ
 وَخَلِيفَتَهُ وَبِحَقِّكَ عُمَرَ الْفَارُوقَ
 رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَعَدَايَتَهُ وَبِحَقِّكَ
 عُمَانَ زَكِيَّ الثَّوَرَيْنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ
 وَحِجَابَهُ وَبِحَقِّكَ عَلِيَّ الْمُرْتَضَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ
 وَبِحَقِّكَ جَلَاءَ مَخْلُوقَاتِ
 از
 از دَاسِتَدَةِ ابْنِ دَرْكَاهِ اَرْجَسْتِدِ
 اَوَّلِ شَرْحِ سَرِجِ بَادِ اَرْبَهَارِي كَوْنِ
 بَسْمَةِ عُمَانَ ابْنِ مَرْيَمَ اَرْبَهَارِي اَنْسِ
 وَجَنِّ شَرْحِ سَرِجِ بَادِ بَعِزَّتِ اللَّهِ
 وَفَدَرَّتِ اللَّهُ عَقْدَتُ وَرَبَطَتِ
 وَفَدَرَّتِ الْمَرْحُومَ اَلْاَمْرَ عَنْ عُمَانَ ابْنِ مَرْيَمَ
 هَذَا مَا اَخْرَجَ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 بِسْمِ اللَّهِ اَخْرَجَ وَبِاللَّهِ اَخْرَجَ وَبِاللَّهِ
 الَّذِي اَخْرَجَ وَبِحَقِّ ثَوَرَاتِ مُوسَى

R. br. 17 – (دعوتان)

D'awatān

PRIKAZI

**Срђан Рудић, *Босанска властела у XV веку*,
Просопографска студија, Историјски институт
Београд, Посебна издања, књ. 75, Универзитет у
Бањој Луци, Центар за напредне средњовековне
студије, Едиција Фронтистерион, књ. 2, Београд –
Бања Лука, 2021, str. 330.**

Srđan Rudić je rođen 1968. god. u Prokuplju, u južnoj Srbiji. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Magistrirao je 2000, a doktorirao 2005. godine. Njegov naučni opus posvećen je uglavnom temama iz historije srednjovjekovne Bosne, u okviru čega se interesirao za proučavanje heraldike, političkih prilika i vlastelinskog društvenog staleža. Također je u više navrata priređivao i objavljivao pretežno ćiriličnu izvornu građu u časopisima *Стари српски архив* i *Грађа о прошлости Босне*, a manjim dijelom pažnju je posvetio i građi latinske provenijencije. Prethodno je objavio knjigu *Властела Илирског грбовника* (Историјски институт, Посебна издања, књ. 52, Београд, 2006, 387 str.) i већи број радова из уже научне области. Прва Рудићева knjiga је његов проширени и допуњени истоимени магистарски рад. Од 1996. год. запослен је у Историјском институту у Београду, гдје ради у звању научног савјетника. Од 2010. до 2019. био је директор ове научне установе, у том својству уређивао је више часописа и других издања. Тренутно обнаша функцију члана Управног одбора и члан је Научног вјећа у Историјском институту у Београду.

Dobitnik је награде *Vladimir Ćorović* за 2021. godinu zbog objavljivanja knjige koju predstavljamo. Radi se o Rudićevoj izmijenjenoj i dopunjenoj doktorskoj disertaciji, odbranjenoj pod naslovom *Босанска властела у XV веку*. У knjizi је заступљен и поднаслов којим се додатно precizira tematika istraživanja. Prije nego što joj се posvetimo, vrijedi istaći да је dr. Rudić исте године објавио још једну knjigu под насловом: *Балишићи, Господари Зете* (Центар за напредне

средњовековne студије, Едиција Фронтистерион, књ. 3, Београд, 2021, 161 стр.). Обје књиге изашле су истовремено из штампе, што за аутора несумњиво представља велики успјех на професионалном пољу.

Књига *Босанска властела у XV веку, Просопографска студија* подијелјена је на шест поглавља. У уводу Rudić skreće pažnju čitaocima на изворну грађу битну за проучавање властеоског staleža, elitu bosanskog društva те на претходна литератurna ostvarenja у оквирима задане теме истраживања. Истиче како основни предуслови за израду синтезе о bosanskoj vlasteli још нису испуњени, због чега су потребна додатна проучавања комплетних породица и њихових појединих чланова. Притом наглашава како је обрадио дио властеоских породица, без претензије пружања cjelokupne слике у виду потпуно заокружене студије. Такав приступ био би преобиман као тема за докторску дисертацију или за објављивање у оквирима само једне књиге.

Након увода сlijеди уопћено, прво поглавље *Промене у структури босанске властеле у XV веку* (стр. 25–46). Аутор овдје даје кратак осврт на најзначајније властеоске породице у статусу velmoža, односно обласних господара, како их назива по узору на ову друштвену категорију у Србији, а то су Хрватинићи, Косаче и Павловићи. Дале описује политичке прилике у Bosni након смрти краља Твртка I 1391. год., указује на дводеценијски процес уобличавања русага те на међусобну борбу velmoža унутар земље. Не упушта се у анализу ранијег периода који се односи на настанак властеоског staleža, због недостатка изворних података. Временски ограниченим насловом настојао је презентирати стање унутар водећег друштвеног слоја на врхунцу и у finalnoj фази egzistencije, кроз njegove posljednje mijene које се могу pratiti током cijelog XV stoljeća. Rudić наглашава како наслов не одговара дословно садржају књиге, “односно проучавања овог типа немогуће је строго хронолошки ограничити” (стр. 20). Такође skreće pažnju на влашке старјешине које стјећу статус племића.

Сlijеди неколико садржајно сличних поглавља која чине главни корпус књиге: *Краљева властела* (стр. 47–144), *Властела Косача* (стр. 145–166), *Властела Хрватинића* (стр. 167–174) и *Властела Павловића* (стр. 175–220). Основни критериј који је Rudić у селективној анализи усвојио јест да су представници појединих vlastelinskiх родова заступљени као свједоци на повелјема владара и velmoža, чиме је циљано издвојио најутјечајнији слој међу племством. Притом је нагласио значајну разлику између свједока на владарским повелјама од оних

na poveljama rusaške gospode. Takav metodološki pristup i usvojeni princip rada doveo je autora do dileme u koje poglavlje svrstati vlastelu koja je vremenom mijenjala sizerene, one čiji su predstavnici se javljali kao svjedoci na poveljama vladara i različitih velmoža.

Više takvih primjera zastupljeno je u knjizi. Navodimo primjere prateći autorovu hronologiju. Vlatkovići su uvršteni među kraljevu vlastelu, a u određenim vremenskim periodima bili su vazali drugih velmoža, Hrvatinića i Kosača (str. 54–63). Sličan slučaj je sa Dinjičićima, koji su u knjizi klasificirani kao kraljeva vlastela, a bili su povremeno i vazali Zlatonosovića (str. 67–71). Slijede Milatovići, Nikolići i Semkovići, koji su, osim što su bili kraljevi, bili i vazali Kosača (str. 88–93, 100–104, 124–128). Komlinovići su zavedeni u knjizi kao vazali Hrvatinića na osnovu povelje Jurja Vojsalića, a duži period bili su vazali Kosača (str. 168–169). Borovinići su pozicionirani u poglavlju o vazalima Pavlovića, a također su vazali krune (str. 180–187). Dukovići i Paštovići su, poput Borovinića, isto tako u poglavlju o ljudima Pavlovića. Osim takvog statusa bili su i vazali krune i Kosača (str. 196, 206–211). Sve navedeno autor je uredno konstatirao na adekvatnim mjestima, ali se prilikom klasifikacije vlastele na relaciji sizeren – vazal čvrsto držao usvojenog principa po kojem se njihovi prvaci javljaju u svojstvu svjedoka na dostupnim poveljama vladara ili velmoža.

Prateći izlaganje u glavnom dijelu knjige, nameće se pitanje jesu li i neki drugi rodovi zaslužili izdvojeno poglavlje poput Kosača, Hrvatinića i Pavlovića, budući da su ulazili u uski krug vodećih velmoža. Takav slučaj je sa Zlatonosovićima. Rudić ih ubraja u kraljevu vlastelu, što je svakako tačno, i za njih kaže sljedeće: “Успели су да створе самосталну област и скоро да се уздигну у ранг обласних господара, али нису могли да се мере с три најмоћније породице средњовековне босанске државе” (str. 73). Nema gotovo nikakvih podataka o njihovim vazalima jer im povelje nisu sačuvane. Slično primjeru Zlatonosovića moglo bi se reći i za politički položaj i vazale Sankovića. Navedeno su vjerovatno razlozi zašto se autor odlučio jednostavno svrstati i jedne i druge u kraljevu vlastelu. Posmatrano iz tog ugla, postupak je opravdan. Ako nema sačuvanih povelja, onda, prema usvojenoj Rudićevoj metodologiji, nema ni osnove za analizu. Ukoliko bi se i izdvojili u posebna poglavlja, ona bi bila manjeg obima. Poređenja radi, ni poglavlje o vazalima Hrvatinića nije pretjerano obimno zbog skromne dostupne dokumentacije – radi se o samo dvije

povelje kojima se autor poslužio pri analizi. Osnova za razmatranje vazala Hrvatinića u većini prezentiranih slučajeva je povelja Jurja Vojsalića iz 1434. god., a manjim dijelom Hrvojeva povelja iz 1412. god. (str. 167–173).

Vlastelu podređenu kralju i velmožama autor nabraja po azbučnom redoslijedu. Svakoj izabranoj porodici pristupa ponaosob, pri čemu izrađuje genealogije i daje osnovne prosopografske podatke. Priložio je i sedam rodoslovnih tablica: Vlatkovića, Dinjičića, Zlatonosovića, Milohnića, Tihoradića, Borovinića i Vladimirića. Rudić prati i povezuje osnovne genealoške niti, u skladu s podnaslovom knjige. Iznosi dosta mišljenja iz literature oko identifikacije pojedinih ličnosti. Uvršteni su i primjeri pojedinaca koji se javljaju samo jednom u izvornoj građi kao svjedoci na poveljama. Evidentan je kontrast u dostupnoj građi jer su neke ličnosti, potpuno suprotno u odnosu na prethodne primjere, veoma često zastupljene u izvorima, zbog čega je autor prisiljen u takvim okolnostima praviti selekciju podataka.

Posljednji dio knjige posvećen je sudbini vlastele nakon političkog sloma srednjovjekovne Bosne. Na početku poglavlja pod naslovom *Босанска властела после 1463. године* (str. 221–242) Rudić iznosi svoj stav o konačnoj propasti države. Taj trenutak povezuje s predajom grada [Herceg-]Novog Osmanlijama, nepune dvije decenije kasnije. Tim činom je posljednji ostatak nekadašnje Bosanske kraljevine došao pod stranu vlast. Osnova za Rudićevo mišljenje je vojno i političko djelovanje domaćih snaga na terenu, pored prisutnih Mađara i Osmanlija u različitim dijelovima zemlje. Otpor je trajao još dvije decenije nakon pogubljenja posljednjeg kralja. U tezu se dodatno uklapa fikcija obnove državnosti Bosne, koju su potpirivale obje suparničke regionalne sile svojim marionetama na pozicijama navodnih kraljeva, o čemu autor također piše.

Gornji sloj plemstva uglavnom je nestao jer su Osmanlije rado uključivale u službu pretežno niži sloj. Bilo je izuzetaka i među krupnim plemstvom. Rudić je analizirao proces prelazaka istaknutih ličnosti na islam. Dio vlastele izbjegao je iz zemlje, čemu je također posvećena pažnja. Pri prezentaciji političkog stanja i analize statusa vlastele do isteka XV st. autor se osvrće na podatke dostupne u hronikama istočne i zapadne provenijencije te izvještaje savremenika.

Slijede *Summary* (str. 243–248) na engleskom jeziku, *Списак родословних таблица* (str. 249), *Извори и литература* (str.

251–282) i *Регистру* (str. 283–330). Dr. Srđan Rudić je u svojoj drugoj objavljenoj knjizi uspješno analizirao genealogiju vlastele. Knjiga *Босанска властела у XV веку, Просопографска студија* predstavlja korisno polazište za buduća detaljnija istraživanja pojedinačnih rodova ili istaknutih ličnosti među bosanskim plemstvom.

Adis Zilić

Hana Younis, *Biti kadija u kršćanskom carstvu. Rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878.–1914.*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021, str. 439.

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, koji se u posljednje vrijeme može pohvaliti izuzetnom izdavačkom djelatnošću, u svojoj ediciji Historijske monografije br. 21 objavio je knjigu dr. Hane Younis, više naučne saradnice. Ovo je peta knjiga autorice koja se skoro dvije decenije bavi izučavanjem historije Bosne i Hercegovine tokom posljednjih decenija osmanske uprave i austrougarskog perioda, posebno se fokusirajući na društvenu i historiju svakodnevnice. Značajno nadilazeći dosadašnje interese historijske nauke, donoseći *pogled odozdo*, ona se u svojim brojnim radovima usredočila na život “malih ljudi” na čijim se sudbinama vidljivo prelamaju svi ključni društveno-politički procesi dugog i turbulentnog XIX stoljeća.

Dr. Younis opredjeljujući se za tzv. pristup “prava u stvarnosti”, kako to ističe recenzent dr. Fikret Karčić, prati najnovije istraživačke trendove i primjenjujući kombinovani metod (komparativnu, statističku, analitičku i dr. metode) pred sud javnosti donosi “zahvalnu i korisnu” studiju o “povijesti kadija i šerijatskog sudovanja u našim krajevima” od 1878. god. do početka Prvog svjetskog rata.

Knjiga pored *Predgovora* i *Uvodnog razmatranja* sadrži četiri ključna poglavlja koja su podijeljena na niz potpoglavlja te zaključak na bosanskom, arapskom i engleskom jeziku. Na kraju knjige nalaze se popisi citiranih izvora i literature, predloženih priloga, tabela, dokumenata i Fotografija, indeksi ličnih imena i geografskih pojmova, spisak skraćenica, kao i bilješka o autorici. Posebno vrijedno pažnje jeste odabrana i predstavljena arhivska građa, predloženi dokumenti šerijatskih sudova, faksimili štamblja šerijatskih sudova (s natpisima na latinskom i arapskom pismu, s grbom Bosne i Hercegovine ili Austro-Ugarske Monarhije), potpisi i pečati kadija, njihove Fotografije,

dijelovi ličnih dosjea, kao i različite molbe, odluke, ruralna izvješća, prijave, ljekarski nalazi, smrtovnice, punomoći, dozvole, izjave, potvrde, špijunski izvještaji, tabelarno prikazani godišnji izvještaji šerijatskih sudova (njih 48 1878, tj. 53 koliko ih je bilo 1913). Ovi godišnji Glavni iskazi o poslovanju kotarskih ureda kao šerijatskih sudova nude vrijedne informacije o radu sudova i onima od kojih je taj rad zavisio, njihovom konceptualnom i pisarničkom osoblju. Također, autorica tabelarno prikazuje i komparira brojčano stanje kadija i sudija kotarskih sudova, navodi njihov platni stalež, god. staža i godinu rođenja. U prilogima su predstavljeni nacrti za izgradnju kotarskih sudova u Bileći (1903), Mostaru (1906) i Trebinju (1907) u čijim prostorijama su trebali biti smješteni i šerijatski sudovi. Također, na osnovu pojedinačnih godišnjih izvještaja tabelarno su predstavljene ključne informacije o radu šerijatskih sudova u Cazinu i Trebinju za god. 1885–1907, 1911. i 1913. godinu.

U prvom poglavlju (*Šerijatski sudovi u Bosni i Hercegovini na razmeđu carstava*, 23–73) radi boljeg razumijevanja ključne teme, autorica se osvrnula na šerijatski pravni sistem i običajno pravo u Osmanskom Carstvu u čijem sastavu je bio i Bosanski Ejalet / Vilajet. Sveobuhvatna promjena pravnog sistema u ovom carstvu, tj. njegova evropeizacija početkom XIX st., podrazumijevala je inkorporiranje zapadnog zakonodavstva, posebno onih odredbi koje su bile na snazi u Francuskoj. Hatišerif od Gulhane 1839. god. podijelio je sudove na građanske i šerijatske, a uskoro je objavljena i Medžella (Osmanski građanski zakonik). Vilajetskim ustavom 1865. god. u Sarajevu je formiran i građanski i trgovački sud. Pored kadija u građanskim sudovima djelovalo je i 6 porotnika (3 muslimana i 3 nemuslimana), a formirani su i apelacioni, tj. drugostepeni sudovi. Ovakav pravni sistem u ubrzanoj transformaciji zatekla je 1878. god. Austro-Ugarska Monarhija, koja je odmah po dolasku donijela niz naredbi s ciljem premošćavanja zatečenog pravnog sistema i onog postojećeg u Monarhiji. Formirani su kotarski, okružni i vrhovni, građanski i šerijatski sudovi, dok su se konkretniji propisi iz austrougarskog zakonodavstva počeli primjenjivati nakon 1882. godine. Tokom prvih godina okupacije šerijatski sudovi nastavljaju svoj rad bez značajnijih promjena, da bi od 1883. postali dio kotarskih sudova dobivši zvanični naziv kotarski kao šerijatski sudovi (1906. mijenjaju naziv u kotarski šerijatski sudovi).

Ne ulazeći dublje u analizu pravnog okvira, autorica se fokusirala na rad šerijatskih sudova u praksi, pitanja gdje se osnivaju i kako, na koji način su organizirani, gdje su bili smješteni, koliki je bio obim njihovih poslova, kako je izgledala sudnica i slično. Također, autorica se usredotočila na osoblje šerijatskih sudova, način njihovog rada, obaveze i dužnosti, položaj u društvu, učešće u političkim kretanjima, donošení i informacije o njihovom privatnom životu, značajno uslovljenom pozicijom koju su obnašali.

U neadekvatnim, skućenim i nerijetko iznajmljenim prostorijama radile su kadije i pisari, a ponegdje i pomoćno osoblje. Svoje obaveze obavljali su i izvan prostorija suda. Uz posebnu dozvolu kotarskog suca, kadija je prema utvrđenom planu odlazio u posjetu određenim mjestima ili pojedinim strankama. Kadije su, kao obrazovan i ugledan sloj koji je sa svojim opredjeljenjem i stavovima mogao utjecati na raspoloženje *širih narodnih masa*, bile pod stalnom provjerom i prismotrom vlasti. Tokom prvih godina po okupaciji pritisak na kadije je bio izuzetno veliki. Do konca 1880. god. veliki broj zaposlenika šerijatskih sudova, posebno onih označeni kao kadije "starog kova" ili "turski činovnici" je zamijenjen. Nova vlast je poticala njihov odlazak obezbjeđujući im putne troškove (iznos tromjesečne plate), ali je primjenjivala i druge, drastičnije metode osiguravajući pozicije za one koje je smatrala lojalnijim.

Analizom postojećih dokumenata autorica rekonstruira odnos vlasti prema šerijatskim sudovima i njihovim službenicima, posebno nakon imenovanja reisul-uleme i Ulema medžlisa 1882. godine. Prve godine nakon okupacije bile su period *javne šutnje* tokom kojeg nova vlast nastoji zadržati sliku da se ona ne upliće u ingerencije i ovlasti sultana i šejhul-islama u domenu šerijatskog sudstva. Međutim, *igra neutralnosti* je uskoro okončana. Pomno planiranom propagandom, ali i konkretnim zakonskim propisima i ograničenjima, vlast je nastojala ograničiti šerijatske sudove, u potpunosti ih kontrolirati, ostavljajući im nadležnost isključivo za muslimansko stanovništvo, i to samo u određenim pravnim segmentima. Naredbom o formiranju i djelokrugu šerijatskih sudova usvojenom u augustu 1883. (7220/II) reguliran je njihov status i položaj kadija kao državnih činovnika Monarhije. Kontinuiranost rada nije trebala biti upitna, ali je nova vlast nastojala odvojiti cjelokupnu vjersku hijerarhiju od Osmanske države i preuzeti pravo imenovanja vjerskih dužnosnika. Kadije je u narednom periodu

predlagao reisul-ulema, a konačno imenovala Zemaljska vlada, pri čemu je, pored obaveznog školovanja i neophodnih diploma i potvrda o radnom stažu, presudan kriterij bila njihova podobnost, tj. odanost Monarhiji. Posebno je pod lupom bilo njihovo držanje tokom borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Bila je to iznimno teška situacija, ističe autorica, koja je bila “mač s dvije oštrice; otvorena podrška značila je gubitak posla i egzistencije cijele porodice, a držanje po strani gnjev i prezir muslimana kojima su svakodnevno dijelili pravdu”. Slično je bilo i u periodu formiranja političkih stranaka. Pored toga, pojedine kadije javno su iskazivali svoje mišljenje i stav, što je nerijetko podrazumijevalo pojačani pritisak, dodatne provjere, istragu, disciplinske postupke, kazne, otkaze ili penzionisanje. Istovremeno, osoblju šerijatskih sudova, kao i đacima Šerijatske sudačke škole, nastojao se ograničiti prostor i za kulturnu djelatnost, pri čemu je otvaranje čitaonica – kiraethana predstavljalo iznimku.

Postojanje šerijatskih, građanskih i trgovačkih sudova bez jasnih ingerencija i isprepletenih nadležnosti stvaralo je konfuziju u kojoj se obično stanovništvo teško snalazilo. U drugom poglavlju (*Rad šerijatskih sudova*, 73–129) autorica prati postepeni, ali jasno usmjereni proces potiskivanja šerijatskog zakonodavstva. Pri tome su veliki značaj imale naredbe Zemaljske vlade br. 436/prav (30. 12. 1878), Odredba od 17. jula 1878. br. 1390/pres, Carska odredba iz 1881. god. o imenovanju, otpuštanju i premještanju osoblja šerijatskih sudova, kao i Naredba Zemaljske vlade od 1. maja 1883. god. o ustrojstvu i djelokrugu šerijatskih sudova. Šerijatski sudovi su tako ostali nadležni za: porodične odnose, vjenčanja, razvode, prava i dužnosti djece, prava nasljedstva, pitanja mentalne sposobnosti, rasipništva i maloumnosti, predmete tutorstva i kuratele. Bio je to izrazito uzak dijapazon pa su službenici, ali i stanovništvo o brojnim pitanjima upućivali molbe i zahtjeve višim sudovima i Zemaljskoj vladi. O nužnosti reforme postojećeg sistema Zemaljska vlada razgovarala je s predstavnicima Egzekutivnog odbora Muslimanske narodne organizacije, Ulema medžlisa, Vrhovnog šerijatskog suda i Šerijatske sudačke škole. Međutim, diplomatski odgovori vlasti, kao i proširenje ovlasti kadija na pojedina pitanja iz ostavina, moralnih ovlasti i legalizacije potpisa (1906), uz istovremeno oduzimanje nadležnosti upravljanja vakufima i sporovima vezanim za vakufe (1909), bili su odraz neupitne intencije da se, uz

prividnu susretljivost i podršku kontinuiranom radu, smanje ingerencije šerijatskih sudova.

Pored toga, autorica, ukazuje na diskrepanciju između postojećeg zakonskog okvira i prakse i na nizu primjera, rekonstruiranih iz izvorne arhivske građe, ukazuje na to kakva je ovlast kadije bila u stvarnosti. Kadije su i u domenu privatnih pitanja koja su im bila ostavljena ograničavani posebnim, delegiranim odredbama, poput “soldačke zapreke”. Posebno su pitanja “nemorala”, našuza, pitanja vezana za djecu rođenu izvan bračne zajednice, razvoda i slično bila osjetljiva zbog značajno različitih tumačenja šerijatskog i građanskog suda. Autorica pri tome posebno izdvaja važno pitanje nasljedstva, pri čemu se nerijetko dešavalo da pojedine ostavinske parnice godinama *šetaju* između ova dva suda. Istovremeno, o važnosti imovinskih rasprava i ostavina, kao i pupilnog novca, praksi njegovog pozajmljivanja “činovnicima i slugama” i naredbi o njegovom polaganju u Privilegovanu zemaljsku banku (od 1895) govori i činjenica da su o tome šerijatski sudovi bili obavezni detaljno obavještavati kotarske sudove. Zemaljskoj vladi dostavljali su iskaze, tj. polugodišnje izvještaje o ostavinama (u augustu), a slično je bilo i s taksama i položima, preuzetim vakufskim novcem (od 1902) i detaljnim izvještajima o preminulima.

Autorica se ovdje osvrnula i na jezik, tj. pismo dokumenata šerijatskih sudova. Oni nastali neposredno u godinama nakon okupacije isključivo su pisani arapskim pismom na osmanskome jeziku. Međutim, postepeno dolazi do promjene, posebno nakon stasavanja generacije kadija koji su se školovali u Sarajevu, na Šerijatskoj sudačkoj školi osnovanoj 1887. godine. Početkom 1882. Zemaljska vlada donijela je naredbu da se koristi jezik “po potrebi”, a već iduće godine da se svi dokumenti napisani na *turskom* prevode na *zemaljski* jezik. Ovo pitanje nastojalo se jasnije definirati odredbama 1896, 1897. i 1908. godine, pri čemu je zvanični jezik šerijatskih sudova postao bosanski jezik, dok su se rješenja mogla izdavati i na turskom. Građa svjedoči, ističe autorica, da su kadije, upućeni u oba, i dalje uglavnom koristili arapsko pismo i preferirali ga u ličnim pečatima.

U trećem poglavlju (*Šerijatski sudovi kroz brojke*, 129–241) autorica ukazuje na sadržaj i značaj godišnjih izvještaja, tj. iskaza šerijatskih sudova koje su od 1886. god. (posebnom Uredbom o regulisanju i formi pisanja iskaza) svi sudovi bili obavezni dostavljati Vrhovnom šerijatskom sudu. Ovi podaci su uvrštavani u Glavni poslovni iskaz

kotarskih ureda kao šerijatskih sudova i dostavljani Zemaljskoj vladi na uvid i provjeru. Izvještaji su imali stalne rubrike: 1. mjesto kotarskog kao šerijatskog suda, 2. broj podnesaka, 3. parnice, 4. ostavinske rasprave, 5. vjenčanja, 6. razvjenčanja / razvodi, 7. rješenje Vrhovnog suda u parnicama, 8. rješenje Vrhovnog suda u drugim stvarima i 9. imena konceptualnog i pisarničkog osoblja. U knjizi su predstavljeni Glavni poslovni iskazi kotarskih ureda kao šerijatskih sudova za 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1911. i 1913. godinu. Kao specifičan i važan izvor, i sa svojim pogreškama, ispravkama i precrtavanjima, iskazi mnogo govore o postojećem historijskom kontekstu. Svjedoče o položaju i radu sudova, njihovim ingerencijama i učinkovitosti, otkrivaju i dio svakodnevnice bosanskohercegovačkih stanovnika, važne obaveze i brige s kojima su se nastojali izboriti.

Posljednje poglavlje (*Osoblje šerijatskih sudova: kadije, vježbenici, pisari*, 245–359) u cijelosti je posvećeno osoblju šerijatskih sudova: kadijama, vježbenicima, praktikantima ili pristavima, pisarima, referentima za gruntovnicu, a u pojedinim sudovima i zamjenicima kadija i dnevničarima. Analizirajući dostupnu arhivsku građu autorica piše o njihovim obavezama i pravima, preduslovima i načinu zapošljavanja, uslovima rada, primanjima i statusu, penzionisanju, pravu nasljeđivanja penzije, pravu na odmor, učestalim premještajima, radu na terenu i slično. Ističe da su kadije bile izuzetno obrazovane. Njihovo školovanje trajalo je od 14 do 16 godina i nerijetko u različitim centrima Osmanskog Carstva, čime su stjecali neophodno znanje iz pravih nauka, kao i arapskog, turskog, bosanskog, a nerijetko i perzijskog jezika. Oslanjajući se na neposredne izvore, autorica ove podatke konfrontira prisutnom stavu u savremenoj historiografiji o nezadovoljavajućem “ljudskom kapitalu u Bosni i Hercegovini uoči aneksije”, tj. “vrlo tankom sloju dobro obrazovanih ljudi”. O njihovom privatnom životu saznajemo iz obaveznih, rubralnih izvještaja o ženidbi, rođenju djece, smrti članova uže porodice i slično, koji značajno osvjetljavaju tadašnju svakodnevnicu.

Međutim, položaj kadije značajno se razlikovao od položaja suca kotarskog suda. Autorica to potvrđuje činjenicom da su kadije, uprkos godinama staža, pripadali najnižim platnim razredima (uglavnom od VI do X platnog razreda, najviše IX i X – najmanje plaćenim). Također ukazuje na vrlo intrigantnu razliku u tekstu zakletvi na koju su bile

obavezne i građanske i šerijatske sudije. Dok su se vježbenici kotarskog suda zaklinjali da će posao raditi savjesno i pošteno, oni angažirani u šerijatskim sudovima morali su se prvo zakleti da će biti pokorni i vjerni Caru i da neće pridati niti podupirati nikakvo "inozemsko ili domaće, tajno ili javno društvo, koje za političkim svrhama ide". Zakletva je tek pred aneksiju bila ujednačena.

Istovremeno, bitku za reguliranje njihovog statusa, redovnu pa i minimalnu nadoknadu, ostalo osoblje šerijatskih sudova vodilo je godinama. U brojnim molbama vlasti navodili su ključne motive obraćanja, potcrtavali svoje kompetencije i radno iskustvo, ali pisali i o ličnom životu i poteškoćama s kojima su se zbog izostanka primanja susretali. Međutim, austrougarska uprava nije značajnije promijenila svoj odnos prema njima. Višegodišnji neplaćeni rad i opća neizvjesnost vezana za unapređenje i službeni angažman, bila je posljedica, zaključuje autorica, nedvojbene intencije da se pozicija i funkcija službenika šerijatskog suda zadrži neprofitabilnom i učini nesigurnom, a time i nepoželjnom.

Zajedničko ministarstvo finansija je tek 1886. god., na opetovane molbe, izdalo saopštenje da "bez svake dvojbe" i osoblje šerijatskih sudova ima pravo na penziju. Međutim, to se opet odnosilo isključivo na kadije i njihovu porodicu koja je vrlo često, tek nakon upornog nastojanja, uspjela ostvariti ovo pravo.

Rad kadija i šerijatskog osoblja, pa i njihovo kretanje u vrijeme dopusta, bio je pod stalnim nadzorom, kako kotarskih sudija (kotarski sudac pisao je godišnji izvještaji o radu kadije i prosljeđivao ih Zemaljskoj vladi), razgranate špijunske mreže, ali i javnosti, tj. čaršije koja je sve strogo pratila. Više instance primale su žalbe i tužbe, potpisane ili anonimne, koje su bile inicijator pokretanja disciplinskih postupka, provjere i isljeđivanja, pa i kazni koje su bile usmene i pismene, ukora ili pak otkaza iz službe. Kažnjavanje sudskih službenika regulirano je posebnim propisima u julu 1907. god., a kazneni i disciplinski postupci bili su važna pitanja i tokom reforme sudstva 1911. godine. Žalbe i pritužbe, nerijetko očigledne klevete, objavljivane su i u štampi (npr. *Musavat*, *Srpstvo*) kao pogodno sredstvo obračuna s političkim neisto mišljenicima. Istina, neke pritužbe bile su i opravdane. Optuženi su se pozivali na ugled i čast, koji nisu bili upitni ako sporni čin nije bio javan (pijenje alkohola, kartanje i slično), što nije posebno zabrinjavalo vlasti i nije imalo posljedice na njihovu službu.

S ciljem boljeg reguliranja i poboljšanja svog statusa nekoliko mjeseci pred izbijanje Prvog svjetskog rata u Sarajevu je organizirano Udruženje osoblja šerijatskih sudova. Prethodno je bilo organizirano i Udruženje sudaca Bosne i Hercegovine u koje kadije nisu bile uključene. To samo potvrđuje dotadašnji stav vlasti prema šerijatskim sudovima, ukazuje na odnos među kolegama, pri čemu kadije, zaključuje autorica, nisu bile poželjne niti jednake. Posebna vrijednost ove knjige jeste spisak kadija, odnosno do sada nakompletniji popis osoblja šerijatskih sudova u austrougarskom periodu predstavljen u četvrtom poglavlju. Na osnovu informacija iz dostupne građe Arhiva Bosne i Hercegovine, Historijskog arhiva Sarajevo, Arhiva Tuzlanskog kantona, Arhiva Hercegovačko-neretvanskog kantona, Gazi Husrev-begove biblioteke, novina, časopisa i godišnjaka autorica navodi imena svih onih koji se spominju kao djelatnici šerijatskih sudova u periodu od 1878. do 1914. godine. Abecednim redom navodi čak 388 osoba, mjesto njihovog službovanja, kao i druge vrijedne informacije (npr. vrijeme odlaska u penziju, vrijeme smrti, preseljenje, drugi angažman i sl.).

Naprijed navedeno svjedoči da su šerijatski sudovi i njegovo osoblje bili itekako predmet političkog interesa austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini. Zakonske regulative, kao i uspostavljanje novih institucija, imali su za cilj potčinjavanje ovog važnog sistema, ali i njihovo postepeno potiskivanje, gubljenje značaja i ugleda i na koncu gašenje. Pripojeni kotarskim sudovima, podređeni građanskim sudijama, sa značajno skućenim ovlaštenjima i ingerencijama koje su se preplitale s građanskim sudstvom, s izuzetno niskim primanjima, kadije su nastavile svoj rad, ali je to očigledno bilo puko preživljavanje. Takvi šerijatski sudovi teško su mogli pružiti očekivanu sigurnost stanovništvu koje se našlo "između dva carstva, dvije religije i dva zakona". Pokret za vjersko-prosvjetnu autonomiju i organiziranje muslimanskih stranaka bili su poseban ispit za osoblje šerijatskih sudova. Bili su u nezavidnom položaju, rastrgnuti između različitih političkih opcija, odgovornosti kao obrazovanog i uglednog sloja prema sopstvenom narodu, a istovremeno strogo nadzirani i u zavisnosti od aktuelne, monarhističke vlasti. Mnoštvo razloga poticalo je kadije da u najvećem broju upravo oni budu inicijatori svog odlaska u "trajno stanje mira". Kroz arhivsku građu, dr. Younis ne ukazuje samo pojedinačne sudbine osoblja šerijatskih sudova nego dodatno razotkriva duh turbulentnog vremena i bremenitost pograničnog prostora.

Autorici s pravom treba čestitati na još jednoj knjizi zasnovanoj na dosada neobjavljenoj i najvećim dijelom nekorištenoj arhivskoj građi koja, iako teško dostupna, parcijalna i disperzirana u različite fondove, zbog mnoštva vrijednih podataka predstavlja dragocjen povijesni izvor. U ovu prvu monografiju o šerijatskim sudovima u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom evidentno je utkano mnogo truda i strpljenja. Zbog značaja ove teme, koja je dugo bila zanemarena u historijskoj nauci, priželjkujemo da će uskoro biti dopunjena i obogaćena novim istraživačkim saznanjima.

Dženita Sarač-Rujanac

Visoko i okolina kroz historiju II: Osmanski period, Grupa autora, Zavičajni muzej, Visoko, 2021, str. 360.

Kad je 1984. god. objavljen prvi tom monografije *Visoko i okolina kroz historiju: prethistorija, antika i srednji vijek*, teško je ko mogao pomisliti da će se na drugi tom čekati više od 35 godina. Razloga tolikom kašnjenju bilo je više, uglavnom vezanih za ljude i društvenopolitičke okolnosti. Zavičajnost je ipak pobijedila i krajem 2021. god. Visoko je upotpunilo dio svoje lične karte pisane historije drugim tomom monografije *Visoko i okolina kroz historiju: osmanski period*, u izdanju Zavičajnog muzeja i pod uredništvom dr. Lejle Gazić. Kreatori ove publikacije su se potrudili da na 360 stranica predstave sliku života navedenog područja u osmanskome periodu, uslovljenu historijskim događanjima, demografskim promjenama, simbiozama zatečenih i novih kultura, razvojem i umnožavanjem novih urbanističkih elemenata, odrazom svega toga na jezik, bogato književno stvaralaštvo i zapamćenja.

Kvalitetni prilozi autora prvog toma bili su svakako potrebna i dobra podloga za rad na sljedećem, osmanskome periodu, razjašnjenju i prikazu okolnosti u kojima će nastati i razvijati se kasaba s orijentalnom čaršijom, kao i sela uključena u timarsko-spahijski sistem kao novinu u odnosu na evropske feudalne sisteme. Za razliku od niza drugih područja, Visoko je i ranije privlačilo autore poput Milenka Filipovića, Hamdije Kreševljakovića i drugih, da ostave obimne i danas veoma korisne studije koje omogućavaju komparativno dopunjavanje saznanja i o osmanskoj prošlosti ovog kraja. Domaći naučnici svjetskog nivoa poput Hazima Šabanovića i Saliha Trake doprinijeli su svojim radovima i boljem poznavanju lokalne administrativne slike, vakifa i kulturnih stvaralaca visočkog područja. S dužnim pijetetom treba podsjetiti na Hatidžu Čar-Drnda čiji su radovi prvi put iz osmanističkog ugla i na osnovu prvorazredne osmanske građe predstavili detaljno Visoko i okolinu od 15. do 17. st. kroz demografsku, konfesionalnu i privrednu strukturu, kao i kulturno-prosvjetne objekte. Neka ostane zabilježen

i podatak da je u noći sa 17. na 18. maj 1992. god., kad je navođenom zapaljivom granatom uništen cijeli arhiv i Vilajetski fond Orijentalnog instituta, ta osmanistica iz netom ugašene vatre i kancelarije s urušenim krovom uspjela spasiti jedan visočki sidžil.

Potreba za obuhvatnijim, zaokruženijim prikazom Visokog pod Osmanlijama rezultirala je monografijom čiji je značaj višestran. Činjenica je da je, mimo najstarije historije i pojedinih historijskih dijonica uoči i nakon doseljavanja Slavena, osmanski period najmanje obrađivan, što je u direktnoj koliziji s bogatstvom historijskih izvora materijalne i nematerijalne prirode. Ovdje nije riječ o ideološkim razlozima ili selektivnom predstavljanju i tumačenju prošlosti grada i šire okoline. Korektan naučnik koji izvor stavlja na prvo mjesto neće nikad prošlost oblikovati prema potrebama sadašnjosti. Stvar je najvećim dijelom vezana za činjenicu da je cijela bosanskohercegovačka historiografija (ili više njih) u drugoj polovici 20. st., i pored trajnih rezultata, imala neke slabije strane. Kao prvo, riječ je o izbjegavanju kompleksnih tema (a osmanski period je općenito kompleksan), a kao drugo, radi se o zastarjelom pristupu nauci i istraživanjima. Utoliko je još važnije što su autori ovog puta iznjedrili monografiju s multidisciplinarno obrađenim dijelom osmanske prošlosti Visokog i okoline. Ako je nekad bilo smatrano grijehom unijeti ime književnika ili slikara u lekciju iz historije, unijeti općeraširenu legendu ili bilo kakav etnološki ili narativni trag o nečemu što nas okružuje, što smo naslijedili kroz nošnju, pjesmu ili simbole, moderni metodološki pristupi, koji su se pokazali izuzetno korisni u hipotezi, u velikoj mjeri su doprinijeli rasvjetljavanju i prepoznavanju historijskih činjenica.

Savremenim naučnim pristupima, kako je Aladin Husić uradio predstavljanje Visokog i okoline kroz upravne, konfesionalne, demografske i privredne prilike u vrijeme osmanske vladavine (str. 13–118), ili Adnan Kadrić kroz kulturni život u osmanskom periodu, obrazovanje i pisanu riječ (str. 125–202), jednako je učinio Ibrahim Krzović kroz arhitekturu, pokazujući posebnosti, sličnosti i razlike objekata, simbioze oblika i elemenata (str. 203–266), Svetlana Bajić kroz bošnjačku nošnju pred kraj osmanske uprave (str. 279–293), Marica Popić-Filipović kroz tekstilne rukotvorine u Visokom (str. 299–303), a cijeli tim koji su činili Senad J. Hodović, Mehmed Kardaš, Mubera Pulo, Đenana Ganić, Habiba Efendira-Čehić i Mirna Malić tu dokumentarnu

priču su šarmantno zaokružili predstavljanjem običaja i predaja visokog kraja.

Kad pred sobom imamo ukoričeno djelo vezano za osmanski period, sve izgleda puno jednostavnije nego što jeste. S jedne strane je to dobro jer knjiga za širu javnost i mora da bude pitka, jasna, prijemčiva. No, da bi se preduhitрили svi oni koji će primijetiti možda manje ili veće nedostatke (npr. o demografiji ne samo Visokog nego i cijele Bosne u 18. st. skoro nemamo ništa, a 18. st. je prelomno razdoblje u razvoju evropskog društva), potrebno je ukazati na neke značajke obrade osmanističkih tema.

Strani istraživači, ali puno češće domaći ljudi u dijaspori, znaju prigovoriti, npr., zašto u Bosni i Hercegovini ne postoje uređene matične knjige kao u svim modernim zemljama svijeta, gdje bi zainteresirani korisnik samo ukucao u kompjuter ime djeda, pradjeda i u hipu imao sve podatke. Usud bosanskog područja je njegov geografski položaj na razmeđu Istoka i Zapada, zbog čega je kontinuirano i sukcesivno prolazilo kroz periode kontakata s različitim civilizacijama, brojnim kulturama i administracijama. Prelazni periodi su uvijek bili osjetljivi i bolni, a arhivu je najčešće uništavao neprijatelj. Srećom, osmanska administracija je za svoju važnu građu uglavnom radila *surete i musvedde*, do četiri istovjetna primjerka i prepisa, pogotovo popise oporezovanih, spiskove vojske, ugovore, službenu korespondenciju, brižno čuvajući arhivu i tokom svojih turbulentnih godina propadanja. Visočani pamte kako je fra Ignjacije Gavran, čovjek koji je izuzetno cijenio pisanu riječ, iskazivao svoje zadovoljstvo zbog takvog odnosa prema dokumentima. Čak je znao reći da ne bismo imali ništa egzaktno o stanovništvu za neke periode da nije osmanskih katastarskih popisa. No, eto, i katastarski popisi su ograničeni na poreske obveznike, toliko naroda i nije uključeno u njih.

Druga teškoća je obrada izvora. Osmanista koji radi na demografiji, npr., ostaje na katastarskom popisu godinama jer ga prvo dešifruje, pa prevodi, pa analizira, pa dopunjava sitnim detaljima koje nalazi u raznoraznoj građi, da bi tek onda bio u stanju interpretirati neku dionicu, temu historijske demografije.

Osmanista koji radi na književnim djelima mora poznavati arapski, turski i perzijski jezik, ali također biti u stanju da čita različita pisma. Suvišno je i spominjati da je za osmanistu bitno poznavati i zapadne jezike, često su potrebni i grčki i latinski, prvenstveno da bi se

mogla raditi istraživanja, komparacija izvora i valjana analiza. Okolnost koja i danas otežava rad na ovakvim itekako potrebnim monografijama iz osmanskog perioda jeste trend izbjegavanja rada na arhivskoj građi upravo zbog složenosti iščitavanja i sporosti. Autori monografije koju predstavljamo svoje priloge su pisali koristeći raznorodnu izvornu građu iz stranih i domaćih arhiva i biblioteka.

Kao što se historijski procesi, pojave, institucije, ljudi, mogu shvatiti samo kontekstualiziranjem s vremenom za koje se vežu, isto treba gledati i na izvornu građu prema saznanjima koje su autori imali u to vrijeme. Naučna knjiga, makar bila prilagođena široj čitalačkoj javnosti, podrazumijeva dalji rad, razrade i dopune. Ovo treba naglasiti da čitaoci ne bi pali u zamku misleći da je objavljenom monografijom osmanskog Visokog sve napisano. Visoko i okolina ima bogatu neistraženu prošlost koja se jedino ispravno može pisati na temelju izvora. Koliko god to bilo sporo, napor urodi plodom jer, kad se nekoliko kockica našeg historijskog mozaika nađe na pravom mjestu, onda to niko neće maći. Monografija uz ogromni broj detalja ne samo da jača naše poznavanje opće historije nego donosi i izvorne činjenice udžbeničkog karaktera u nizu tema. To može biti slučaj s pitanjem upućenosti u proces širenja islama, koji je često definiran stereotipnim pričama i ekscesnim situacijama kao trajnim činjenicama. Ozbiljna nauka više ne govori o nasilnoj i brznoj islamizaciji u Bosni. Kroz tekst nove monografije pregledno i slikovito se mogu shvatiti takvi procesi kroz konkretne likove. Prvi dokumentirani musliman među rajom visočkog kraja vezan je za 1468. god., a popisi Visokog s polovine 16. st. još uvijek masovno imaju muslimane s očevima nemuslimanima. Za neometanu prisutnost višekonfesionalnosti u domaćinstvu, ali i za netačnost uprošćene tvrdnje kako se “poturči plahi i lakomi”, slikovit je primjer braće Masnovića. Dvojica su bili muslimani, Ahmed i Mehmed, sa skromnim čiflucima od 300 akči, a njihov treći brat Radivoj je uživao timar od 7.228 akči.

Prelasci na islam se inače javljaju do kraja osmanskog perioda i izvorna građa govori o prihvatanju islama čak i pored uobičajene posljedice da ostaju bez nasljedstva u porodici. Jednako je zanimljiv slučaj Kerime, kćeri Vukašinove, koja ima čak brata svećenika. Naravno, bilo je nezadovoljstva u drugim zajednicama, katolički svećenici izvještavaju o tome, žaleći se Propagandi za širenje vjere u Rimu zbog vjenčanja nemuslimanki pred kadijama. One nisu imale obavezu prihvatiti

islam udajom, ali je svećenstvo smatralo da sve to utiče na porast konverzija. Naravno, bilo je i konverzija na katoličanstvo, posebno u 17. st., pogotovo katoliciziranja pravoslavnih djevojaka, o čemu ima više izvještaja. Monografija upoznaje čitaoca i o ulozi kadije, pa između ostalog i toga da kadija vrši vjenčanja nemuslimana i nemuslimanke samo ako to iz ko zna već kojeg razloga ne može ili neće da obavi crkva. Cijeli su nizovi ovakvih detalja koji bacaju novo svjetlo na pokušaje uproščavanja jednog državnog sistema koji je funkcionisao na području Visokog i okoline više od četiri stoljeća.

Kulturna historija osmanskog perioda obilježila je prošlost Visokog i okoline i urasla u savremeni duh Visočana, koji su i u najtežim okolnostima voljeli lijepu riječ dobiti i dijeliti, lijepo arhitektonsko ili umjetničko djelo stvarati i uživati s drugima u njemu. Kulturološki doprinos Visočana je prepoznat u svjetskim baštinama, ali okolnosti su uticale na to da će i tekstovi koje donose autori monografije biti u velikoj mjeri novi čak i za domaće ljude. To će biti i najbolja potvrda da je sve ovo što je napisano o historiji osmanskog Visokog, o pisanom nasljeđu iz tih proteklih stoljeća, o materijalnim ostacima graditeljstva, načinu odijevanja ili običajima i legendama, zaista vrijedilo truda i ulaganja.

Zbog svega rečenog, a i radi zaključka o ispunjenoj zadaći ove monografije, kao i potrebi daljeg rada bez obzira na okolnosti, neće biti suvišno da se i u ovom prikazu posveti nekoliko redaka situaciji s kraja 17. st., tačnije godinama nakon haranja Eugena Savojskog po ovom području. Prilike su bile izuzetno teške, narod zbog paljevina ostao bez kuća, trgovci bez dućana, pokušavalo se klekavo stati na noge. A eto, baš u takvo vrijeme, bio je izuzetno jak intelektualni krug u Sarajevu. Dug je niz imena sjajnih ljudi koji su ostavili izuzetna djela iz tog perioda, a znali su biti istovremeno hodže i pjesnici, mule i hafizi, hećimi i hroničari. Jedan od takvih ljudi je u monografiji spomenuti Osman Šugli, sarajevski hroničar rodom iz Visokog i književnik koji je pisao na osmanskom, arapskom i perzijskom, a jezik kojeg govori nazivao – u istom djelu – i bosanskim, i jezikom Bošnjaka, i jezikom Bosne. Upravo taj Visočanin Šugli opisuje zatečenost intelektualaca općim stanjem u društvu i opisuje ga ovako: *Niti ima neko savršeno učen / Niti ima iko ko bi njegovu vrijednost znao / Niti ima snage da bi se ovdje ostalo / Niti ima mjesta kuda bi se otišlo*. Ipak, unatoč ovakvim riječima, teško stanje nije bilo izgovor da Osman Šugli i svi drugi bosanski Osmani ne

rade. Dakle, uprkos teškim historijskim neprilikama, uprkos stalnom ponavljanju historijskih binarizama pobjednici – poraženi, takvi periodi kriza, napada, ratova, prevazilaženi su i Visoko i okolina i danas imaju još uvijek tragove svog postojanja svuda. Monografijom i naučnom etikom njenih autora to je ovjereno, a upoznavanje stvarnih činjenica može samo stvoriti bolje ozračje razumijevanja među čitaocima.

Ramiza Smajić

Amila Kasumović, *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021, str. 165.

Publicistička djelatnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu obogaćena je 2021. god. knjigom *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*, autorice Amile Kasumović, vanredne profesorice na istom fakultetu. Ova monografija predstavlja rezultat nastojanja da se prepozna i prikaže administrativni tretman bosanskohercegovačkih zatvorenica od strane austrougarskih vlasti, onoliko koliko je to izvorna građa omogućila. Kasumović se u dosadašnjem naučnoistraživačkom radu bavila, između ostalog, i izučavanjem marginaliziranih skupina i “malih ljudi” u Bosni i Hercegovini, pa se u njenom opusu nalaze radovi koji tretiraju pitanja prostitutki, Roma, zatvorenica i konkubinata na prijelomu 19. i 20. stoljeća. Strukturalno, ova studija sastoji se iz četiri poglavlja i zaključka, a pored njih sastavni dio čine i Summary, popisi skraćenica, korištenih izvora i literature te registri imena i geografskih pojmova.

U prvom poglavlju, naslovljenom *Uvodne napomene*, autorica daje kratki pregled teorijskih pristupa pojmu kazne i kažnjavanja. Govoreći o reformama zatvorskih sustava na prijelomu 18. i 19. st. zaključuje kako su one bile motivirane različitim faktorima, od moralnog idealizma pa sve do interesa država koje su nastojale pokazati da ovi sustavi oslikavaju određeni društveni napredak. Analizirajući stanje historiografije može se uvidjeti kako su historičari tek krajem dvadesetog stoljeća počeli izučavati zatvore i tretman kažnjenika i kažnjenica. Interesiranje za marginalizirane skupine u Bosni i Hercegovini, ali i regionu, javilo se od početka 2000-ih, no i u tim istraživanjima pitanje zatvorenica bilo je zastupljeno u manjem obimu. Bosanskohercegovačka historiografija pažnju je uglavnom posvetila kaznionici u Zenici. Izostanak povijesnih studija koje tretiraju ženski kriminalitet, tretman zatvorenica i njihove životne priče motivirao je autoricu da ovom

monografijom popuni historiografske praznine. Također, nastojala je doprinijeti "boljem razumijevanju odnosa monarhijskih centara moći prema bosanskohercegovačkoj periferiji". Kasumović je i kroz analizu rezultata austrougarske civilizatorske misije u Bosni i Hercegovini željela provjeriti kako se vlast odnosila prema ženama, specifičnoj kategoriji unutar zatvorske populacije. Metodološki pristup izučavanju ove tematike ostvaren je kroz analizu, interpretaciju i eksplikaciju izvorne arhivske građe, ali i njene komparacije s publikovanom literaturom.

Drugim poglavljem, *Kamo s tijelom koje treba zatvoriti?: Problem nedostatka centralne kaznionice za žene u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, autorica predočava posljedice nepostojanja centralnog zatvora za žene koje su bile osuđene na višegodišnju robiju, a koje su se manifestirale kroz nastojanja vlasti da se izvršenje kazne provede u nekoj od kaznionica u Monarhiji. Već od početka 1879. god. Zemaljska vlada je intenzivniju pažnju posvetila pitanju zatvorskih kapaciteta u okupiranoj oblasti, pri čemu su se kao moguća rješenja javile ideje o izgradnji novih te obnovi i proširenju postojećih zgrada. Kasnija izgradnja centralne kaznionice u Zenici 1888. god. nije pomogla u rješavanju pitanja smještaja zatvorenica, s obzirom na to da su u njoj kaznu služili isključivo muškarci. Finansijske prilike, koje vlastima nisu ostavljale mnogo mogućnosti, bile su razlogom slanja zatvorenica osuđenih na duže zatvorske kazne na izdržavanje izvan Bosne i Hercegovine. Zemaljska vlada je 1880. god. izdala Cirkular o otpremanju kažnjenika u hrvatske kaznionice, kojim su niži organi vlasti bili upoznati na koji način će se odvijati transport kažnjenika u Zagreb i njihov povratak u domovinu po odsluženju kazne. Troškovi za bosanskohercegovačke zatvorenice su se s godinama povećavali, a i opšti uvjeti u zagrebačkoj Ženskoj kaznionici vremenom su postali nepoželjni, s obzirom na prebukiranost i neuvjetnost prostorija. Stoga je Zemaljska vlada u Zagrebu zahtijevala od Zemaljske vlade u Sarajevu da obustavi slanje zatvorenica u ovaj zatvor, pa se prema sklopljenom dogovoru s tim prestalo od jula 1903. godine. U ljeto iste godine obnovljeni su, kako ističe autorica, ranije vođeni pregovori s različitim upravnim tijelima u oba dijela Monarhije oko izmještanja zatvorenica u kaznene zavode u Monarhiji. Jedna od alternativnih opcija bila je Ženska kaznionica u Vigaunu (Gornja Kranjska). Međutim, poteškoće oko pojedinih pitanja vezanih uz transport zatvorenica te otežana i spora komunikacija s nadležnim austrijskim institucijama, primorali su Zemaljsku vladu

na brze pregovore s ugarskim Ministarstvom pravde oko slanja zatvorenica u kaznionicu Maria Nosztra u Ugarskoj. Prva grupa od 39 žena 1906. god. poslana je na izdržavanje kazne u ovom zatvoru. Pitanje izgradnje centralne ženske kaznionice u Zenici Zemaljska vlada je pokretala više puta, pa je u skladu s tim od Zajedničkog ministarstva finansija u nekoliko navrata tražila saglasnost za provedbu ovog projekta, ali je negativan odgovor Ministarstva uvijek bio pravdan nedovoljnim finansijskim sredstvima potrebnim za realizaciju navedenog. Tek je 1913. god. objavljen *Zakon o građenju kaznionice za ženske u Bosni i Hercegovini*. Pa ipak, Prvi svjetski rat onemogućio je da plan izgradnje ovog ženskog zatvora bude proveden u djelo.

Autorica je u ovom poglavlju pozornost posvetila i pitanju zatvorenica islamske vjeroispovijesti. Muslimanke su također služile duže kazne u kaznionicama izvan Bosne i Hercegovine. Takva praksa zadržana je sve do 1895. god., kada je Salih ef. Dizdarević, muslimanski dušebrižnik pri Centralnoj kaznionici u Zenici, posjetio zatvorenice u Zagrebu i stekao dojam da su i muslimanke odvođene na misu u crkvu te da ishrana nije bila halal. Ove informacije su kod Zemaljske vlade izazvale strah od mogućih političkih posljedica, pa je u oktobru iste godine donesena naredba kojom su muslimanske zatvorenice i svoje duže kazne mogle izdržavati u okružnim zatvorima u Bosni i Hercegovini. Autorica je naglasila i nejednak odnos zatvorenika i zatvorenica u pogledu uvjetnog otpusta, posljednje faze odsluženja zatvorske kazne prema irskom progresivnom sistemu, koji je bio na snazi izvan Bosne i Hercegovine, ali i u muškoj kaznionici u Zenici. Ženama je bilo onemogućeno skraćivanje zatvorske kazne po ovom osnovu.

Treće poglavlje, *Zatvorenice u decentraliziranom zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine: Tretman u kotarskim i okružnim zatvorima*, donosi informacije o odnosu prema ženama koje su kazne odsluživale unutar granica Bosne i Hercegovine. Austrougarska vlast je po okupaciji zatečene osmanske zatvore očistila i adaptirala, a nakon gotovo deceniju krenula je s gradnjom modernih okružnih zatvora, i to u Tuzli, Mostaru, Travniku i Banja Luci. Kotarski i okružni zatvori služili su prvenstveno za izdržavanje kraćih kazni, međutim, nakon 1895. god. i ranije spomenute naredbe, oni postaju odredište za muslimanke s dužim kaznama. Njima su se nakon 1903. god. pridružile i zatvorenice drugih vjeroispovijesti, s obzirom na prebukiranost kaznionica u ostatku Monarhije. Tako su okružni zatvori, s odveć limitiranim

kapacitetima, vrlo brzo postali prenapučeni, što je za direktnu posljedicu imalo pogoršanje higijenskih uvjeta i širenje određenih vrsta raznih bolesti. Autorica je istakla i skromne pokušaje kojima se nastojalo kažnjenicama u okviru zatvorske kazne omogućiti osnovno ili dodatno obrazovanje, ali i usavršavanje u određenim vještinama. Kao primjer navela je školu za kažnjenice pri okružnom zatvoru u Mostaru, u kojoj su žene učile čitati i pisati, zatim ručni rad i kućanske poslove. Konkretnija inicijativa na ovom planu potekla je tek 1906. god. od strane Zemaljske vlade koja je najavila Zajedničkom ministarstvu finansija kako je poduzela mjere za uspostavu nastave iz osnovnih predmeta pri okružnim zatvorima. Vlast je smatrala kako bi izostanak edukacije "ostavio prostor duhovnoj zatupljenosti i moralnoj degradaciji, što bi se moglo negativno odraziti i na dalji životni put zatvorenica". Analizirajući tretman prema ženama u domaćim zatvorima autorica je kao aspekt diskriminacije istakla i činjenicu da su nadzor nad njima imali gotovo isključivo muškarci, i to kao podvornici i pomoćni poslužitelji pri kotarskim, te tamničari i ključari pri okružnim zatvorima. Ključarice, odnosno ženski nadzornici, u izvornoj građi spomenute su samo dva puta, i to 1889. god., dok je njihovo prisustvo u ostatku Monarhije bilo konstantno i na izrazito većem nivou.

Kradljivice, prevarantice, čedomorke: Ko su i odakle su? naslov je četvrtog poglavlja. Njime je autorica nastojala potaknuti istraživače na detaljnije bavljenje ovom tematikom, donoseći dostupne podatke iz izvorne građe o ženama koje su bile osuđene na zatvorsku kaznu. Pored brojčane zastupljenosti zatvorenica istaknuta su i krivična djela koja su počinile, pa se tako navodi da su u zatvoru završile zbog ubistva, čedomorstva, silovanja, krađe, prevare, tjelesnih povreda itd. Autorica je na kraju zaključila kako su kažnjenice bile uglavnom žene s društvenih margina, često neobrazovane i siromašne, s tragičnim životnim pričama i nevoljama koje su ih pratile.

Knjigom *Zatočene. Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*. Amila Kasumović u značajnoj je mjeri proširila i obogatala dosadašnja saznanja bosanskohercegovačke historiografije o ovoj tematici, ali i ženama i marginaliziranim skupinama uopšte. Na taj način pitanje zatvorenica, kojim se autorica i ranije bavila, ovom monografijom je detaljnije elaborirano, ali ostavlja i mogućnost za daljnje istraživačke poduhvate u tom smjeru. Vodeći se onim što joj je izvorna građa mogla pružiti, autorica nije analizirala same zločine, niti životne

sudbine zatvorenica, već je nastojala prikazati njihov administrativni tretman, što je uspješno i sprovela u djelo. U skladu s tim, kao najvažniji zaključak može se navesti kako su austrougarske vlasti primarno bile usmjerene na vlastite finansijske interese u Bosni i Hercegovini, na štetu bosanskohercegovačkih zatvorenica, odnosno onog što bi za njih bilo najbolje.

Mehmed Hodžić

Lidija Klepo i Jasmina Drugović, *Gradska biblioteka Visoko 1946–2016*, Visoko, 2021, str. 149.

Monografski prikaz postojanja i rada biblioteke u Visokom, od njenog osnivanja do 2016. god., autorica Lidije Klepo i Jasmine Drugović, dugogodišnjih uposlenica Biblioteke, koji je ugledao svjetlo dana 2021. god., djelo je itekako vrijedno pažnje. Stavljajući u širi kontekst postojanje i dugogodišnji uspješan rad Biblioteke, autorice su istovremeno predstavile razvoj pisane riječi kroz vrijeme, čime je knjiga umnogome dobila na značaju.

Kako autorice u uvodnom dijelu navode, iako se u naslovu naglašava vremenski okvir od sedam decenija djelovanja Biblioteke, primarni cilj nastanka monografije je prije svega namjera da bude “trajno svjedočanstvo o Biblioteci i njenim bibliotekarima, sa željom da sačuvamo od zaborava dugi period od 70 godina kroz koji je ova biblioteka prolazila i odamo dužno priznanje ljudima koji su je pratili na njenom razvojnem putu”.

Prvo poglavlje knjige autorice su naslovile “Od glinene pločice do digitalne knjige” osvrćući se na značaj i ulogu te razvoj biblioteka općenito kroz dugu historiju ljudskog postojanja. Autorice su znalački napravile poveznicu između “prosvjetnog, naučnog, kulturnog i društvenog ambijenta jedne zemlje” i stanja biblioteka koje su “pokretači progresa i napretka”, kao i pokazatelji “kulturnog i civilizacijskog napretka” jedne zemlje. Govoreći o modernim trendovima i postojanju elektronskih medija, pomno biranim riječima, one konstatuju da, iako korištenje “digitalne knjige i virtuelne biblioteke” sve više uzima maha, klasična biblioteka s knjigama koje nudi na svojim policama zauzima veoma značajno mjesto i u savremenom društvu, idući ukorak s vremenom i nastalim promjenama, sa zadatkom da ponudi na jednom mjestu mogućnost da čitaoci izaberu medij koji žele.

U drugom poglavlju koje nosi naslov “Kratak historijat bibliotekarstva na području Visokog” čitalac se može upoznati s pisanom

rijeći na području Visokog, počev od srednjovjekovnog perioda, u kojem je Visoko jedan od najznačajnijih centara države Bosne s nekoliko lokaliteta u kojim su izdavane vladarske povelje i pisma, preko osman-skog perioda – perioda s velikom ekspanzijom prepisivačke djelatnosti posebno u vjerskim institucijama, perioda austrougarske uprave koji karakteriše osnivanje čitaonica / biblioteka zajedno s osnivanjem velikog broja kulturno-prosvjetnih društava, škola i ustanova javnog karaktera, perioda tokom i poslije Prvog svjetskog rata, te između dva svjetska rata, kada se obnavlja i nastavlja rad biblioteka i čitaonica građanskog, nacionalno-konfesionalnog, privatnog i drugog tipa, i konačno perioda nakon oslobođenja 1945. god., kada je razvoj bibliotekarstva i javnih biblioteka “doživio svoj procvat” i kada se osniva Narodna biblioteka u Visokom koja kontinuirano radi, razvija se i opstaje sve do danas, mijenjajući lokacije, prostor, naziv i pravni status. O tome kakve su se promjene dešavale od osnivanja Narodne biblioteke 1946. do 2000. god. čitalac se detaljno upoznaje u poglavlju “Narodna biblioteka Visoko”.

Od 2000. god. Biblioteka se osamostaljuje i mijenja naziv u JU Gradska biblioteka Visoko, što je i naslov poglavlja koje govori o radu Biblioteke od 2000. do 2016. godine. U ovom periodu dešavaju se značajne pozitivne promjene koje utiču na poboljšanje djelatnosti: Biblioteka postaje samostalna ustanova, povećava se knjižni fond, broj stručnih radnika i čitalaca, osavremenjuju se tehnički uslovi rada, pridružuje se članstvu u jedinstveni bibliografsko-informacijski sistem s uzajamnom katalogizacijom COBISS.BH i Kooperativni onlajn bibliografski sistem i servis Bosne i Hercegovine, stručni radnici se educiraju za rad u novom sistemu COBISS2 i biblioteka konačno dugoročno rješava pitanje adekvatnog smještaja useljavanjem u novi savremeno opremljeni prostor u Kulturnom centru Altindağ – Visoko.

U narednom poglavlju predstavljena su “Odjeljenja i zbirke Biblioteke” – četiri odjeljenja biblioteke i referalna zbirka s čitaonicom, s posebno izdvojenim poglavljem “Zavičajna zbirka” u čijem sastavu je “Ratni arhiv” s izuzetno vrijednim dokumentarnim materijalom iz perioda agresije na državu Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992–1995. god., oformljen 2007. godine.

O tome kako se od prvog profesionalnog bibliotekara zaposlenog 1953. god. broj stručnog osoblja povećavao, ko je sve radio i ko su danas uposlenice biblioteke, može se pročitati u poglavlju “Osoblje

Biblioteke”, nakon kojeg slijedi poglavlje na temu “Čitaoci Biblioteke” s diskretno navedenim imenima nekih od čitalaca koji su ostali zapamćeni kao veliki poštovaoci i ljubitelji knjige.

Uz obilje Fotografija dokumentarne vrijednosti, u poglavlju pod naslovom “Kulturni sadržaji”, predstavljene su izložbe knjiga te književne večeri i promocije knjiga u organizaciji biblioteke, koja je pored bibliotečke djelatnosti imala vrlo bogate aktivnosti na polju organizacije kulturnih zbivanja u Visokom.

Zanimljiv i koristan pregled fondova drugih biblioteka u sastavu javnih ustanova, vjerskih zajednica i privatnih biblioteka u Visokom tema je poglavlja “Bibliotekarstvo na području Visokog danas”.

Poslije navođenja korištene literature i izvora, na samom kraju knjizi su pridodate i recenzije Lejle Kodrić Zaimović i Bebe E. Rašidović.

Čitajući poglavlja knjige čitalac se ne može oteti utisku s koliko mnogo ljubavi i pažnje je odabrana i napisana svaka rečenica, koliko emocija, truda i istraživačkog entuzijazma je uloženo da bi se sklopile sve kockice mozaika i nastala ova vrijedna monografija. Knjiga je obogaćena brižljivo probranim izrekama poznatih ličnosti na početku svakog poglavlja, kao i mnoštvom različitih Fotografija, od kojih mnoge imaju dokumentarno-historijsku vrijednost, te faksimilima dokumenata značajnih za osnivanje i rad biblioteke.

Biblioteka u Visokom, s tradicijom postojanja i rada od više od 70 godina, predstavljena perom njenih dugogodišnjih uposlenica, u knjizi *Gradska biblioteka Visoko 1946–2016*, zasigurno će obogatiti biblioteke ljubitelja lijepe riječi, istraživača kulturne historije i baštine zavičaja te stručne i šire javnosti, a posebno mjesto svakako će zauzeti u Zavičajnoj zbirci same Biblioteke kao trajno svjedočanstvo o višedecenijskom postojanju i radu ove za grad Visoko respektabilne ustanove.

Mubera Pulo

Izložba *Priča o čovjeku: Omer Pobrić (1945–2010)*

“Na bosanskohercegovačkom muzičkom nebu vijekovima se smjenjuju generacije čuvara muzičke baštine. Ovaj geografski prostor stoljećima je zanimljiv i brojnim, uglavnom stranim, ali i domaćim istraživačima muzičke tradicije. Historija je podarila mnogo kompozitora, instrumentalista, čuvara narodnog blaga i vizionara, ali rijedak je slučaj da je sudbina sve te osobine sjedinila u jednom čovjeku. Jedan od takvih bio je i Omer Pobrić. Izložba *Priča o čovjeku: Omer Pobrić (1945–2010)* autora mr. Damira Galijaševića i mr. Mensure Mujkanović organizovana je u povodu obilježavanja 10 godina od smrti i 75 godina od rođenja Omera Pobrića, instrumentaliste na harmonici, kompozitora, aranžera, muzičkog producenta, osnivača muzičkog ateljea *Omega* te osnivača i doživotnog direktora Fondacije *Institut sevdaha*. Željeli smo da se na ovaj način prigodno sjetimo velikana sevdalinke koji je ostavio nemjerljiv i neizbrisiv trag u muzičkom životu Bosne i Hercegovine.”

Izložba je upriličena u Pobrićevom rodnom gradu Tešnju, 25. 12. 2020. god., u prostorijama Opće biblioteke Tešanj. Također, izložba je upriličena i u Visokom, 20. 1. 2021. god., u prostorijama Zavičajnog muzeja. Na otvaranju izložbe učestvovali su autori izložbe Damir Galijašević i Mensura Mujkanović i direktorica Zavičajnog muzeja Mubera Imamović Pulo. U muzičkom dijelu učestvovali su Adem Hadžimehmedagić i Memnun Muzaferija. Pjesmom su se sjetili Omera Pobrića i njegovog stvaralaštva.

Izložba je tematski podijeljena u pet cjelina:

- *Biografski podaci Omera Pobrića*
- *Omer Pobrić i Tešanj*
- *Omer Pobrić i saradnici*
- *Drugi o Omeru*
- *Priznanja Omera Pobrića*

Na fotografijama preovladavaju grupni i pojedinačni portreti (porodične fotografije, fotografije s koncerata, festivala, turneja itd.,

kao i fotografije koncertnih plakata, gramofonskih ploča, novinskih članaka itd.).

Prvo poglavlje prikazuje fotografije iz ranog djetinjstva, mladosti kao i fotografije članova porodice. Kompletna porodica Pobrić njegovala je najznamenitije vjerske i tradicionalne dimenzije. Majka Zlata je svirala dvorednu harmoniku, tzv. diatonku, naslijedivši muzički dar od oca Omera Rušića, tešanjskog sazlije. Omerov brat Rušto Pobrić također je svirao harmoniku.

Drugo poglavlje prikazuje Omera Pobrića u rodnom gradu Tešnju, televizijska gostovanja i koncerte. U svojoj knjizi "99 sevdalinki... i poneka pjesma", Omer Pobrić je o rodnom gradu zapisao: "Kao grad bogate kulturne tradicije u kome je god. 1864. izvedena prva javna pozorišna predstava, Tešanj je i u moje đачko doba imao razvijen pozorišni život, te sam i sam postao član Amaterskog pozorišta, gdje sam manje glumio a više ložio vatru, kao jedan od najmlađih. Druženje s pozorišnim poslenicima imalo je za mene dubokog smisla pa se i danas, sa sjetom i dužnim poštovanjem, prisjećam rahmetli Smailbegovića, pokojnog Dušana Jerkovića, Mehe Bajraktarevića, Smaila Handžića-Bate, Ace Nejmana, Smaila Terzića i drugih. (...) Tešanj je uvijek imao svoje adete i neobičnosti: tako, u starom hotelu 'Zvečaj' znali su se uvijek tačno određeni sto i stolica gdje su akšamlučili pojedini Tešnjaci. Legenda Tešnja i okoline je stari ugostiteljski radnik tetka Nisveta koju su svi kratko i jasno zvali 'Tetka'. Tešanj je imao i rahmetli Safe-ta Hadžihasića koji je za izgradnju *Doma kulture* darovao 30 kg zlata. Rahmetli Suljo Hukić nikada nije spavao i čitav je život proveo budan, a rahmetli Muhamed Dukatar bio je izvanredni svirač žičanih instrumenata. Svi zajedno, oni su tešanjskoj čaršiji davali onu prepoznatljivu duhovnu klimu po kojima se ona razlikovala od drugih čaršija."

Treće poglavlje nosi naziv *Omer Pobrić i saradnici*. Na Fotografijama su prikazani koncerti i nastupi s mnogim vokalnim interpretatorima sevdalinke i instrumentalnim izvođačima poput Zaima Imamovića, Zehre Deović, Nedžada Salkovića, Himze Polovine, Hanke Paldum, Zekerijaha Đezića, Spase Beraka, Ismeta Alajbegovića Šerbe itd. Također, postoji nekoliko Fotografija orkestra Omera Pobrića. Članovi orkestra su Enes Mujanović, Suad Pašić Paja, Huso Pajić, Samir Burić Čupo i Mirza Trbonja. Također, prikazane su Fotografije članova *Instituta sevdaha* na svjetskim turnejama i putovanjima: Australija (1973),

Skandinavija (1975), Sovjetski Savez (1976), Washington (2005), Norveška (2006), Kanarski otoci (2007), Njemačka (2009) itd.

Četvrto poglavlje *Drugi o Omeru* prikazuje Fotografije novinskih članaka, tekstova, intervju s Omerom Pobrićem i članke sjećanja na Omera Pobrića kao što su:

- Ale Kamber, “Sevdalinka je kad babo pjeva i plače”, *Preporod* 4/917, Sarajevo, 1. februar 2010.
- Ognjen Tvrtković, “Sehara puna prekrasne muzike”, *Preporod* 3/917, Sarajevo, 1. februar 2010.
- Bajro Perva, “‘Nema dalje!’ (Omer Pobrić: 1945.–2010.)”, *Preporod* 3/917, Sarajevo, 1. februar 2010.

Peto poglavlje prikazuje Fotografije priznanja Omera Pobrića, kao što su:

- Estradna nagrada Jugoslavije Ansamblu Omera Pobrića
- Nagrada za životno djelo Omeru Pobriću
- Počasna diploma Omeru Pobriću

Doprinos u prikupljanju građe za izložbu dali su: Zlata Pobrić-Šojko, Munevera Pobrić, Havica Hećo, dr. Semir Vranić, Ljubica Berak, Sejo Pitić, Abaz Bijedić, Suad Pašić Paja, Huso Pajić, mr. Enver Šadinlija, mr. Zanin Berbić, Miralem Alić, Semir Hadžimusić i drugi. Kroz svoj dugogodišnji rad, Omer Pobrić je svesrdno promovisao i predstavljao Tešanj i Visoko, ali i cijelu Bosnu i Hercegovinu. Posebno je značajan Pobrićev doprinos u ratnom periodu, od osnivanja ratnog orkestra do Prvog festivala narodne muzike Bosne i Hercegovine *Bosna slobodi pjeva – Lukavac 94*. Festival je bio koncipiran na pjesmama o oslobođenim gradovima i regijama Bosne i Hercegovine.

Organizovanje i predstavljanje izložbe *Priča o čovjeku: Omer Pobrić (1945–2010)* pokazatelj je koliki je doprinos Omer Pobrić dao očuvanju i prenošenju tradicionalne bosanskohercegovačke pjesme – sevdalinke.

Nejla Keškić-Muzaferija

Pregled najvažnijih aktivnosti Zavičajnog muzeja u Visokom za period 2020–2022. god.

I pored nepovoljne situacije izazvane pandemijom virusa COVID-19, zaposleni u Zavičajnom muzeju u Visokom nastavili su svoj rad istim intenzitetom i ostvarili značajne rezultate. Muzej je usmjerio svoj rad na izdavačku djelatnost, promociju kulturnohistorijskog naslijeđa putem muzejske web i fb stranice, gdje su predstavljeni različiti sadržaji iz oblasti kulturnohistorijskog naslijeđa Visokog i okoline i sve značajnije muzejske aktivnosti realizirane tokom 2020–2022. god., ali je zadržao i klasični oblik prezentacija kada je to bilo moguće realizovati.

Pored redovnih poslova iz oblasti muzejske djelatnosti, u periodu 2020–2022. god. realizovani su sljedeći sadržaji iz oblasti kulture i izdavačke djelatnosti:

- Izložba fotografija Milomira Kovačevića Strašnog “Ratno Sarajevo”, povodom 1. marta, Dana nezavisnosti, u saradnji s JU “Centar za kulturu, sport i informisanje” i Gradskom upravom Visoko, u prostoru KC “Altindag – Visoko”, 2020. god.;
- Promocija izdanja Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa, drevnih i klasičnih civilizacija “BATINVS”, u prostoru Zavičajnog muzeja – Visoko, 2020. god.;
- Štampanje priručnika “Orhideje Zeničko-dobojskog kantona”, 2020. god.;
- Online izložba starih fotografija “Marica Vojnović Visočanka (1892–1982) – zaostavština predmeta i fotografija s kraja 19. i početka 20. stoljeća” na web-stranici Zavičajnog muzeja – Visoko, organizovana povodom obilježavanja Međunarodnog dana muzeja i Evropske noći muzeja, 2020. god.;
- Štampanje kataloga izložbe “Portret dame: Marica Vojnović, Visočanka (1892–1982)” sa taktilnim prilogom i audiozapisom, 2020. god.;
- Izložba fotografija Amela Emrića “Ne zaboravi Srebrenicu” realizovana u saradnji s Gradskom upravom Visoko, 2020. god.;

- Izložba fotografija “Orhideje i njihova staništa u Ze-do kantonu” i promocija priručnika “Orhideje Zeničko-dobojskog kantona” u izdanju Zavičajnog muzeja, povodom obilježavanja Dana Grada Visokog, u prostoru Zavičajnog muzeja – Visoko, kao jedna od realiziranih aktivnosti projekta “Inventarizacija, kartiranje i praćenje stanja vrsta i staništa divljih vrsta orhideja na području ZDK”. Realizovana je i online izložba fotografija “Orhideje i njihova staništa u Ze-do kantonu” u istom terminu, 2020. god.;
- Performans starih zanata – čibučarskog i grnčarskog – ispred muzeja u okviru snimanja emisije TV Sarajevo “Sarajevska špica”, na platou ispred muzeja. Performans tradicionalnih zanata izveli su majstor čibučar Vehab Halilović i majstor grnčar Vahid Ohran, 2020. god.;
- Gostovanje izložbe fotografija “Orhideje i njihova staništa u Ze-do kantonu” i promocija priručnika “Orhideje Ze-do kantona” u prostoru Opće biblioteke “Muhamed Kantardžić” u Brezi, 2020. god.;
- Izložba fotografija “Portret dame: Marica Vojnović Visočanka (1892–1982)”, 14. 11. 2020. povodom Međunarodnog dana muzeja i Evropske noći muzeja 2020. u saradnji s Udruženjem slijepih i slabovidih lica iz Visokog. Autorice izložbe: Habiba Efendira-Čehić i Dženana Arnautović;
- Gostovanje izložbe muzejskih predmeta iz fundusa Zavičajnog muzeja Visoko na temu srednjovjekovne Bosne i Bobovca u saradnji s JU “Centar za kulturu i edukaciju” Vareš u okviru Vareš art festivala (izloženi predmeti srednjovjekovne i arheološke zbirke), 2020. god.;
- Performans srednjovjekovne opreme i kostima ispred muzeja u okviru projekta “Tvrtko je i moj kralj” u saradnji s Udruženjem građana “Rusag” iz Prijedora, 2020. god.;
- Promocija izdanja prvog broja časopisa “Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko”, održana 30. 12. 2020. god.;
- Gostujuća izložba “Priča o čovjeku: Omer Pobrić (1945–2010)” u suorganizaciji s Muzejom Tešnja, povodom godišnjice smrti Omera Pobrića u prostoru Zavičajnog muzeja – Visoko, 2021. god.;

- Gostujuća izložba “Gradovi Bosne i Hercegovine u Zbirci fotografija i razglednica Historijskog arhiva Sarajevo” u suorganizaciji s Historijskim arhivom Sarajevo, povodom obilježavanja 1. marta, Dana nezavisnosti BiH, u prostoru Zavičajnog muzeja – Visoko, 2021. god.;
- Osvjetljavanje zgrade muzeja plavom bojom u saradnji s Dnevnom centrom za djecu i odrasle osobe s posebnim potrebama Visoko povodom Svjetskog dana svjesnosti o autizmu, 2. aprila 2021. god.;
- Onlajn radionica “Izrada grba i zastave kralja Tvrtka I na metalnoj foliji” u saradnji s Odredom izviđača Visoko i UG “Rusag” iz Prijedora u okviru realizacije projekta “Tvrtko je i moj kralj”, u prostoru Zavičajnog muzeja, 2021. god.;
- Onlajn radionica “Izrada srednjovjekovnih simbola na linoleumu” u saradnji s Odredom izviđača Visoko i UG “Rusag” iz Prijedora u okviru realizacije projekta “Tvrtko je i moj kralj”, u prostoru Zavičajnog muzeja, 2021. god.;
- Prezentacija virtualnog prikaza stalne postavke Zavičajnog muzeja Visoko kroz 3D animaciju u saradnji s NVO “Setup” Visoko povodom Međunarodnog dana muzeja 18. maja i Evropske noći muzeja 2021.;
- Izložba “Portret dame: Marica Vojnović Visočanka (1892–1982)” autorica Habibe Efendira-Čehić i Dženane Arnautović u prostoru depandansa Muzeja Sarajeva – Brusa bezistanu, 2021. god.;
- Izložba rukopisnih dokumenata, deftera i knjiga na orijentalnim jezicima i arebici iz druge polovine 19. i početka 20. st. autorice Mubere Pulo u Galeriji Bosanskog kulturnog centra Kantona Sarajevo, 2021. god.;
- 18. dani Zaima Muzaferije – Vernissage razgovori “Sjećanje na Ibrahima Ljubovića”, 2021. god.;
- Promocija monografije “Visoko i okolina kroz historiju 2” povodom 25. novembra, Dana državnosti BiH, 25. 11. 2021. god.;
- 18. dani Zaima Muzaferije – otvaranje manifestacije i izložbe slika Ibrahima Ljubovića, 2021. god.;
- Promocija knjige “Tradicionálni mesni proizvodi visočkog kraja” autora dr. Amira Ganića, u saradnji s Bošnjačkom zajednicom kulture “Preporod” Visoko, 2021. god.;

- Koncert pod nazivom “Sjećanje na majstora sevdalinke Omera Pobrića: Ne daj se Bosno” u KC “Altintag – Visoko”, u suorganizaciji s JU “Centar za kulturu, sport i informisanje” Visoko, a pokrovitelj je bila Gradska uprava Visoko, 2022. god.;
- Edukativno-kreativna radionica za djecu s poteškoćama u razvoju u saradnji s Fondacijom “Muharem Berbić”, 2022. god.;
- Promocija novih izdanja Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2022. god..

Pored redovnog praćenja stanja spomenika kulturnohistorijskog naslijeđa na području Grada Visokog, realizovani su i sljedeći projekti iz oblasti zaštite kulturnohistorijskog naslijeđa:

- Projekat “III faza ubikacije, evidentiranja i rekognosciranja stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenosti / očuvanosti”, 2020. god.;
- Projekat “Arheološka istraživanja lokaliteta Kundruci / Kunduci kod Visokog”, 2020. god.;
- Izrada koncepta izložbenog prostora stalne postavke muzeja i izrađen glavni projekat stalne postavke na spratu muzeja te videoanimacija s 3D grafičkim prikazom enterijera izložbenog prostora na spratu u saradnji s Jasminom Sirčom, MA arhitekture, i Berinom Sulejmanović, MA arhitekture, 2020. god.;
- Projekat “Sistematska arheološka istraživanja lokaliteta Svibe u Gornjem Moštru – I faza”, 2020. god.;
- Projekat “Geofizička istraživanja lokaliteta Svibe u G. Moštru”, 2020. god.;
- Projekat “Sistematska arheološka istraživanja lokaliteta Kund(r)uci kod Visokog”, 2020. god.;
- Projekat “Portret dame: Marica Vojnović (1892–1982), Visočanka – digitalizacija muzejske kolekcije u službi kolektivnog i individualnog pamćenja”, 2021. god.;
- Projekat “Sistematsko arheološko istraživanje srednjovjekovne utvrde Čajangrad u Malom Čajnu kod Visokog – III faza”, 2021. god.;
- Projekat “Muze(ji) Balkana povezuju zajednice”, realizacija 2021/2022. godina.

PODACI O AUTORIMA

Dženana Arnautović
dzenanaarnautovic@yahoo.com

Esad Delibašić
Filozofski fakultet u Zenici
esadelibasic@gmail.com

Haris Dervišević
Filozofski fakultet u Sarajevu
d.haris@hotmail.com

Habiba Efendira-Čehić
Zavičajni muzej – Visoko
habi.cehic@gmail.com

Đenana Ganić
Zavičajni muzej – Visoko
djenanaganic2@gmail.com

Jesenko Hadžihasanović
Filozofski fakultet u Sarajevu
hadzihasanovic.j@gmail.com

Mehmed Hodžić
Institut za historiju
mehmed.hodzic@iis.unsa.ba

Adnan Kaljanac
Filozofski fakultet u Sarajevu
akaljanac20@gmail.com

Nejla Keškić-Muzaferija
Perzijsko-bosanski koledž sa
internatom, Lješevo
neyy_la@@hotmail.com

Mubera Pulo
Zavičajni muzej – Visoko
pulumubera@gmail.com

Dženita Sarač-Rujanac
Institut za historiju
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Tarik Silajdžić
Zavičajni muzej – Visoko
tarik.silajdzic@gmail.com

Ramiza Smajić
Institut za historiju
ramizas@hotmail.com

Mustafa Uzunalić
uzunalicm@gmail.com

Adis Zilić
Fakultet za humanističke studije
u Mostaru
Adis.Zilic@unmo.ba

RADOVI ZAVIČAJNOG MUZEJA – VISOKO

Lektura i korektura
Mr. Zenaida Karavdić

Prijevod rezimea
Tarik Limo

DTP
Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Tiraž
200 primjeraka

Štampa
Dobra knjiga, Sarajevo

JU Zavičajni muzej – Visoko
Ul. Alije Izetbegovića 29
Tel. 032 736 267
zavicajnimuzejvisoko@gmail.com

Izdavanje ovog časopisa podržali su Gradska uprava Visoko, Fondacija za izdavaštvo Sarajevo i Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko-dobojskog kantona.

